

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

НЕРОДА ІННА ЮРІЇВНА

УДК 271.2(477.82)-9"1921/1939"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У ВОЛИНСЬКОМУ
ВОЄВОДСТВІ (1921–1939 рр.)

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. Ю. Нерода

Науковий керівник:

Кучерепа Микола Михайлович, кандидат історичних наук, професор.

АНОТАЦІЯ

Нерода І. Ю. Православна церква у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024.

Роботу присвячено комплексному дослідженню історії Православної церкви у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр.

Сучасні підходи наукового пізнання та доступ до архівних матеріалів дають змогу комплексно дослідити історію Православної церкви у Волинському воєводстві міжвоєнного періоду. Запропонована дисертація – перше цілісне дослідження церковно-релігійного життя православних українців краю в міжвоєнний період.

У сучасній науковій парадигмі увагу дослідників все частіше привертають церковно-релігійні теми. Такий інтерес зумовлений теперішнім станом українського православ'я, яке залишається розділеним на Православну церкву України та Українську православну церкву в єдності з Московським патріархатом. У міжвоєнний період Російська православна церква намагалася встановити контроль і вплив на долю православ'я Польщі.

Національно-церковне життя на Волині у міжвоєнний період вже знайшло відображення в працях українських та зарубіжних авторів. Характеризуючи стан наукового опрацювання досліджуваної проблеми, указуємо на відсутність у вітчизняній та зарубіжній історичній науці праць, які на аналітичних засадах узагальнювали б проблематику цього дослідження. Учені не акцентували увагу на проблемах церковно-релігійного життя православних волинян, а лише торкалися їх у контексті вивчення основних аспектів українсько-польських відносин у 20–30-х роках або історії УАПЦ.

Наукова література з теми поділена на чотири групи: радянську, діаспорну, сучасну вітчизняну та зарубіжну (переважно польську). Ці групи, незважаючи на

власну еволюцію і взаємопов'язаність, відображають загальну тенденцію в оцінці історичного шляху українського православ'я.

Розлогою є джерельна база дослідження, представлена архівними матеріалами, публікаціями документів, спогадами, пресою, статистичними збірниками. Це сприяло об'єктивному відтворенню картини минулого.

Реалізація дослідження стала можливою завдяки використанню сучасного наукового інструментарію. Теоретико-методологічну основу склали принципи історизму, науковості, об'єктивності, всебічності, системності, плюралізму і багатofакторності.

У праці застосовано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація, структурно-системний підхід) та спеціально-історичні (порівняльно-історичний, порівняльно-статистичний, історико-типологічний, історико-генетичний, ретроспективний, метод кліометрії). У дослідженні також послуговуємося методами аналогії, історичної реконструкції, біографістики, соціологічним методом тощо. Використані методи та принципи дали змогу дослідити складні релігійні процеси на Волині в 1921–1939 рр., визначити особливості явищ і процесів, відтворити хронологію подій, висунути власні гіпотези, зробити необхідні узагальнення та висновки.

У дисертації досліджено правовий статус Православної церкви в Польщі (ПЦП) у 1921–1939 рр. У міжвоєнній Польщі православ'я було другою за величиною конфесією після Римсько-католицької церкви (РКЦ). З'ясовано, що ПЦП на початку 1920-х рр. залишалася підвладною Російській православної церкві, а серед духовенства панували проросійські настрої. Це не задовольняло польську владу, яка намагалася підпорядкувати собі цю церкву. Не існувало жодних правових актів, які б регулювали ставлення польської влади до Православної церкви. Деякі положення щодо релігії та церкви були закріплені в Конституції Польщі 1921 р. Правовим актом, який регулював внутрішнє становище ПЦП впродовж багатьох років, були «Тимчасові правила про відношення уряду до Православної церкви у Польщі». Та все ж Російський патріархат продовжував пред'являти свої права на православ'я в Польщі.

Вирішальним актом, який перервав канонічний зв'язок ПЦП з Російським патріархатом, став «Патріарший і Синодально-канонічний Томос Вселенської Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної церкви в Польщі церквою автокефальною». Остаточним актом, який врегулював правовий статус церкви, став Декрет Президента Польської держави від 18 листопада 1938 р. «Про відношення держави до Польської автокефальної православної церкви». Ним вводилася офіційна назва «Польська автокефальна православна церква», що підкреслювала б національну належність цієї церкви до Польської держави, відмежовуючи її від православних церков в інших країнах.

Значне місце в дисертації займає аналіз діяльності Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ) щодо захисту православних волинян та боротьби за українізацію церкви. Від кінця 20-х – початку 30-х рр. на захист інтересів церкви активно стали українські послы і сенатори. Вони з трибун сейму і сенату домагалися задоволення потреб українського православного населення. З ініціативи УПРВ було створено Волинське українське об'єднання (ВУО), яке у своїй діяльності на чільне місце висунуло проблеми українізації православ'я. Українським послам належала ідея створення товариства імені митрополита Петра Могили, що висувало вимоги втілення до церковного устрою засад соборності та надання АПЦП українського національного характеру. Діяльність УПРВ стала рушійною силою, яка згуртовувала православне суспільство в боротьбі за розбудову національної церкви. У першій половині 30-х років український церковний рух мав значні здобутки: українцям вдалося закласти основи власної ієрархії, українізувати богослужіння в багатьох парафіях Волинської єпархії, створити й відновити церковно-громадські інституції.

Окремо виділено проблему майнового стану Православної церкви в міжвоєнній Польщі та намагання уряду підпорядкувати православ'я шляхом парцеляції церковних земель. Проаналізовано політику асиміляції, яку проводила польська влада. Полонізацію спіткав опір зі сторони православного населення, яке вбачало в такій політиці замах на свої церковні традиції і намагання

підпорядкувати Православну церкву католицькій Польщі. Спроби полонізувати православ'я стали активним чинником у розвитку національно-релігійної свідомості православних українців.

Значну увагу приділено ревіндикаційній акції Римсько-католицького костелу. З цією метою нищили, замикали або передавали католикам православні храми. Передавання святинь РКЦ далеко не завжди відбувалася згідно з дійсними потребами католицького населення і не завжди законним шляхом. Православне населення Волині всіма силами боронило свої церкви, шукаючи допомоги православної ієрархії та державної влади. Проте церковна влада могла лише протестувати, а польський уряд не був зацікавлений у збереженні великої кількості православних храмів, тому практично толерував це явище. Лише на початку 30-х років польський уряд активізувався в обороні православних святинь. Але це, швидше за все, було засвідченням позиції державної влади у справі ревіндикації святинь, аніж намагання надати реальну допомогу Православній церкві. Ревіндикації не припинялися до кінця міжвоєнного періоду.

Детально проаналізовано неоунійну акцію, яка стала одним з інструментів навернення православних до католицизму шляхом створення нового обряду. Прихильність незначної частини населення до неоунії супроводжувалася недовірою парафіян до ієрархії та проросійського духовенства, які недбало ставилися до своїх душпастирських обов'язків, втрачаючи авторитет духовного лідера.

Отже, православ'я в міжвоєнній Польщі постійно відчувало асиміляційні замаху. Найбільш яскраво це проявилось в реалізації на користь католицизму неоунійної та ревіндикаційної акцій. Обидві ці акції спрямовували на пониження православ'я, пониження його релігійної цінності, відбирання церков та вірних.

Незважаючи на постійні асимілятивні замаху уряду і РКЦ, українська православна громадськість не стала легким здобутком. Ні полонізація, ні спроби окатоличення не могли зупинити національних процесів в українському суспільстві і знищити потребу в його етнічній та релігійній самоідентифікації.

Чим активнішим був наступ на православ'я, тим сильнішим ставав супротив українців. Зважаючи на це, стверджуємо, що Православна церква в Польській державі стала для української спільноти потужним об'єднувальним чинником.

У дослідженні одержано результати й сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну. У дисертації здійснено спробу комплексно дослідити становище Православної церкви у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. У ній *уперше*:

– внаслідок переосмислення напрацювань вітчизняних і польських учених з'ясовано стан наукової розробки теми, проведено аналіз джерельної бази та виявлено й інтерпретовано досі невідомі й маловідомі архівні документи та матеріали, з'ясовано методологію дослідження; доведено, що на церковно-релігійне життя православних волинян впливали державні чинники, православна ієрархія, римсько-католицька церква та самі віряни; проаналізовано регіональні особливості церковно-релігійного життя волинян, простежено й обґрунтовано причини боротьби краян за відновлення і збереження соборних та українських національних традицій у православ'ї; виявлено специфіку національно-церковного руху на Волині, зумовлену процесами національної і конфесійної ідентифікації українського народу; спростовано уявлення про неканонічність надання автокефалії Православній церкві в Польщі та доведено, що її незалежність відповідала державним інтересам Другої Речі Посполитої, зацікавленням православної ієрархії і вірян; аргументовано висновок про те, що Польська держава, зважаючи на вимоги ієрархії і вірних Православної церкви, врегулювала її правовий статус та затвердила Внутрішній статут. Доведено, що, незважаючи на недоліки цих документів, вони мали велике значення для Православної церкви, узаконили її існування в Польській державі й забезпечили умови для розвитку; з'ясовано, що український національно-церковний рух на Волині пройшов декілька етапів, кожен із яких характеризувався переходом православних вірян на вищий щабель національної свідомості, внутрішньо церковних та суспільно-політичних відносин; висвітлено роль Української парламентської репрезентації Волині і її провідних діячів щодо вирішення

церковно-релігійних проблем у Волинському воєводстві, простежено форми, методи й засоби боротьби парламентарів за українську національну церкву та доведено, що діяльність УПРВ будила й згуртовувала православне суспільство у змаганнях за розбудову національної церкви;

Уточнено та удосконалено відомості про те, що різноманітні асимілятивні замахы польської влади та римсько-католицької церкви стали чинником розвитку національно-релігійної свідомості православних українців; знання про те, що національно-церковний рух на Волині зумовлений процесами національної і конфесійної ідентифікації українського народу, а українізацію Православної церкви на Волині необхідно розглядати як соціально-політичну потребу часу; відомості про культурно-освітні, релігійні організації й товариства, що діяли у Волинському воєводстві в міжвоєнний період.

Подальшого розвитку набули знання про неоунійний рух на Волині та основні форми його прояву; відомості про масштаби і значущість акції «ревіндикації душ».

Концептуальні узагальнення, фактичний матеріал дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнювальних і довідкових праць з історії України, Волині і Польщі, історії Православної церкви України, краєзнавчих видань. Наукова праця може бути корисною як академічним дослідникам, так і популяризаторам вітчизняної історії. Окремі розділи дисертації можна використати на уроках історії України в темі «Наш край». Нагромаджений фактичний матеріал може знадобитися у масово-просвітницькій і музейній справі.

Ключові слова: автокефалія, віряни, Волинське воєводство, волинський експеримент, Друга Річ Посполита, ієрархія, конфесія, митрополит, міжвоєнний період, Парламентська репрезентація Волині, польська влада, православ'я, Просвіта, українізація, церква.

ABSTRACT

**Neroda I. Yu. Orthodox Church of the Volyn Voivodeship (1921-1939).
Qualification scientific work on the rights of the manuscript.**

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 "Humanities", specialty 032 "History and Archeology." - Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2024.

The paper is devoted to a comprehensive study of the history of the Orthodox Church in the Volhynian Voivodeship in 1921-1939.

Modern approaches to scientific knowledge and access to archival materials make it possible to comprehensively study the history of the Orthodox Church in the Volhynian Voivodeship during the interwar period. The proposed dissertation is the first comprehensive study of the church and religious life of the Orthodox Ukrainians of the region during the interwar period.

Today, the attention of scholars is increasingly drawn to church-religious issues. This interest is due to the current state of Ukrainian Orthodoxy, which remains divided into the Orthodox Church of Ukraine and the Ukrainian Orthodox Church in unity with the Moscow Patriarchate. In the interwar period, the Russian Orthodox Church tried to establish control and influence the future of Orthodoxy in Poland.

National church life in Volyn during the interwar period has already been reflected in the works of Ukrainian and foreign authors. Describing the state of scientific study of the problem under investigation, we note the absence of works in domestic and foreign historical science that would summarize the issues of this study on an analytical basis. Scholars did not focus on the problems of the church and religious life of Orthodox Volhynians, but only touched upon them in the context of studying the main aspects of Ukrainian-Polish relations in the 20s and 30s, or the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

The scholarly literature on the topic is divided into four groups: Soviet, diaspora, modern domestic, and foreign, mainly Polish. These groups, despite their own evolution and interconnectedness, reflect a general trend in the assessment of the historical path of Ukrainian Orthodoxy.

The source base of the research is quite rich, represented by archival materials, publications of documents, memoirs, press, and statistical collections, which together made it possible to objectively reconstruct the picture of the past.

The research was made possible by the use of modern scientific tools. The theoretical and methodological basis is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, comprehensiveness, systematicity, pluralism and multifactoriality.

The author uses general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, systematization, structural-systemic approach) and special historical methods (comparative-historical, comparative-statistical, historical-typological, historical-genetic, retrospective, and the method of cliometrics). Along with these methods, the study used methods of analogy, historical reconstruction, sociological, biographical, and other methods. The methods and principles used made it possible to study the complex religious processes in Volyn in 1921-1939, to identify the peculiarities of phenomena and processes, to reconstruct the chronology of events, to put forward our own hypotheses, and to draw the necessary generalizations and conclusions.

This dissertation examines the legal status of the Orthodox Church in Poland (OCP) in 1921-1939. In interwar Poland, Orthodoxy was the second largest denomination after the Roman Catholic Church (RCC). At the same time, the Orthodox Church in Poland in the early 1920s remained subordinate to the Russian Orthodox Church, and pro-Russian sentiments prevailed among the clergy. This did not satisfy the Polish authorities, who tried to subjugate this Church. There were no legal acts that would regulate the relationship of the Polish authorities to the Orthodox Church. Some provisions regarding religion and the church were enshrined in the Polish Constitution of 1921. The legal act that regulated the internal position of the OCP for many years was the "Temporary Rules on the Relationship of the Government to the Orthodox Church in Poland." Nevertheless, the Russian Patriarchate continued to claim its rights to Orthodoxy in Poland. The decisive act that broke the canonical connection between the OCP and the Russian Patriarchate was the "Patriarchal and Synodal Canonical

Tomos of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople of November 13, 1924, recognizing the Orthodox Church in Poland as an autocephalous church." The final act that regulated the legal status of the Church was the Decree of the President of the Polish State of November 18, 1938, "On the Relation of the State to the Polish Autocephalous Orthodox Church." It introduced the official name "Polish Autocephalous Orthodox Church," which was intended to emphasize the national affiliation of this church with the Polish state, distinguishing it from Orthodox churches in other countries.

A significant place in the dissertation is occupied by the analysis of the activities of the Ukrainian Parliamentary Representation of Volyn (UPRV) in protecting Orthodox Volhynians and fighting for the Ukrainization of the Church. From the late 20s to the early 30s, Ukrainian ambassadors and senators actively defended the interests of the Church. From the rostrums of the Sejm and the Senate, they sought to meet the needs of the Ukrainian Orthodox population. The Volyn Ukrainian Association (VUO) was created on the initiative of the UPRV, which put the problems of Ukrainization of Orthodoxy at the forefront of its activities. Ukrainian ambassadors came up with the idea of establishing a society named after Metropolitan Petro Mohyla, which demanded that the church system be based on the principles of conciliarity and that the Autocephalous Orthodox Church of Ukraine be given a Ukrainian national character. The activities of the UPRV became a driving force that awakened and united Orthodox society in the struggle to build a national church. In the first half of the 1930s, the Ukrainian church movement had significant achievements: Ukrainians managed to lay the foundations of their own hierarchy, Ukrainize worship in many parishes of the Volyn Eparchy, and create and restore church and public institutions.

The problem of the property status of the Orthodox Church during the interwar period in Poland and the government's attempts to subjugate Orthodoxy by parceling out church lands was emphasized. The assimilation policy pursued by the Polish authorities was analyzed. The Polonization was met with resistance from the Orthodox population, which saw this policy as an attempt to assault their church traditions and an attempt to subordinate the Orthodox Church to Catholic Poland. The attempts to

polonize Orthodoxy became an activating factor in the development of the national and religious consciousness of Orthodox Ukrainians.

Considerable attention was paid to the revisionist actions of the Roman Catholic Church. To this end, Orthodox churches were destroyed, locked up, or given to Catholics. The transfer of shrines to the RCC was not always carried out in accordance with the actual needs of the Catholic population and not always in a legal way. The Orthodox population of Volyn defended their churches with all their might, seeking help from the Orthodox hierarchy and the state authorities. However, the church authorities could only protest, and the Polish government was not interested in preserving a large number of Orthodox churches and therefore practically tolerated this phenomenon. Only in the early 1930s the Polish government raised its voice in defense of Orthodox shrines. But this was more a testament to the position of the state authorities in the revision of shrines than an attempt to provide real assistance to the Orthodox Church. The revictimizations did not stop until the end of the interwar period.

The author analyzes in detail the neo-Union action, which became one of the tools for converting Orthodox Christians to Catholicism by creating a new rite. The commitment of a small part of the population to the neo-Union was accompanied by the distrust of parishioners in the hierarchy and the pro-Russian clergy, who neglected their pastoral duties, thereby losing the authority of the spiritual leader.

Thus, Orthodoxy in interwar Poland was constantly subjected to assimilation attempts. This was most clearly manifested in the implementation of neo-Unionist and revisionist actions in favor of Catholicism. Both of these actions were aimed at humiliating Orthodoxy, lowering its religious value, taking away churches and believers.

Despite the constant assimilationist attempts of the government and the RCC, the Ukrainian Orthodox community was not an easy target. Neither Polonization nor attempts at Catholicization could stop the national processes in Ukrainian society and destroy the need for its ethnic and religious self-identification. The more active the attack on Orthodoxy was, the stronger the resistance of Ukrainians became. Therefore,

it can be argued that the Orthodox Church in the Polish state became a powerful unifying and consolidating factor for the Ukrainian community.

This study has obtained results and formulated generalized provisions that have scientific novelty. In the dissertation, an attempt was made to comprehensively investigate the position of the Orthodox Church in the Volyn Voivodeship in 1921–1939. *In it for the first time:*

– as a result of reconsideration of the achievements of domestic and Polish scholars, the state of scientific development of the topic was clarified, the source base was analyzed, and hitherto unknown and little-known archival documents and materials were identified and interpreted, the research methodology was clarified; it is proved that the church-religious life of the Orthodox Volynians was influenced by state factors, the Orthodox hierarchy, the Roman Catholic Church, and the believers themselves; the regional peculiarities of the church and religious life of Volynians were analyzed, the reasons for the struggle of the region for the restoration and preservation of the conciliar and Ukrainian national traditions in Orthodoxy were traced and substantiated; the specifics of the national church movement in Volyn, caused by the processes of national and confessional identification of the Ukrainian people, were revealed; the idea that the granting of autocephaly to the Orthodox Church in Poland was non-canonical was refuted and it was proved that its independence was in the state interests of the Second Polish Republic, the interests of the Orthodox hierarchy and believers; it was concluded that the Polish state, taking into account the requirements of the hierarchy and the believers of the Orthodox Church, regulated its legal status and approved the Internal Statute. It was proved that, despite the shortcomings of these documents, they were of great importance for the Orthodox Church, and legitimized its existence in the Polish state and provided conditions for the development; it was established that the Ukrainian National Church Movement in Volyn went through several stages, each of which was characterized by the transition of Orthodox believers to a higher level of national consciousness, internal church and socio-political relations; the role of the Ukrainian Parliamentary Representation of Volyn and its leading figures in solving church-religious problems in the Volhynian Voivodeship was highlighted,

the forms, methods and means of parliamentarians' struggle for the Ukrainian national church were traced, and it was proved that the activities of the UPRV awakened and united the Orthodox society in the struggle for the development of the national church;

The information that various assimilationist attempts by the Polish authorities and the Roman Catholic Church became a factor in the development of the national and religious consciousness of Orthodox Ukrainians was clarified and improved; knowledge that the national church movement in Volyn was caused by the processes of national and confessional identification of the Ukrainian people was also clarified, and the Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn should be considered as a socio-political need of the time; information about cultural, educational, religious organizations and societies that operated in the Volhynian Voivodeship in the interwar period was also improved.

The knowledge about the neo-Union movement in Volyn and its main forms of manifestation as well as the information about the scale and significance of the "revision of souls" campaign were further developed.

The conceptual generalizations and factual material of the dissertation can be used in the preparation of generalized and reference works on the history of Ukraine, Volyn and Poland, the history of the Orthodox Church of Ukraine, and local history publications. The paper can be useful for both academic researchers and popularizers of national history. Some sections of the paper can be used in Ukrainian history lessons on the topic "Our Land". The accumulated factual material may be useful in mass education and museum work.

Key words: Autocephaly, believer, Volyn Voivodeship, "the Volyn experiment, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, hierarchy, confession, metropolitan, interwar period, Parliamentary representation of Volyn, Polish government, orthodoxy, "Prosvita", Ukrainization, church.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Нерода І. Ревіндикація православних святинь у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). Літопис Волині. Луцьк : Вид. дім «Гельветика», 2020. Чис. 23. С. 19–24.

2. Нерода І. Акція «ревіндикації душ» на Волині у другій половині 1930-х років. Літопис Волині. Луцьк : Вид. дім «Гельветика», 2021. Чис. 25. С. 17–23.

3. Нерода І. Боротьба за скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви у Польщі в другій половині 20-х–30-х роках ХХ століття. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : збірник наукових праць. Серія: Історія. Вип. 41. / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ВДПУ, 2022. С. 96–106.

4. Нерода І. Особливості впровадження нової унії в східних воєводствах Польщі (1923–1937 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 39: До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Філінюка. С. 117–133.

5. Нерода І. Боротьба волинян проти колонізації православ'я. Current issues of social studies and history of medicine : Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. 2023. № 2 (36). С. 82–86.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Нерода І. Особливості проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі. V Таврійські історичні наукові читання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2–3 трав. 2021 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2021. С. 31–36.

7. Нерода І. Ю., Кучерепа М. М. Проблема правового врегулювання внутрішнього положення Православної церкви в Польщі на початку 1920-х років. Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (12–13

травня 2021 року). Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 289–291. (Особистий внесок здобувачки – 60 %).

8. Нерода І. Редукція парафій на Волині у міжвоєнний період. Україна у світовому геополітичному та культурному просторі : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 21 травня 2021 р.); упорядник В. А. Білик. Луцьк, 2021. С. 149–151. [Електронне видання].

9. Нерода І. Проблема врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі в першій половині 1920-х років. Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Вип. 10. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. С. 155–159.

10. Нерода І. Початок українського національно-церковного руху на Волині у 1920-х роках. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (11 листопада 2021 р.) / відп. ред. Голуб Г. С., Зінченко М. О. Луцьк, 2021. С. 341–342.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Нерода І. Проблема уніфікації календаря у Православній церкві у Польщі в першій половині 1920-х років. Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. Вип. XVII. Луцьк : Видавництво «Терези», 2021. С. 139–145.

12. Кучерепа М., Нерода І. Полонізація Православ'я в 1930-ті роки. Церква Христова: місія, традиції, сьогодення / Упорядник прот. В. Вакін. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 221–232. (Особистий внесок здобувачки – 50 %).

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	17
Термінологічний словник	18
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1. Стан наукового вивчення теми.....	27
1.2. Джерельна база.....	45
1.3. Теоретико-методологічні засади.....	62
Висновки до розділу 1	76
РОЗДІЛ 2. ПОЛЬСЬКА ВЛАДА І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА.....	78
2.1. Становище церкви в першій половині 1920-х років.....	78
2.2. Спроби асиміляції православ'я.....	92
2.3. Врегулювання правового статусу і боротьба за скликання Помісного собору	105
Висновки до розділу 2	119
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНИЙ РУХ.....	121
3.1. Змагання за українізацію православ'я	121
3.2. Церковно-релігійні проблеми в діяльності Української парламентської репрезентації.....	138
3.3. Опір полонізації Православної церкви	152
Висновки до розділу 3	162
РОЗДІЛ 4. НЕОУНІЯ ТА РЕВІНДИКАЦІЯ.....	165
4.1. Нова унія як діалог між православ'ям та католицизмом	165
4.2. Ревіндикація православних святинь.....	177
4.3. Акція «ревіндикації душ».....	189
Висновки до розділу 4	202
ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ	248

Перелік умовних скорочень

- АПЦП** – Автокефальна православна церква в Польщі
- ББСУ** – Безпартійний блок співпраці з урядом
- ВУО** – Волинське українське об'єднання
- КВО II** – Командування військового округу II
- КОП** – Корпус охорони прикордоння
- ПАПЦ** – Польська автокефальна православна церква
- ПЦП** – Православна церква в Польщі
- РКЦ** – Римсько-католицька церква
- РНО** – Російське народне об'єднання
- РПЦ** – Російська православна церква
- УАПЦ** – Українська автокефальна православна церква
- УГКЦ** – Українська греко-католицька церква
- УПРВ** – Українська парламентарна репрезентація Волині
- AAN** – Archiwum Akt Nowych
- BWN** – Biuro Wyznań Niekatolickich
- CAW** – Centralne Archiwum Wojskowe
- MSW** – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
- MSW** – Ministerstwo Spraw Wojskowych
- MWRiOP** – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
- UWW** – Urząd Wojewódzki Wołyński

Термінологічний словник

Автокефалія – самоврядування, адміністративна незалежність помісних православних церков.

Автономія церковна – відносна самостійність церкви у справах внутрішнього управління.

Анафема – прокляття від імені Бога. Вважається найвищою карою для віруючого, яка означає його відлучення від церкви.

Архієпископ – старший єпископ, один із вищих титулів у християнській церкві, середній між митрополитом і єпископом.

Архієрей – у православ'ї загальна назва вищих церковних ієрархів серед чернецького духовенства.

Архімандрит – вищий перед єпископом чернечий чин у православній церкві.

Благочинний – адміністративно-судова посадова особа, помічник архієрея у справі всебічного нагляду за станом церкви і духовенства, за виконанням наказів церковної влади.

Візитація – ревізії або інспекторські огляди церков та парафій вищими духовними особами або спеціальними комісіями.

Вікарій – замісник духовної особи, може мати сан єпископа і архієпископа.

Віросповідання – належність людини до певної релігії, церкви; релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ, організацію.

Декан – священнослужитель, що обіймає посаду попечителя ряду громад, керівник церковної округи.

Диякон – найнижчий ступінь священства.

Дієцезія – (єпархія) церковна адміністративно-територіальна одиниця під керівництвом єпископа в римо-католицькій, англіканській, шведській церквах.

Екзархат – церковний округ, наділений певною самостійністю в справах управління, очолюється єпископом – патріаршим екзархом, підпорядкованим патріарху.

Енцикліка – послання Папи Римського. За канонами Римської церкви, енцикліка є обов’язковою до виконання і не підлягає обговоренню.

Епархія – церковно-адміністративний округ на чолі з єпархіальним архієреєм, складається з кількох благочинній, що в свою чергу поділяються на парафії.

Єпископ – вищий ієрарх, узагальнена назва всіх архієреїв (патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ).

Ієрарх – представник вищого духовенства.

Ієрархія церковна – сукупність чинів духовенства в порядку субординації.

Канон – установлення щодо віровчення, догматики, культу, церковної організації; сукупність правил у галузі богослужіння, обрядів, ієрархічних стосунків тощо.

Клір – узагальнена назва священнослужителів.

Консисторія – орган управління в єпархії при архієреї.

Конфесія – належність до будь-якої церкви, релігійної організації, що має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру. Відрізняється від віросповідання. Три різні конфесії в Україні (УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ) мають одне віросповідання.

Літургія – обідня, найголовніше богослужіння, здійснюється лише священником чи архієреєм.

Митрополит – вищий духовний сан єпископа, який стоїть на чолі церковно-адміністративної одиниці – митрополії. Другий чин після патріарха.

Митрополія – область, що перебуває в канонічній владі митрополита; зазвичай складається з декількох єпархій, об’єднаних у так зване митрополічне середовище.

Навернення – прилучення людини до віри або перехід з одного віросповідання в інше.

Неоунія – нова спроба об’єднання Православної церкви з Римсько-католицькою церквою на засадах визнання першості Римського Папи і

католицької догматики і за умов збереження притаманних їй традицій, обрядів, способів здійснення таїнств, особливостей церковного устрою.

Парафія – нижча самоврядна церковна одиниця, що має свою церкву, причт, виконавчі органи релігійної громади і священнослужителів.

Патріарх – духовний сан верховних ієрархів, глава автокефальної церкви.

Помісні собори – з'їзди представників низових організацій однієї або декількох церков одного релігійного спрямування.

Проповідь – промова релігійно-настановчого змісту, що виголошується священнослужителем у храмі під час богослужіння.

Ревіндикація – 1) судова акція польського католицького єпископату з метою повернення і привласнення церков, інших сакральних об'єктів, земельних угідь, маєтків, якими володіла Православна церква; 2) примусове навернення православних на католицизм.

Редукція – процес зменшення кількості православних парафій.

Синод – дорадчий орган при патріархові. До складу Синоду входять представники вищої ієрархії.

Соборність – одна з ознак християнської церкви, складова ланка православного вчення про церкву, за яким соборність розуміється як поєднання християн усіх часів і народів завдяки вірі, закону Божому, священноначалу.

Хіротонія – християнський обряд зведення в сан священнослужителя.

Церковнослужитель – нижчий служитель церкви, який не має духовного сану і виконує допоміжні функції при відправі богослужінь й обрядів.

* Під час укладання словника використано такі джерела:

Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / За ред. С. Я. Єрмоленко. Харків : Фоліо, 2006. 623 с.

Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Ломовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.

Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ : Наук. думка, 2004. 560 с.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Церква в усі часи була важливою складовою політичного, культурного та духовного життя українського народу. У міжвоєнний період в іновірній Польській державі Православна церква стала для українців тим плацдармом, на якому велася боротьба за утвердження і збереження духовної, релігійної, національної самобутності. Зважаючи на це, актуальним є вивчення не лише історії Православної церкви загалом, а зокрема того глибокого релігійного, національного і культурного змісту, який вкладався українським народом у поняття церковно-релігійного життя.

У період панування радянського режиму роль церкви у формуванні національної ідентичності українців штучно ігнорувалася. Сьогодні ж ми знову маємо можливість спостерігати зростання значущості релігійного чинника в суспільному житті. Відродження Української православної церкви як національної помісної церкви українського народу потребує показу правдивої історії українського православ'я, переосмислення багатьох подій, явищ, оцінок суспільства. Релігійне, національно-церковне життя волинян у 1921–1939 рр. має багато спільних рис із сучасними процесами й тенденціями в українському православ'ї. Об'єктивний аналіз та належна оцінка ролі Православної церкви в житті українців сприяє вирішенню сучасних проблем.

Навіть сьогодні прагнення України і Польщі до налагодження відносин стратегічного партнерства стикається з певними труднощами. Причиною цього залишається недостатньо досліджена історія українсько-польського співжиття у 20–30-ті роки минулого століття. Цей період наповнений неоднозначними, суперечливими й складними сторінками у взаєминах між двома народами. Наше дослідження дасть можливість глибше зрозуміти суть духовних, церковних і національних прагнень обох народів у міжвоєнну добу. Сподіваємося, що історичний досвід стане застереженням від допущення старих помилок при налагодженні як українсько-польських стосунків, так і внутрішньоправославних, міжконфесійних і державно-церковних відносин у незалежній Україні.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Наукове дослідження здійснене в межах наукової теми «Актуальні проблеми нової та новітньої історії України: суспільство, політика культура» кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки (номер державної реєстрації 0119U001845).

Мета і завдання дослідження. Виходячи з наукового, теоретичного та практичного значення проблеми, враховуючи недостатню вивченість теми, використавши неопубліковані джерела, вітчизняні і зарубіжні публікації документів та матеріалів, дисертантка поставила за мету відтворити об'єктивну, цілісну картину церковно-релігійних процесів в житті української православної громади Волині у міжвоєнну добу.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- проаналізувати ступінь вивченості теми;
- схарактеризувати джерельну базу дослідження;
- ідентифікувати відносини польських владних структур і Православної церкви;
- простежити процес організаційного та правового становлення Православної церкви у Польщі і на Волині;
- виявити особливості процесу становлення українського національно-церковного руху, його еволюцію та динаміку;
- визначити перебіг, основні напрями та наслідки асиміляційних акцій Римсько-католицької церкви та польського уряду.

Об'єктом дослідження є релігія і церква у міжвоєнний період 1921–1939 рр. в Польщі.

Предмет дослідження – Православна церква у Волинському воєводстві (1921–1939 рр).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1921–1939 рр. Верхня межа дослідження означена підписанням Ризького мирного договору, згідно з яким західна частина Волинської губернії відійшла до складу Польської держави у вигляді Волинського воєводства. У зв'язку з цим, у

міжвоєнну добу Волинь була не лише відірвана від історичних українських земель, але й стала складовою держави з панівною римсько-католицькою вірою. Нижня межа дослідження зумовлена початком Другої світової війни та приєднанням Волині до радянської України.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Волинського воєводства: сучасні Волинська (окрім Камінь-Каширської і Любешівської громад), Рівненська, частина Тернопільської областей. Волинська єпархія в міжвоєнній Польщі була найбільшою щодо кількості православних вірян та парафій і стала осередком національно-церковного руху в Польщі.

Методологічну основу дослідження складають принципи об'єктивності, історизму та світоглядного плюралізму щодо висвітлення явищ минулого. Застосовані методи систематизації, порівняльного аналізу, періодизації, класифікації, які базуються на пріоритеті документальних фактів. Огляд наукової літератури здійснено за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії. У сукупності зазначені методи стали важливим механізмом для розкриття поставленої мети і дали можливість виявити особливості церковно-релігійних процесів на Волині, проаналізувати внутрішні і зовнішні чинники цих процесів, простежити їхню динаміку в контексті державно-церковних відносин у міжвоєнній Польщі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що здійснено спробу комплексно дослідити становище Православної церкви у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). Наукова новизна одержаних результатів полягає у такому:

Уперше:

– внаслідок переосмислення напрацювань вітчизняних і польських учених з'ясовано стан наукової розробки теми, проведено аналіз джерельної бази та виявлено й інтерпретовано досі невідомі й маловідомі архівні документи та матеріали, з'ясовано методологію дослідження;

– доведено, що на церковно-релігійне життя православних волинян впливали державні чинники, православна ієрархія, римсько-католицька церква та самі віряни;

– проаналізовано регіональні особливості церковно-релігійного життя волинян, простежено й обґрунтовано причини боротьби краян за відновлення і збереження соборних та українських національних традицій у православ'ї;

– виявлено специфіку національно-церковного руху на Волині, зумовлену процесами національної і конфесійної ідентифікації українського народу;

– спростовано уявлення про неканонічність надання автокефалії Православній церкві в Польщі та доведено, що її незалежність відповідає державним інтересам Другої Речі Посполитої, зацікавленням православної ієрархії і вірян;

– аргументовано висновок про те, що Польська держава, зважаючи на вимоги ієрархії і вірних Православної церкви, врегулювала її правовий статус та затвердила Внутрішній статут. Доведено, що, незважаючи на недоліки цих документів, вони мали велике значення для Православної церкви, узаконили її існування в Польській державі й забезпечили умови для розвитку;

– з'ясовано, що український національно-церковний рух на Волині пройшов декілька етапів, кожен із яких характеризувався переходом православних вірян на вищий щабель національної свідомості, внутрішньоцерковних та суспільно-політичних відносин;

– висвітлено роль Української парламентської репрезентації Волині і її провідних діячів щодо вирішення церковно-релігійних проблем у Волинському воєводстві, простежено форми, методи й засоби боротьби парламентарів за українську національну церкву та доведено, що діяльність УПРВ будила й згуртовувала православне суспільство у змаганнях за розбудову національної церкви;

уточнено та удосконалено:

– відомості про те, що різноманітні асимілятивні замаху польської влади та римсько-католицької церкви стали чинником розвитку національно-релігійної свідомості православних українців;

– знання про те, що національно-церковний рух на Волині зумовлений процесами національної і конфесійної ідентифікації українського народу, а

українізацію Православної церкви на Волині слід розглядати як соціально-політичну потребу часу;

– відомості про культурно-освітні, релігійні організації й товариства, що діяли у Волинському воєводстві в міжвоєнний період.

подальшого розвитку набули:

– знання про неоунійний рух на Волині та основні форми його прояву;

– відомості про масштаби і значущість акції «ревіндикації душ».

Практичне значення одержаних результатів дослідження.

Концептуальні узагальнення, фактичний матеріал дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнювальних і довідкових праць з історії України, Волині і Польщі, історії Православної церкви України, краєзнавчих видань. Робота може бути корисною як академічним дослідникам, так і популяризаторам вітчизняної історії. Окремими розділами праці можна послуговуватися на уроках історії України під час вивчення теми «Наш край». Нагромаджений фактографічний матеріал може знадобитися у масово-просвітницькій і музейній справі.

Апробація результатів дисертації відбулася шляхом її обговорення на засіданнях кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, в опублікованих статтях, у доповідях авторки на всеукраїнських та міжнародних наукових та науково-практичних конференціях:

1. Міжнародна науково-практична конференція «V Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 2–3 квітня 2021 р.);

2. X Всеукраїнська науково-практична конференція «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк – Свіязь, 16–18 квітня 2021 р.);

3. Міжнародна наукова конференція «Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі» (м. Луцьк, 22–23 квітня 2021 р.);

4. XV Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: проблеми та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2021 р.);

5. Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів «Україна у світовому геополітичному та культурному просторі» (м. Луцьк, 21 травня 2021 р.);

7. Науково-практична конференція «Любартівські читання» (м. Луцьк, 28 травня 2021 р.);

8. Міжнародна богословська наукова конференція «Церква Христова: місія, діалог традицій та виклики сьогодення» (м. Луцьк, 3 червня 2021 р.);

9. V Міжнародна науково-практична конференція молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 11 листопада 2021 р.);

10. IV Міжнародна наукова конференція «Українці та їхні сусіди протягом віків: політика, економіка, релігія, культура і щоденне життя» (м. Перемишль, 15–17 вересня 2023 р.);

11. Наукова конференція «Почаївська лавра та її вплив на формування української православної ідентичності» (м. Кременець, 28 вересня 2023 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 12 статтях, з яких – 5 у фахових вітчизняних виданнях, що одночасно включені до міжнародної наукометричної бази даних, 5 – у наукових працях та матеріалах міжнародних і всеукраїнських конференцій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, 2 – наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура роботи визначена метою і завданням дослідження, побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається із переліку умовних скорочень, термінологічного словника, вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), висновків, списку використаних джерел (395 позиція) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 280 сторінок, із яких основний текст становить 212 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Характеризуючи стан наукового опрацювання теми, зазначаємо, що церковно-релігійне життя православних українців Волині в 1920–1930-х рр. вже знайшло часткове висвітлення в науково-історичних, публіцистичних, мемуарних та працях загального характеру. Вчені намагаються знайти відповідні пізнавальні інструменти для оцінки сучасного стану досліджень історії Православної церкви на Волині. Національно-церковне життя Волині у міжвоєнний період описане в працях українських та зарубіжних авторів. Українські вітчизняні¹, діаспорні² та польські вчені³ вже зробили історіографічні огляди, що так чи інакше стосуються нашої теми.

Наукову літературу з цієї теми можна розділити на такі групи: радянська, діаспорна, сучасна вітчизняна та польська. Ці групи взаємопов'язані і

¹ Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001 : десятиліття змін. *Україна модерна*. Київ ; Львів : Критика, 2005. Ч. 9. С. 43–68; Кондратюк К. К. Українська історіографія XIX – початку XX століть : основні напрями і концепції : навч. посіб. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 240 с.; Футала В. Політика Другої Речі Посполитої щодо українців у 1920–1930-х рр.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin ; Siedlce, 2005. Т. II. S. 207–215; Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki*. Kraków : Universitas, 2000. S. 146–165.

² Винар Л. Сучасний стан української вільної історичної науки. Календар-альманах «Нового шляху» на 1967 рік. Вінніпег ; Манітоба : Новий шлях, 1967. С. 119–131; Мезько О. Українська історична наука на Советській Україні між двома війнами. *Визвольний шлях* (Лондон). 1951. Ч. 4–5/43–44. С. 36–41; Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР. *Український історик*. 1997. Т. 34. № 1/4 С. 18–34; Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1–4 (57–60). С. 12–29; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. *Записки НТШ : пр. іст.-філософ. секції* : збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Париж ; Чикаго, 1962. Т. CLXXIII. С. 7–100; Doroschenko D. Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren. *Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin*. Heft 2. August. Berlin ; Leipzig. S. 35–56.

³ Koko E. Współczesna polska historiografia o stosunkach polsko-ukraińskich. *Ukraina – Polska. Kultura. Wartości. Zmagania duchowe*. Praca zbiorowa / pod redakcją R. Drozda, R. Skeczowskiego, M. Zymomrji. Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, 1999. S. 275–291.

відображають загальну тенденцію в аналізі історичного шляху українського православ'я.

Аналіз літератури першої групи свідчить, що за умов панування радянського режиму в Україні, з його антицерковним характером, об'єктивні дослідження національно-церковного життя Волині були неможливими. Концепції праць радянських дослідників, де йшлося про церковно-релігійний спектр Західної України і зокрема Волині, мали відповідати канонам марксистсько-ленінської методології. Для радянської історіографії досліджуваної теми було притаманне цитатництво й перетворення її в один з елементів командно-адміністративної системи войовничого атеїзму. Джерельна база праць радянських дослідників одноманітна, у них переважала описовість, спостерігалася підтасовка фактів на користь демонстрації реакційності церкви. Як правило, автори зосереджувались на ідеологічних підходах у висвітленні історії Православної церкви.

Серед досліджень цієї групи праць виокремлюємо розвідки майора КДБ К. Гальського, який писав свої «твори» під псевдонімом Клим Дмитрук. Він вважався спеціалістом щодо боротьби з українським буржуазним націоналізмом, уніатською та автокефальною церквами. У своїх книгах⁴, написаних на замовлення радянської влади, він мав переконати читачів у зрадницькій, фашистській сутності церкви, її ієрархії та духовенства. Автор не оминув увагою український національно-церковний рух на Волині у міжвоєнний період.

Деякі аспекти історичного розвитку західноукраїнських земель, зокрема й Волині, у 1921–1939 рр. знайшли відображення в узагальнювальних працях з

⁴ Дмитрук К. Свастика на сутанах. Київ : Політвидав України, 1973. 342 с. ; Дмитрук К. Є. Безбатченки: правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів : Каменярь, 1974. 238 с.

історії України⁵ та історії краю⁶. Проблеми церковно-релігійного життя на Волині у зазначений час у них розкриті поверхово⁷. Серед цієї групи певний інтерес викликає дослідження Р. Н. Оксенюка⁸, у якому висвітлено антиукраїнський характер національної та релігійної політики польських урядових кіл.

Із середини 1980-х років українська історіографія поступово починає долати комуністичну методологічну обмеженість, використовуючи при цьому досвід істориків української діаспори. Так, окремі аспекти польсько-українських взаємин, діяльність політичних партій у контексті національних та релігійних відносин у Західній Україні міжвоєнного періоду розглянуті в розвідках С. Макарчука⁹ та Ю. Сливки¹⁰.

Вивчення церковно-релігійного життя жителів Волині у міжвоєнний період тривалий час ускладнювалося цензурою, обмеженим доступом до архівних матеріалів, а також пресом тогочасних стереотипів у суспільній свідомості. З огляду на це, природним явищем було напрацювання церковно-історичних досліджень українською діаспорою. Значне місце в їхніх працях відведене українському православ'ю на Волині у 20–30-х роках ХХ століття.

У науковій парадигмі досліджуваного періоду помітними є праці першого митрополита УАПЦ В. Липківського¹¹. Автор був репресований і розстріляний

⁵ Історія Української РСР: у 2 т. Т. 2. / За ред. К. Дубини та ін. Київ : Наук. думка, 1967. 859 с.; Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 6 : Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Голов. ред. колегія : Ю. Ю. Кондуфор та ін. Київ : Наук. думка, 1977. 543 с.

⁶ Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні: 1921–1939. Львів : Вища школа, 1988. 174 с.; Заболотний І. Нескорена Волинь: Нарис з історії революційного руху на Волині: 1917–1939. Львів : Каменярь, 1964. 204 с.; Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів. Львів : Вища школа, 1988. 238 с.

⁷ Див. : Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. Олексюк. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 803 с.

⁸ Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів : Каменярь, 1970. 276 с.

⁹ Макарчук С. Етносоціальне развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов : Вища школа, 1983. 255 с.

¹⁰ Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ : Наук. думка, 1985. 272 с.

¹¹ Липківський Василь, митрополит. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. Торонто : Українське видавництво «Добра книжка», 1959. 335 с.

сталінським режимом, а його твори видані в Канаді. Будучи митрополитом УАПЦ, він відобразив власні міркування у висвітленні історії Православної церкви, зокрема у міжвоєнній Волині. Вважаючи, що всі українці повинні об'єднатися в єдиній УАПЦ, митрополит Липківський засудив автокефалію Православної церкви в Польщі (ПЦП), називаючи дії Константинопольського патріарха «ганебною узурпацією і шахрайством»¹². Подібні судження можна назвати невиваженими.

Одним із перших, хто спробував дати оцінку національно-церковному рухові в краї, був Д. Дорошенко¹³. Проте він недооцінив глибини національних процесів, що відбувалися в церковному житті православних волинян у міжвоєнний період. На думку автора, українізація церкви, впроваджувана революційними методами, лише загострювала ситуацію.

У 1950–1970-х рр. у діаспорі з'явилася ціла низка публікацій, у яких висвітлювали історію православ'я міжвоєнної Волині. Серед них виділяється розвідка Г. Лужницького¹⁴. Автор зосередив увагу на ревіндикаційній акції на Волині, Холмщині та Підляшші, навів цікаві статистичні дані. Цінною для дослідження церковно-релігійного життя волинян у міжвоєнний період є праця О. Купранця¹⁵.

У зарубіжжі з'явилися важливі з історико-методологічного погляду дослідження І. Огієнка «Українська культура і наша церква»¹⁶ та «Нариси історії Української Православної Церкви»¹⁷. Учений, релігійний і політичний

¹² Липківський Василь, митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII : Відродження Української Церкви. Вінніпег, Канада : Накладом фундації Івана Гришука, 1961. С. 78.

¹³ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін : Нація в поході, 1940. 69 с.

¹⁴ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом : Нарис історії Української Церкви. Філадельфія : Накладом Союзу Українців-Католиків «Провидіння», 1954. 723 с.

¹⁵ Купранець О. Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939. Рим : ОО Василіяни, 1974. 235 с.

¹⁶ Іларіон, митрополит. Українська культура і наша церква : ідеологія Української православної церкви : життєпис / передм. С. Кіцюка ; Ін-т дослідів Волині. 3-е вид. Вінніпег : Накладом Т-ва «Волинь», 1991. 84 с.

¹⁷ Іларіон, митрополит. Українська Церква : нариси з історії Української Православної Церкви. Друге поправлене й доповнене видання за ред. прот. Степана Ярмуса. Т. 1–2. Вінніпег ; Канада : Видання консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. 366 с.

діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон), простежуючи процеси українізації церковного життя волинян, зокрема Почаївської лаври, висловив думку, що, лише опинившись у іновірній державі та відчуваючи загрозу для своєї церкви і культури, українська інтелігенція потягнулася до православ'я й почала боронити свої святині. Автор називає цей період «історичним отверезінням української інтелігенції», а також початком відродження Української православної церкви¹⁸.

Помітним явищем української церковної історіографії в діаспорі став вихід монументального дослідження І. Власовського «Нарис історії української православної церкви»¹⁹. Тут уперше в українській історичній науці запропоновано цілісну концепцію розвитку української церкви від прийняття християнства до середини ХХ століття. У другій книзі четвертого тому «Нарису» значне місце відводиться висвітленню еволюції національно-церковного руху на Волині у 1921–1939 рр. Характеризуючи український національно-церковний рух у Другій Речі Посполитій, І. Власовський наголошував на авангардній ролі в ньому Волині. Належність автора до Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) наклала свій відбиток на висвітленні подій та характеристику церковних і політичних діячів.

Новим словом в оцінці минулого української церкви на Волині у 1920–1930-х рр. варто назвати спільну працю С. Савчука та Ю. Мулика-Луцика²⁰. Основою їхньої інтерпретації є визнання провідної ролі політичних емігрантів у розвитку національно-церковного руху на Волині. Це дослідження розкрило багато невідомих сторінок з історії церкви краю у 20–40-х рр. ХХ ст. і продемонструвало виважену схему розвитку національно-церковного життя.

У діаспорній історіографії співіснують дві концепції бачення минулого Православної церкви на Волині в міжвоєнний період – І. Власовського та

¹⁸ Іларіон, митрополит. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег : Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. С. 358.

¹⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. Т. 4. Кн. 2. (ХХ ст.). Нью-Йорк. Бавнд Брук : Українська Православна Церква в США, 1975. 384 с.

²⁰ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді: у 5 т. Т. 1 : Київська церковна традиція українців Канади. Вінніпег : Накладом Вид-ва Спільки «Екклезія», 1984. 616 с.

С. Савчука і Ю. Мулика-Луцика. Послідовниками дещо заідеалізованих поглядів І. Власовського стали І. Дубилко²¹, Н. Плічковський²², О. Воронин²³. Виваженішу теорію С. Савчука та Ю. Мулика-Луцика частково чи повністю підтримали І. Плева²⁴, Т. Міненко²⁵.

У 2002 році у США вийшла праця О. Хомчук «Церква поза церковною огорожею»²⁶. Щодо автокефалії ПЦП дослідниця вважає, що вона не мала жодних позитивних наслідків для українського православ'я, тому що відрізала церкву в Польщі від українського народу. Зосередившись на гострій критиці послів та сенаторів проурядового блоку, авторка не знаходить у їхній діяльності жодного позитивного внеску в національно-церковні справи українців. Подібну оцінку отримало і дослідження І. Власовського. Авторка визнала, що «І. Власовський лишив після себе працю дуже цінну за інформаціями, документами, цифрами, але настільки суб'єктивну, що висвітлення ряду подій ... перетворилося в "Нарисах" у пряму фальсифікацію історії»²⁷. На жаль, подібні твердження О. Хомчук є надто категоричними, а характеристика подій та історичних осіб без належної оцінки їхньої ролі і значення – однобокою.

Якщо проаналізувати діаспорні публікації в цілому, то можна зауважити, що в багатьох з них антипольські мотиви переважають над об'єктивністю і безсторонністю у висвітленні історичної дійсності. За всієї значущості згаданого доробку праць, науковці української діаспори не створили цілісну картину церковно-релігійного життя православних волинян міжвоєнного періоду. Їхні

²¹ Дубилко І. Почаївський Монастир в Історії Нашого Народу. Вінніпег ; Канада : Інститут Дослідів Волині, 1986. 115 с.

²² Плічковський Н., протопр. Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней : Консисторія УАП Церкви в Австралії і Новій Зеландії, 1985–1988. 125 с.

²³ Воронин О. Автокефалія Української православної церкви. Кенсінгтон ; США : Воскресіння, 1990. 64 с.; Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон ; США : Воскресіння, 1992. 136 с.

²⁴ Плева І. Мартирологія православних церков на Волині та Підляшші під час Другої Речі Посполитої Польської : 1919–1939. Ватерлоо : Б. в., 1994. 295 с.

²⁵ Міненко Т., протоієрей. Змагання за незалежнення Української православної церкви в ХХ ст. : ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України. Мюнхен : Е. Mühlenthaler's Buch; Kunstdruckerei GmbH, 1988–1989. С. 763–788.

²⁶ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго : Б. в., 2002. 621 с.

²⁷ Там само. С. 234.

роботи страждають обмеженістю використання джерельної бази, у них відсутні чимало подій, фактів і відомостей про конкретну участь представників православного духовенства, громадських діячів в українському національно-духовному відродженні. Проте доробок діаспори сприяв поширенню інтересу вітчизняних дослідників до вивчення національно-релігійного аспекту.

Поява критичної групи праць в Україні стала можливою після проголошення у 1991 р. незалежності української держави. Для істориків відкрилася можливість дослідити заборонені комуністичним режимом теми, пов'язані з історією Православної церкви та її ролі в житті українського народу. Наукові праці сучасних вітчизняних істориків та релігієзнавців відзначаються неупередженістю та об'єктивністю.

Значним успіхом стала поява монографій, статей і опублікованих джерел, яким характерний всебічний аналіз розвитку II Речі Посполитої, становища православної української меншини в її межах. До прикладу, С. Білокінь у праці «Православні єпархії України: 1917–1941 рр.»²⁸ окремо виділив Польську автокефальну православну церкву (ПАПЦ), найбільшою в якій була Волинська єпархія. Ця праця є вагомим внеском у дослідження минулого Православної церкви.

Серед розвідок загальної церковної історії необхідно відмітити десяти томну серію «Історія релігії в Україні» під редакцією А. Колодного²⁹. Один із розділів третього тому присвячений православ'ю у міжвоєнній Польщі, у якому значну увагу приділено проявам національного руху в церкві та проблемам його взаємодії з державними інституціями.

Цікавими та інформативно наповненими є праці доктора історичних наук В. Борщевича. У його доробку декілька монографій³⁰ та ціла низка наукових

²⁸ Білокінь С. Православні єпархії України : 1917–1941 рр. *Історико-географічні дослідження на Україні*: зб. наук. праць. Київ : Наук. думка, 1992. С. 100–120.

²⁹ Історія релігії в Україні : у 10 т. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. Київ : Український Центр духовної культури, 1999. 560 с.

³⁰ Борщевич В. Т. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне : Волинські обереги, 2021. 1011 с.; Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ столітті : ідентичність, статус, еволюція : монографія. Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 582 с.; Борщевич В. Т. Українське церковне відродження

статей³¹, які представляють великий інтерес для вивчення церковно-релігійного життя українців Волині. У своїх дослідженнях автор дослідив особливості українського церковного відродження на Волині в 20-х–30-х роках ХХ століття. Він запропонував власну оцінку національно-церковного руху, його періодизацію, спростував багато стереотипів.

Вагомим внеском у вивчення історії Волині міжвоєнного двадцятиліття стали наукові праці професора М. Кучерепи, який дослідив взаємовідносини українців краю і Польської держави. Ціла низка публікацій вченого торкається національно-церковних проблем українців Волині у міжвоєнну добу³². Маловідомі, цікаві і дуже цінні документи збагатили монографію М. Кучерепи

на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.; Борщевич, В. Т. Волинський пом'яник. Рівне : Б. в., 2004. 408 с.; Борщевич В. Т. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 97 с.; Борщевич В. Т. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи. Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа», 2000. 94 с.

³¹ Борщевич В. Православне духовенство Волині у міжвоєнний період : етапи формування, тенденції розвитку. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 249–256; Борщевич В. Політика Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви на Волині. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2000. Вип. 7. С. 362–371; Борщевич В. Переклад і видання богословської літератури українською мовою на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. *Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету*. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ 1997. Вип. 2. С. 115–118; Борщевич В. Роль парламентської репрезентації в обороні українського православ'я на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. *Український православний календар на 1998 рік*. США ; Бавнд Брук : Видання Української православної церкви у США, 1998. С. 243–247.

³² Кучерепа М. Правовий і майновий статус православної церкви у Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Слов'янський світ і Україна*: зб. наук. пр. на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постолюцького. Рівне : О. Зень, 2021. С. 184–198; М. Kuczerepa, *Życie kościelno-religijne ukraińskiej ludności prawosławnej na Wołyniu (1921–1939)*. *Wizja z Jaremcza. Ku pamięci Mirosława Rowickiego / pod redakcją Agnieszki Sawicz i Piotra Kościńskiego*, Warszawa : Wydawnictwo Trzecia Strona, 2021. S. 127–134; Кучерепа М. Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили. *Історія та сучасність Православ'я на Волині*: матеріали VII наук.-практ. конф. (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Луцьк : Видав відділ Волинської єпархії, 2016. С. 30–37; Кучерепа М. М. Церковно-релігійне життя українського православного населення в Польщі (1921–1939). *Dzieje Podkarpacia*. Т. III. Krosno: Podkarpackie Towarzystwo Historyczne, 1999. S. 149–166; Kuczerepa M. *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939*. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV. Z. 1 (13). S. 139–154; Кучерепа М. М. Релігійні рухи на Волині у 1920-х–1930-х роках. *Історія релігій в Україні* : тези повідомл. Міжнар. V круглого столу, м. Львів, 3–5 трав. 1995 р. Київ ; Львів, 1995. Ч. 3. С. 247–249.

та Р. Давидюк «Волинське українське об'єднання»³³. Дослідження відкриває основні програмні засади та практичну діяльність ВУО щодо забезпечення національно-релігійних потреб українців Волині та вирішення проблем Православної церкви.

Серед наукових праць, присвячених церковно-релігійним відносинам на Волині, заслуговують уваги дослідження професора Ю. Крамара. У низці його розвідок висвітлені проблеми національно-культурного та релігійного життя на Волині у 1921–1939 рр.³⁴ На основі широкого кола документальних джерел у своїх роботах автор проаналізував характер міжнаціональних відносин у краї, державну політику польських урядів щодо українців та інших етносів, які проживали у Волинському воєводстві в зазначений період. Особливу увагу дослідник звернув на роль Православної церкви в житті українців волинського краю. Важливим є те, що Ю. Крамар зумів розкрити зміст польської державної політики у сфері церковно-релігійних відносин та виявив регіональні особливості впроваджуваної тут політичного устрою. Науковець на основі документального матеріалу стверджує, що ця політика реалізовувалася різними методами: конфіскацією частини майна церкви, репресіями щодо неблагонадійних священників, запровадженням польської мови як офіційної

³³ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939). Луцьк : Настир'я, 2001. 418 с.

³⁴ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. : національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.; Крамар Ю. В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки.* 2001. № 5. С. 127–138; Крамар Ю. В. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині в 1930-х рр. *Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи* : зб. наук. праць. Київ ; Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 98–102; Крамар Ю. В. Основні засади національної політики «санації» на Волині у міжвоєнний період. *Наукові записки. Серія : Іст. науки.* Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2003. Вип. 3. С. 204–212; Крамар Ю. В. Політика воєводської адміністрації Г. Юзевського щодо Православної церкви на Волині у 1920–1930-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* / гол. ред. Р. М. Постолюк. Рівне : РДГУ, 2009. Вип. 15. С. 111–115. Крамар Ю. В. Українсько-польські міжконфесійні стосунки на Волині напередодні Другої світової війни. *У пошуках правди* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни : генезис, характер, перебіг і наслідки». Луцьк, 2003. С. 67–76; Крамар Ю. В. Ставлення польської влади до процесів національно-церковного відродження на Волині у 1920–1930-х рр. *Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині* : матеріали XLVII Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф. «Минуле і сучасне Волині та Полісся» : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2013. Вип. 47. С. 112–116.

мови церковного життя, врешті – примусовим наверненням до католицизму православних вірян. Така політика влади, на думку автора, призвела до загострення міжконфесійної ситуації в краї і стала одним із серйозних чинників загострення польсько-українських відносин на Волині напередодні Другої світової війни.

Церковно-релігійні проблеми міжвоєнної Волині стали предметом досліджень професорки Н. Стоколос. В одному із розділів її монографії³⁵ предметом дослідження стала етноконфесійна політика і державні заходи з трансформації українських церков у міжвоєнній Польщі. Дослідниця простежила зміни у державній політиці щодо Православної церкви в міжвоєнній Польщі. Вона вважає, що ця політика мала значний вплив на процес українізації церковно-релігійного життя православних українців³⁶. У численних статтях авторка проаналізувала неунійну акцію на східних землях Другої Речі Посполитої, а також дослідила особливості, методи проведення та визначила основні її етапи»³⁷.

Щодо питання неунії, то окремої уваги заслуговує розлога стаття Р. Скакуна. У ній автор уперше у вітчизняній історіографії на значній джерельній базі (матеріалах українських та польських архівів, публікацій наукової, релігійної преси, монографічної літератури) систематизував здобутки та невдачі проєкту Ватикану під назвою «нова унія». Важливим, на нашу думку, є те, що науковець значну увагу приділив ставленню польської влади, римо- та греко-католицької і православної церков до «неунії»³⁸.

³⁵ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : Ліста, 2003. 480 с.

³⁶ Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 59–81.

³⁷ Стоколос Н. Унійна акція Ватикану на українських землях Польщі у міжвоєнний період (1920–1930 рр.). *Християнство: контекст світової історії та культури* : науковий збірник. Київ. 2000. С. 211–215; Стоколос Н. Неунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–89; Стоколос Н. Неунія: історія провалу. *Людина і світ*. 2004. № 1. С. 39–45.

³⁸ Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег: науковий збірник із церковної історії*. Львів : Місіонер. Ч. 5. С. 204–247.

Історію православ'я на Волині висвітлюють праці Б. Савчука. У книзі «Волинська “Просвіта”»³⁹ автор відводить окреме місце справам Православної церкви на Волині у 1920-х роках, зокрема ролі товариства «Просвіта» у вирішенні проблем православ'я та участі просвітян у національно-церковному русі цієї доби. Наступна праця Б. Савчука «За українську церкву»⁴⁰ є нарисом історії українського національно-церковного руху на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. Автор акцентує увагу на боротьбі з москвофільською течією, що перешкоджала українізації церковного устрою та ролі «світського чинника» в розвитку національно-церковного руху. Проте дослідження має низку недоліків, головною причиною яких є вузькість джерельної бази. Досить обмежено використано архівні матеріали, натомість автор широко послуговується матеріалами періодичних видань міжвоєнного періоду. Це стало причиною деяких невиважених і відчутно радикальних висновків.

Значний внесок у дослідження православ'я на Волині зробив В. Рожко⁴¹. У своїх дослідженнях науковець не оминув подій церковно-релігійного життя на Волині у міжвоєнний період. Важливим є те, що ці праці написані на новітніх документальних та історичних джерелах, виявлених автором в архівах історичної Волині, наукових подорожах на місцях. Окремі питання з історії українського православ'я на Волині знайшли відображення у працях О. Альошиної⁴², Б. Колоска⁴³, К. Панаса⁴⁴, А. Венгера⁴⁵.

³⁹ Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне : Ліста, 1996. 149 с.

⁴⁰ Савчук Б. За українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 116 с.

⁴¹ Рожко В. Відродження Української Православної церкви на Волині (1917–2006 рр.). Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Волинська книга, 2007. 348 с.; Рожко В. Нарис історії Української православної церкви на Волині (870–2000) : Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.; Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. Луцьк : Медіа, 2000. 692 с.

⁴² Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Історія релігії в Україні і світі* : збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. Вип. 1. С. 3–12.

⁴³ Колосок Б. Православні святині Луцька. Київ : Техніка, 2003. 291 с.

⁴⁴ Панас К. Історія Української Церкви. Львів : Трансінтех, 1992. 160 с.

⁴⁵ Венгер А. Політика стосовно Православної церкви в перші роки існування Другої Речі Посполитої (1918–1920-ті рр.). *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Львівський музей історії релігії ; вид-во «Логос», 2010. Кн. 1. С. 231–237.*

Новим у пострадянській історіографії стали дослідження з біографістики та діяльності окремих персоналій церковної сфери. Дослідники повернули із забуття імена багатьох громадських, культурних та церковних діячів⁴⁶. Низку своїх досліджень І. Скиба присвятив висвітленню церковно-громадської діяльності митрополита Полікарпа Сікорського⁴⁷, а предметом наукових зацікавлень В. Фультеса стала церковно-релігійна і громадська діяльність митрополита Анатолія Дублянського⁴⁸.

⁴⁶ Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 19.05.2016 Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії 'ΕΙΚΩΝ, 2016. 368 с.; Борщевич В. Доля священиків УАПЦ Волині, 1944–1950 рр. Луцьк : Б. в., 1997. 213 с.; Герасимчук Ю. Українська інтелігенція Волині 20–30-х років у боротьбі за збереження культури, освіти, віри. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи* : тези доп. і повіомл. II регіон. «Велика Волинь» і VI обл. іст.-краєзн. конф. 8–10 жовт. 1992 р. Луцьк. 1992. С. 121–122; Гусак А. Іван Власовський – видатний богослов Української церкви. *Волинський Православний Вісник*. 1998. Ч. 1. С. 34–36; Комар В. Громадська й культурна діяльність А. Річинського на Волині (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею). *Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і Волинь*. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзнав. міжнар. конф. 20–23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С. 64–65. Кучерепа М. Арсен Річинський – діяч українського церковного руху на Волині. *Інтелектуальна еліта Волині* / Автор проекту і упорядник Г. В. Бондаренко. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 114–126; Рожко В. Митрополит Полікарп – видатний ієрарх Української Православної Церкви. *Волинський Православний Вісник*. 1998. Ч. 1. С. 12–18; Скакальська І. Історія України в особах : волинська сторінка міжвоєнного періоду ХХ ст. Київ : КНТ, 2017. 94 с.; Стоколос Н. Г. Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині. *Людина і світ*. 1998. № 2. С. 33–37.

⁴⁷ Скиба І. Церковно-громадська діяльність митрополита Полікарпа Сікорського (1920-ті рр. – 1945 р.) : контекст руху за українізацію православ'я : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 273 с. Скиба І. Вектори діяльності та здобутки церковно-громадської праці Полікарпа (Сікорського) впродовж 1930-х рр. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. Історичні науки. Київ: Гілея, 2019. Вип. 147. Ч. 1. С. 119–124; Скиба І. Б. Формування особистості та початок церковно-громадської діяльності адміністратора Автокефальної Церкви в Україні митрополита Полікарпа (Сікорського) в роки німецько-радянської війни. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. Київ: Гілея, 2019. Вип. 145(1). С. 144–151.

⁴⁸ Фультес В. С. Церковно-релігійна і громадська діяльність митрополита Анатолія Дублянського : дис. ... д-ра філософії в галузі іст. наук (PhD). Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2020; Фультес В. Єдина Помісна Православна Церква в Україні: погляд митрополита Західноєвропейського і Паризького Анатолія (Дублянського). *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць. Вип. 136 (9). Київ: Гілея, 2018. С. 73–77; Фультес В. Митрополит Західноєвропейський і Паризький Анатолій (Дублянський) про розбудову й інституалізацію Української Церкви. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ : Гілея, 2019. Вип. 143 (№ 4). Ч. 2. Філософські науки. С. 182–184.

У 2000 р. побачила світ монографія В. Борщевича про священника Миколу Малюжинського – активного учасника українського національно-церковного руху українців у міжвоєнній Польщі⁴⁹. Здобутком церковно-історичної науки став вихід ще однієї його праці «Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ століття»⁵⁰. На основі нових архівних матеріалів та документів автор виявив недосліджені моменти не лише в біографії митрополита Олексія, а й особливості церковного відродження та становлення українського православ'я у першій половині ХХ ст.

Серед праць загального характеру багато пізнавального для розуміння основних напрямів української політичної думки Західної України міжвоєнного періоду дають дослідження Я. Грицака⁵¹, С. Кульчицького⁵², С. Плохія⁵³. Помітним явищем в українській історіографії стала колективна праця «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.»⁵⁴ В одному з розділів цієї книги Ю. Киричук порушує проблему польського терору на українських землях у міжвоєнну добу. Автор вважає, що навернення православних волинян на католицизм було однією із форм національно-терористичного утиску українців у II Речі Посполитій⁵⁵.

Підсумковою в плані розвитку сучасної української полоністики стала фундаментальна праця вчених Львівського національного університету ім.

⁴⁹ Борщевич В. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи : монографія. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 2000. 94 с.

⁵⁰ Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне : Волинські обереги, 2021. 1011 с.

⁵¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ : Генеза, 2000. 360 с.; Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 416 с.

⁵² Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

⁵³ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Клочко. Харків : КСД, 2016. 496 с.

⁵⁴ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 952 с.

⁵⁵ Киричук Ю. А. Державний терор Другої Речі Посполитої на українських землях. *Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.* Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. С. 548–556.

І. Франка Л. Зашкільняка і М. Крикуна «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів»⁵⁶. Це перший в українській історіографії синтез історії Польщі, зроблений на підставі глибокого опрацювання багатьох нових джерел та здобутків світової наукової літератури. Розвитку Польської республіки в 1918–1939 рр. присвячений один із найбільших розділів праці, у якому особливу увагу приділено складним взаєминам поляків з українцями у міжвоєнний період.

Серед великої кількості наукових праць, у яких досліджено вплив соратників С. Петлюри на церковні справи на Волині, помітною є монографія Р. Давидюк⁵⁷ та її статті з історії діяльності ВУО, надднірянської еміграції та українсько-польських відносин⁵⁸.

Дуже цінний теоретичний матеріал для написання нашого дослідження було почерпнуто з філософської праці С. Здіорука⁵⁹, яка дає можливість осмислити важливість етноконфесійних чинників у процесі національної ідентифікації українського народу.

Значний внесок у вивчення історії Православної церкви на Волині в 20-х–30-х роках зробили польські вчені. Тривалий час польська історіографія не визнавала переслідування Польською державою православ'я в Польщі. Польські видання 50-х–70-х рр. ХХ ст. наповнені чималими погрішностями, їм характерна догматичність в оцінці польсько-українських стосунків. Усе ж для

⁵⁶ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

⁵⁷ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів ; Рівне : Дятлик М., 2016. 704 с.

⁵⁸ Давидюк Р. Історія виникнення і діяльність Волинського українського об'єднання. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія : історія*. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1997. Вип. 2. С. 51–56; Давидюк Р. Петро Певний і Волинське українське об'єднання. *Роде наш красний : Волинь у долях краян і людських документах*. Т. 2. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1996. С. 268–271; Давидюк Р. Отамани-наддніпрянци у Волинському воєводстві: повстанські рейди, розвідка, політика, громадське життя. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2 (54). 2020. С. 129–170; Давидюк Р. Пошуки формули порозуміння у волинському прикордонні (20–30-і роки ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Історичні науки. Острог, 2022. Вип. 33. С. 16–22.

⁵⁹ Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.;

справедливості необхідно зауважити, що польські історики підходили до аналізу українського питання менш заідеологізовано, ніж вітчизняні.

Так, предметом дослідження Я. Юркевича⁶⁰ став перебіг неоунійної акції в Польщі. Автор детально зупиняється на творенні організаційних структур нового обряду та аналізує позицію уряду щодо неоунії на початкових етапах її розгортання. Стосунки Римсько-католицького костелу з Автокефальною Православною церквою в Польщі (АПЦП) аналізує у своїй праці В. Мислек. Він визнає, що РКЦ впродовж усього міжвоєнного періоду «брала активну участь в національних та віросповідних утисках українського і білоруського населення»⁶¹. Законодавче врегулювання прав різних церков, зокрема Православної церкви у II Речі Посполитій, стало предметом досліджень Я. Осуховського⁶².

Серед дослідників, представників сучасної польської історіографії, які здійснили спробу комплексного аналізу джерел до вивчення основних аспектів діяльності ПАПЦ, варто відзначити М. Бендзу⁶³ А. Міроновича⁶⁴. Їхні праці розкривають питання церковно-релігійних проблем міжвоєнного періоду, зокрема отримання автокефалії, кадрової політики та ін.

Інформаційно багатий, вичерпний опис ставлення польського уряду до українського питання в міжвоєнний період подав професор А. Хойновський⁶⁵. Він простежує тісний зв'язок національного питання з віросповідним і

⁶⁰ Jurkiewicz J. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918–1939. Warszawa : Książka i wiedza, 1960. 134 s.

⁶¹ Myslek W. Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa : Książka i wiedza, 1966. 663 s.

⁶² Osuchowski J. Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa : Książka i wiedza, 1967. 236 s.

⁶³ Bendza M. Droga Kościoła Prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok : Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. 183 s.

⁶⁴ Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX – XX w. Białystok : Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. 270 s.; Mironowicz A. Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej. *Elpis*. Białystok, 2018. № 20. S. 85–109. Міронович А. Ревиндикация православных церквей в II Речи Посполитой. *Православие в Балтии*. Рига, 2016. № 4 (13). С. 49–68; Mironowicz A. Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce. Białystok : Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. 178 s.

⁶⁵ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław : Polska Akademia Nauk, 1979. 262 s.

відносить проблеми православ'я до найважливіших віросповідних проблем II Речі Посполитої. Автор обґрунтовує необхідність для ПЦП автокефального устрою, детально зупиняється на аналізі «Тимчасових правил про відношення держави до ПЦП». Дослідник торкається також проблем українізації церковного устрою, перебігу неоунійної та ревіндикаційних акцій.

Щодо ставлення польських властей до української меншини, то професор А. Хойновський вважає, що ситуація з українським населенням у II Речі Посполитій не заслуговує винятково на критику. Річ Посполита була правовою державою, яка не мала намірів нищення українського національного життя. Проте автор визнає, що українці зустрічались із різноманітними адміністративними обмеженнями. Такі підходи А. Хойновського для українських рецензентів є підставою стверджувати, що в основі викладу виразно простежений польський погляд. Зазначимо, що монографія А. Хойновського, присвячена національній політиці польських урядів міжвоєнного періоду, є класичною працею в польській історіографії.

У наукових працях польських українознавців, написаних у 1980-х рр., подано цікавий матеріал щодо перетворень у Польщі міжвоєнного періоду. Серед них варто віокремити дослідження Г. Вичавського⁶⁶, у якому автор зосередив увагу на здобутках православ'я у Польщі, а не на його проблемах.

Постійним дослідником польсько-українських стосунків у міжвоєнний період, становища православ'я на Волині стала М. Папежинська-Турек⁶⁷. Вона

⁶⁶ Wyczawski H. E. *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej. Kościół w II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa pod red. Z. Zielińskiego, St. Wilka. Lublin : Wyd-wo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. 253 s.*

⁶⁷ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków : Wyd-wo literackie, 1979. 481 s.; Papierzyńska-Turek M. Mędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. 484 s.; Papierzyńska-Turek M. Organizacja Kościoła Prawosławnego w latach 1918–1939. *Kościół Prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś / Red. nauk. Dr. L. Adamczuk, dr. A. Mironowicz. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 1993. 182 s.; Papierzyńska-Turek M. Metropolita Andrzej Szeptycki wobec prawosławia 1918–1939. *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały, Prace komisji Wschodnioeuropejskiej PAN. T. I. Pod red. A. A. Zięby. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1994. S. 181–189; Papierzyńska-Turek M. Grekokatolicyzm i prawosławie jako wyznaczniki tożsamości narodowej w świetle ukraińskiej historiografii i myśli politycznej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 1997. T. 4/5. S. 277–290; Papierzyńska-Turek M. Trzy fazy nawracania. *Przegląd Prawosławny. 1998. №. 7 (157). Lipiec. S. 11.*****

зробила спробу проаналізувати українське питання в політичному, соціальному і релігійному аспектах. Процес українізації Православної церкви на Волині у міжвоєнний період дослідниця розглядає, з одного боку, як природну реакцію українців на русифікаторську політику православної ієрархії у Польщі, а з другого – як опозицію до урядових кіл, які прагнули до підпорядкування цієї церкви державі. Вона піддала осуду політику Другої Речі Посполитої щодо православних українців на Волині, засудила використання насилля з метою окатоличення.

Важливою для розуміння українсько-польських відносин на Волині є розвідка В. Менджецького⁶⁸. Вчений аналізує політику воєводи Г. Юзевського щодо православ'я, церковно-релігійну діяльність УПРВ.

Переломною датою у польській історіографії польсько-українських стосунків міжвоєнного періоду став 1989 р. У цей час постали нові, не обтяжені цензурою умови для подальших досліджень, намітилася тенденція до подолання старих догм і стереотипів.

У цьому році вийшла монографія Р. Тожецького⁶⁹, яка засвідчила якісну зміну у вивченні української справи у II Речі Посполитій. Робота є першою спробою наукового висвітлення суспільно-політичних та релігійних проблем міжвоєнної Волині. Релігійна ситуація цього періоду на Волині не залишилася поза увагою і в іншій розвідці Р. Тожецького⁷⁰, а також у його наукових статтях⁷¹.

⁶⁸ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. 203 s.

⁶⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. 468 s.

⁷⁰ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa : Książka i wiedza, 1989. 347 s.

⁷¹ Torzecki R. Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich. *Dzieje Najnowsze*. 1985. № 2. S. 150–170. Torzecki R. Myśl ekumeniczna metropolity Szeptyckiego a porozumienie Kościoła rzymskokatolickiego z Cerkwią prawosławną. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. T. 4/5. Warszawa : Katedra Ukrainistyki UW, 1997. S. 295–301. Torzecki R. Na drodze do jedności Kościoła grekokatolickiego i prawosławnego. Z dziejów współżycia grekokatolików z prawosławnymi w XX wieku. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. T. 4/5. Warszawa : Katedra Ukrainistyki UW, 1997. S. 291–294.

Проблеми православ'я на Волині цікаво схарактеризовані варшав'янином М. Сивіцьким у тритомнику «Історія польсько-українських конфліктів»⁷², перекладеному українською мовою та опублікованому в Києві у видавництві імені Олени Теліги. У першому томі цього видання автор дав оцінку «волинської політики» Г. Юзевського, проаналізував форми й методи проведення на Волині акції «ревіндикації душ». Новітня методика подання матеріалу відтворила складну, суперечливу й драматичну картину на західноукраїнських землях того часу.

Глибоким й оригінальним є дослідження К. Красовського, яке містить цікавий фактичний матеріал про Православну церкву⁷³. Варто відмітити об'єктивність автора в оцінці політики польського уряду щодо православ'я. Національне та релігійне співжиття українців та поляків, неоунійна акція стали темою цілої низки публікацій С. Степня⁷⁴.

Помітним історіографічним явищем стала праця Я. Кенсіка про волинського воєводу Г. Юзевського⁷⁵. Автор використав широкий обсяг архівних джерел і літератури для аналізу українського питання в національній та віросповідній політиці II Речі Посполитої. Проте Я. Кенсік залишив поза увагою деякі проблеми. Зокрема, характеризуючи конфесійну політику воєводи, його заходи, спрямовані на українізацію Православної церкви на Волині, дослідник менше акцентує на позиції Г. Юзевського щодо нової унії.

⁷² Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. 2005. 343 с. ; Т. 2. 2005. 358 с. ; Т. 3. 2005. 431 с.

⁷³ Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Warszawa, Poznań : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1998. 354 s.

⁷⁴ Stępień St. Życie religijne społeczności ukraińskiej w II Rzeczypospolitej. Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. T. 1. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / Pod red. St. Stępnia. Przemyśl. 1990. S. 207–228; Stępień St. Nowa unia kościelna. Obrządek bizantyńsko-słowiański. Polska–Ukraina : 1000 lat sąsiedztwa. T. 2. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / Pod red. St. Stępnia. Przemyśl, 1994. S. 141–193; Stępień St. Główne nurty życia religijnego społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Slavia Orientalis*. 1990. №. 1–2. S. 113–125; Степень С. Спроби польсько-українського порозуміння середовища, що формувало суспільну думку в Другій Речі Посполитій. *Історичний Архів*. 2016. Вип. 16. С. 110–118.

⁷⁵ Kęsiek J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 216 s.

Серед досліджень історії міжвоєнної Волині в польській історіографії необхідно виділити працю З. Запоровського «Волинське українське об'єднання»⁷⁶, значне місце в якій відведене церковній діяльності ВУО. Автор, на жаль, оминає або лише поверхнево торкається інших проблем православ'я на Волині, до вирішення яких докладали зусиль вуовці.

Певну увагу українському національно-церковному рухові у міжвоєнний період приділили Б. Гротт⁷⁷, В. Міх⁷⁸, Т. Ольшанський⁷⁹, К. Зеленко⁸⁰, В. Рошковський⁸¹, Г. Міштал⁸². Ці та інші напрацювання дають можливість історично достовірно відтворити політичну, національну й релігійну картину життя православних волинян у міжвоєнній Польщі.

Отже, аналіз історіографічної бази свідчить про наявність значного інтересу українських і зарубіжних дослідників до проблем українського православ'я на Волині у міжвоєнний період. Та все ж залишається чимало дискусійних питань, які потребують ґрунтовного дослідження.

1.2. Джерельна база

Джерельна база нашого дослідження широка й представлена архівними матеріалами, публікаціями документів, пресою, мемуарною літературою, статистичними збірниками, що загалом дає можливість об'єктивно відтворити картину минулого. Усі виявлені джерела в нашому дослідженні поділено за такими критеріями:

⁷⁶ Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. 162 s.

⁷⁷ Grott B. Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków : «Universitas», 1991. 329 s.

⁷⁸ Mich W. Obcy w polskim domu, nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. 143 s.
Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. 360 s.

⁷⁹ Olszański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa : Volumen, 1994. 348 s.

⁸⁰ Zełenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Lublin : FIS, 1994. 50 s.

⁸¹ Roszkowski W. Historia Polski 1914–1994. Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWU, 1995. 464 s.

⁸² Misztal H. Polskie prawo wyznaniowe. Lublin : B. w., 1996. 373 s.

- за походженням: документи і матеріали органів державної влади й управління, Православної церкви, громадських організацій і рухів, періодичної преси;

- за характером: наративні й аналітичні;

- за засобом відтворення: опубліковані (збірники документів і матеріалів) та неопубліковані (архівні);

- за видовою належністю: документи, преса, мемуари.

Для досягнення мети дослідження ми використали розмаїту джерельну базу, насамперед неопубліковані документи й матеріали, зосереджені у фондах українських та польських архівів. Основний масив цих джерел зберігається в сховищах Центрального державного архіву громадських об'єднань та українціки (ЦДАГОУ), державних архівів Волинської, Рівненської й Тернопільської областей. У процесі підготовки дисертації залучено документи з Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie – AAN), Центрального військового архіву Польщі (Centralne Archiwum Wojskowe – CAW). Загалом опрацьовано 90 архівних справ, більшість з яких уведено до наукового обігу вперше.

Оскільки місто Луцьк було адміністративним центром Волинського воєводства у міжвоєнний період, цілком природним явищем стало зосередження у фондах Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.) документів щодо розвитку дерусифікації церкви в 20–30-х роках ХХ століття. Певна кількість документів про перший період розвитку національно-церковного руху на Волині містить фонд Луцької повітової «Просвіти» (Ф. 54 «Луцьке повітове товариство “Просвіта” 1920–1936»⁸³). У звітах, протоколах,

⁸³ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 1. Статут, інструкції, протоколи загальних зборів членів «Просвіти» та ревізійної комісії, списки філій, постановок, членів «Просвіти» та ін. документи (1920–1930 рр.); Спр. 45. Протоколи з'їздів представників філій та доповідь про роботу «Просвіти» з 30.11.1924–24.02.1929.; Спр. 110. Звіти про діяльність філій Луцької повітової «Просвіти» 1926–1932. Спр. 691. Протоколи з'їздів, загальних зборів та ревізійної комісії. Списки та посвідчення депутатів, які прибули з філій на з'їзд, списки членів повітової «Просвіти».

доповідях та інших просвітянських документах відображено боротьбу православних краян за українізацію церкви на Волині.

Документи, які характеризують церковну політику польської влади, зосереджено у фондах Волинського воєводського управління (Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства)⁸⁴). Тут зібрано листування волинських воєвод у справах Православної церкви з Міністерством віросповідань і народної освіти та Міністерством внутрішніх справ у Варшаві, з митрополитом Діонісієм та волинським єпархіальним архієреєм Олексієм Громадським, донесення повітових старост, повідомлення конфідентів (таємних агентів поліції) про українізацію⁸⁵. Характерною рисою цих джерел є упередженість та необ'єктивність в оцінці ситуації та явищ. Бачення українського національно-церковного руху місцевою владою в багатьох моментах суб'єктивне і не завжди відповідало дійсності.

Роль українських парламентарів у процесі національно-церковного будівництва розкривають документи фонду 60 «Українська парламентарна репрезентація Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, 1923, 1926, 1927, 1931–1939». У ньому зосереджено доповіді українських послів, заяви, листи та звернення православних віруючих до українських послів різних каденцій з проханнями допомогти навести порядок у парафіях, сприяти українізації богослужінь, клопотати про відміну редукції парафій⁸⁶ та ін.

Діяльність Товариства імені митрополита Петра Могили розкриває інша група документів фонду 63 «Управа товариства прихильників православної

⁸⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 10. Ситуаційні рапорти повітових старост за 1921 р.; Спр. 137. Протокол перевірки гмін Ковельського повіту.; Спр. 2524. Листування з міністерством віросповідань і громадської освіти про розміщення та кількість православних парафій.

⁸⁵ Там само. Оп. 9а. Спр. 79. Листування з Міністерством внутрішніх справ і повітовими старостами про інтерпеляції сенатських і сеймових послів.; Спр. 1117. Матеріали про боротьбу поляків з росіянами за братство Вознесіння Святого хреста в Луцьку.

⁸⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Українська парламентарна репрезентація Волині, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 1. Заяви і листи послу Петру Певному про сприяння надання роботи, відкриття українських шкіл та інших питань. Спр. 5. Листування з послом Тимошенко Сергієм про надання матеріальної допомоги, будівництво церков та ін. питання. Спр. 9. Заяви, листи послу Тимошенко Сергію про надання допомоги наведення порядку в парафіях та ін.

освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк Волинського воєводства. 1931–1939»⁸⁷. Створене прихильниками польсько-української співпраці для розмосковлення церкви в краї і повернення до церковного устрою засад соборності Товариство протягом 1931–1939 рр. було провідною громадсько-церковною організацією. Установчі документи, листування з главою церкви та єпархіальними архієреями АПЦП, звіти філій, протоколи зібрань управи богословської секції та інше яскраво ілюструють церковно-релігійний процес на Волині у 30-х роках.

Внесок політичної партії поміркованих українців у вирішенні багатьох справ церковно-релігійного життя відображає фонд 198 «Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства. 1927–1938»⁸⁸. Серед цієї групи документів важливими є матеріали з'їздів об'єднання, протоколи засідань головної управи ВУО, статут та опис нерухомого майна Луцького православного Чеснохресного братства, інструкції та листування з філіями та членами організації в справі Православної церкви на Волині. Цей фонд подає позицію й сприйняття національно-церковного руху краю з погляду проурядових українських кіл.

⁸⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 1. Протокол установчих зборів товариства від 19 листопада 1931 року, фінансовий звіт, журнал «Соборність»; Спр. 2. Протоколи загальних зборів, засідань управи і президії за 1931 рік.; Спр. 3. Листування з Митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим староством і іншими організаціями, про службу Божу українською мовою в селах, про пожертву голодуючим на Великій Україні, звіт про роботу товариства. Спр. 17. Листування з українською парламентарною репрезентацією, Волинською духовною консисторією та іншими установами про видання журналу «За соборність», проведення зборів, протоколи зборів, статут Богословської секції, бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі, адреса помешкання єпископа Полікарпа в Луцьку.; Спр. 23. Заяви про прийняття в члени товариства. Список священників по повітах Волині.

⁸⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 3. Статут «Союзу українців», статут Волинського видавничого товариства «Лучеськ». Інструкції і розпорядження окружної управи ВУО. Списки нерухомого майна Луцького православного братства Св. Хреста. Списки доходів православних приходів на Волині.; Спр. 6. Листування з управлінням «Рідних хат», з парафіями, з радами ВУО з організаційних питань, протоколи районних зібрань членів ВУО і «Рідних хат»; Спр. 11. Протокол засідання Крайового з'їзду ВУО, звіти «Просвітянських хат», матеріали ревізії Окружної Управи та інші.; Спр. 21. Матеріали про діяльність Волинського Українського Об'єднання (ВУО).

Значна кількість справ з історії Православної церкви на Волині зберігається в Державному архіві Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Джерела міжвоєнного періоду представлено фондом місцевого повітового староства (Ф. 30 «Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства. 1919–1939»⁸⁹). Серед документів особливо цікавими є ті, що висвітлюють бачення справи дерусифікації з польського та українського боку.

Значний масив документів, що характеризують церковно-релігійне життя православних волинян у міжвоєнний період, зберігається в Державному архіві Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Протягом 20–30-х років у м. Кременці знаходилася Волинська духовна консисторія, куди надходила інформація із життя єпархії. На сьогодні збереглася лише частина документів, об'єднана у фонді 148 «Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства 1918–1939»). Тут знаходяться документи, що стосуються українізації богослужінь⁹⁰, викладання рідною мовою Закону Божого у школах, засідань місіонерського комітету, перебігу неоунійної та ревіндикаційної акцій⁹¹.

Незначна частина документів, що стосуються Православної церкви на Волині у міжвоєнний період та церковно-релігійної діяльності волинських

⁸⁹ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 30. Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства. 1919–1939. Оп. 18. Спр. 1766. Листування з повітовим управлінням держ. поліції та гмінними управами про вибори делегатів на зібрання Православної церкви та з інших питань релігійних культур.

⁹⁰ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства 1918–1939. Оп. 5. Спр. 42. Звіт про місіонерську роботу у Волинській єпархії за 1934 рік.; Спр. 210. Прохання парафіян про відправлення церковних богослужінь українською мовою, рапорти священників та рішення консисторії про заборону української мови.; Спр. 212. Справа про клопотання прихожан церкви с. Верещаки, Кременецького повіту, про дозвіл проводити богослужіння на українській мові.; Спр. 213. Справа про клопотання прихожан церкви с. Куниця, Здолбунівського повіту, про дозвіл проводити богослужіння на українській мові.

⁹¹ Там само. Оп. 2. Спр. 547. Справа про відібрання римо-католицьким духовенством православних церков і майна під костели.; Спр. 548. Справа про вирішення питання примусової передачі Луцького православного собору католикам.; Спр. 550. Справа про захоплення церкви с. Торговиця Дубенського повіту.; Спр. 552. Справа про передачу Варковичівської православної церкви та введення католицького духовенства.; Там само. Оп. 3. Спр. 12. Справа про пред'явлені позови католицьким духовенством про відібрання православних церков.

парламентарів збережені у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки у м. Києві (ЦДАГОУ)⁹². У фонді 6 «Центральний комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ) (1923–1938)» ми віднайшли матеріали про діяльність Українського сеймового клубу щодо вирішення проблем Православної церкви.

Серед джерел значне місце посідають документи з польських архівів і насамперед з Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych – AAN), Центрального військового архіву (Centralne Archiwum Wojskowe – CAW).

Цінними є документи Архіву нових актів, зосереджені у фонді Міністерства віросповідань і народної освіти (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – MWRiOP, zespół 14). У ньому збережені документи Департаменту віросповідань, Головного управління державної поліції, доповіді, реферати, службові записки про церковну та національну ситуацію на Волині. Велика кількість повідомлень із парафій Волинської єпархії, листування міністерства з митрополитом та з іншими міністерствами, проекти організації ПЦП, проекти урядової політики щодо православ'я дають змогу з'ясувати позицію польського уряду щодо ПЦП і національно-церковних устремлінь православних українців Волині.

Важливими є матеріали фонду Волинського воєводського управління, (Urząd Wojewódzki Wołyński – UWW, zespół 1181). Серед залучених до дисертації документів значне місце посідають місячні та тижневі ситуаційні звіти волинських воєвод, їхні звіти про політичну та національно-релігійну ситуацію на Волині, кореспонденція воєвод. За їхньою допомогою можна відстежити відносини державних і самоврядних інституцій до Православної церкви і її вірних, з'ясувати найбільш нагальні проблеми православних жителів краю. Попри багатий фактологічний матеріал для них характерна певна тенденційність і надмірна категоричність.

⁹² Центральный державный архив громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Ф. 6. Центральный комітет Комуністичної партії Західної України. Оп. 1. Спр. 13. Статті з газет, заяви та інші матеріали про Православну церкву в Західній Україні. 17.12.1920 – 30.06.1924.

Як відомо, у політичному житті Польщі важливу роль відігравали військові. Тому неоціненне значення для розуміння їхнього впливу на церковно-релігійні проблеми мають документи Центрального військового архіву Польщі (Centralne Archiwum Wojskowe – CAW)⁹³. Документи, що стосуються православ'я зосереджені, в Канцелярії некатолицьких віросповідань Міністерства військових справ, Генерального інспекторату Збройних сил, Канцелярії інспекції Генерального інспекторату Збройних сил, Інформаційного реферату Генерального інспекторату Збройних сил. Документи цих фондів представлені повідомленнями, зведеннями, розпорядженнями, статистичними звітами, інструкціями, службовою кореспонденцією, що стосується організації православного віросповідання, душпастирської та місійної діяльності. В основному вони висвітлюють позицію польського уряду щодо православ'я, концепції урядової політики в релігійній сфері та участь військових у національно-церковних справах українців Польщі.

У такий спосіб зосереджені в архівах Києва, Луцька, Рівного, Тернополя та Варшави першоджерела взаємодоповнюють одне одного і дають можливість відтворити цілісну картину історичного розвитку Православної церкви на Волині у міжвоєнний період. Значну кількість матеріалів із цих архівів введено до наукового обігу вперше.

⁹³ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Biuro Wyznań Niekatolickich Ministerstwa Spraw Wojskowych. Sygn. I.300.20.51. Wnioski i uwagi do projektów ustaw o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego oraz jego statutów wewnętrznych. 1919–1939; CAW. Biuro Wyznań Niekatolickich Ministerstwa Spraw Wojskowych. Sygn. I.300.20.81. Biuletyny informacyjne o życiu Cerkwi prawosławnej w Polsce. 1919–1939; CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.121. Sprawy narodowościowe. Referaty dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracji żydowskiej oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką. 1938; CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.122: Sprawy narodowościowe. Zarządzenia, wytyczne, sprawozdania i referaty dot. spraw mniejszości narodowych w Polsce. 1939; CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.123. Sprawy narodowościowe. Sytuacja Niemców w Polsce – referat; wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich; drugi powszechny spis ludności – stosunki zawodowe. 1939; CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.124. Sprawy narodowościowe. Opracowania Wiktora Ormickiego na temat emigracji polskiej w latach 1922–1937; wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach zachodnich. 1922–1937; CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.126. Sprawy wyznaniowe. Materiały i korespondencja dot. różnych wyznań. 1936–1939; CAW. Referat Informacyjny Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. I.302.10.24. Tygodniowe komunikaty informacyjne z życia mniejszości narodowych. 1939.

Джерельну базу, окрім архівних, склали різноманітні опубліковані документальні матеріали. Це законодавчі й нормативно-правові акти, документи офіційного діловодства, збірники документів і матеріалів, періодична преса, статистичні матеріали, мемуари та спогади.

При написанні дисертаційної праці були використані документи юридичного характеру, серед яких важливе значення мають Ризький мирний договір⁹⁴ та Конституції Польської держави 1921 р.⁹⁵ і 1935 р.⁹⁶ Вони визначили основні засади державної політики Другої Речі Посполитої, зафіксували найважливіші права та обов'язки громадян, роль громадських організацій і товариств. Постатейний аналіз польських конституцій дав змогу виявити ставлення держави до Православної церкви.

Серед джерел юридичного характеру використано законодавчі акти Польщі, вміщені у «Віснику законів Речі Посполитої Польської» (*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*), постанови та розпорядження уряду та галузевих міністерств, опубліковані в «Польському моніторі» («*Monitor Polski*» *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*) та урядовому віснику Міністерства віросповідань і народної освіти («*Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*»). Закони, що торкаються релігійного життя національних меншин, є цінним джерелом інформації при дослідженні підходів уряду до національно-релігійних проблем.

Важливу роль у дослідженні минулого українського православ'я на Волині відіграють документи й матеріали, опубліковані в різнотипних збірниках та як додатки до окремих досліджень. У 1922 р. в м. Кременці вийшли друком постанови Почаївського з'їзду 1921 р. з резолюціями єпископа Діонісія⁹⁷.

⁹⁴ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DURP)*. 1921. № 49. Poz. 300. S. 814–867. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/> (дата звернення: 11.09.2023.)

⁹⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 : z uwzględnieniem zmian ustalonych ustawą z dnia 2 sierpnia 1926, zmieniającą i uzupełniającą Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921. Lwów ; Warszawa, 1927. 160 s.

⁹⁶ Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. *DURP*. 1935. № 30. Poz. 227. S. 497–508. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1935030022701.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

⁹⁷ Постанови Волинського єпархіяльного зібрання духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській лаврі. Кременець : Вид-во Волинської духовної консисторії, 1922. 28 с.

Тексти промов, листи, церковні акти щодо відносин АПЦП з Московським патріархатом та іншими східними автокефальними церквами подав у своїй праці єпископ Олексій Громадський⁹⁸.

У процесі підготовки до скликання Помісного собору АПЦП було напрацьовано й видано значну кількість матеріалів, зокрема щодо правового стану Православної церкви в Польській державі⁹⁹ та вживання живої мови в богослужіннях¹⁰⁰.

Грандіозним проектом щодо публікації джерел з історії Православної церкви ХХ століття слід вважати «Мартирологію Українських Церков», перший том якої присвячений православ'ю¹⁰¹. У ньому опубліковано велику кількість документів, що стосуються українського національно-церковного руху на Волині в міжвоєнний період, проголошення автокефалії ПЦП та відносин із Московським патріархатом, акції «ревіндикації душ» та інші.

У міжвоєнний період з'явилася значна кількість книг, брошур світських і релігійних діячів, які намагалися відтворити у своїх працях національно-релігійну ситуацію в тогочасній Польщі. Ця література відрізняється яскравою тенденційністю проукраїнських, пропольських та проросійських поглядів.

Літературні напрацювання представників Православної церкви цієї доби незначні, але окремі праці є цінним джерелом для вивчення історії АПЦП. Так, історію Православної церкви 1923–1933 рр., а зокрема відносини цієї церкви з Константинопольським і Московським патріархатами та іншими східними церквами щодо здобуття автокефалії, намагався відтворити у своїй праці

⁹⁸ Алексей, архиепископ. К вопросу о составе нашего Церковного Собора и значении на нем епископов. Варшава : Синодальная типография, 1930. 31 с.

⁹⁹ Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше. Доклад I-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. Варшава : Синодальная типография, 1931. 80 с.

¹⁰⁰ Кобрин М. Про мову богослужіння. Доклад 5-й комісії Передсоборного зібрання / Кобрин М. Репр. вид. 1935 р. Рівне : Каліграф, 2004. 184 с.

¹⁰¹ Мартирологія Українських церков. У 4-х т. Т. 1. : Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто : Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.

архієпископ Олексій Громадський¹⁰². Він у додатках до цієї книги навів цілу низку постанов, послань та інших церковних документів, які ілюструють процес визнання за цією церквою статусу автокефальної¹⁰³.

Права окремих церков на автокефалію досліджували й канонічно обґрунтовували М. Зизикін¹⁰⁴ та О. Лотоцький¹⁰⁵. Важливим джерелом із церковного життя на Волині другої половини 30-х років став опис архіпастирської візитації єпископа Олексія до найвіддаленіших парафій єпархії, здійснений М. Тучемським¹⁰⁶.

Серед наукової світської літератури міжвоєнного періоду особливий інтерес представляє історичний нарис Є. Ланграда «Про православну автокефалію в Польщі»¹⁰⁷. Досліджуючи історичні умови проголошення автокефалії ПЦП, Є. Ланград у своєму історичному нарисі навів низку документів. В основному це листування митрополита Діонісія з президентом Речі Посполитої, Міністерством віросповідань, Константинопольським та Московським патріархами. Деякі з цих документів не збереглися в архівах, а тому праця Є. Ланграда є цінним джерелом, яке дає змогу більш об'єктивно відтворити історичну дійсність. Обґрунтувати правомірність проголошення автокефалії ПЦП намагався Т. Врублевський¹⁰⁸.

Історію АПЦП висвітлювали представники польського уряду. Серед них праці директора департаменту Міністерства віросповідань і народної освіти

¹⁰² Алексей, архиепископ. К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие прибывания во главе ее блаженнейшего митрополита Дионисия : 1923–1933. Варшава : Синодальная типография, 1937. 164 с.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Zyzykin M. Autokefalia i zasady jej zastosowania. Warszawa : Instytut wydawniczy «Biblioteka polska», 1931. 128 s.

¹⁰⁵ Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2: Нарис історії автокефальних церков. Варшава : Б. в., 1938. 538 с.

¹⁰⁶ Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся. Кам'янець : Церква і нарід, 1937. 122 с.

¹⁰⁷ Langrod J. S. O autokefalji prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki i administracji wyznaniowej. Warszawa : «Biblioteka Polska», 1931. 135 s.

¹⁰⁸ Wróblewski T. Zagadnienia autokiefalji Cerkwi prawosławnej w Państwie Polskim. Wilno : B. w., 1923. 15 s.

С. Пекарського¹⁰⁹, міністра внутрішніх справ Г. Сухенека-Сухецького¹¹⁰, урядовця К. Грабика¹¹¹. Проурядові позиції яскраво помітні в праці Я. Волінського¹¹². Автори цих та інших наукових розвідок намагалися показати толерантність Польської держави щодо православ'я, що викликає сумніви стосовно об'єктивності викладу. Подібний характер має праця волинського воєводи К. Сроковського, яку він написав на замовлення тогочасного Голови Ради міністрів Польщі В. Сікорського¹¹³. Це видання заслуговує уваги, оскільки містить факти, здатні заповнити деякі прогалини в історії церковно-релігійного життя православних волинян, що виникли через втрату певної частини документів.

Для розуміння церковно-релігійної проблеми українців у Польщі, труднощів і прикладів боротьби за українізацію та за соборність АПЦП є праці відомого громадського лікаря А. Річинського¹¹⁴, який упродовж міжвоєнного періоду був активним діячем національно-церковного руху. Саме з його ініціативи був скликаний 1927 р. у Луцьку церковний з'їзд, на якому накреслено програму широкої українізації церковного устрою та відновлення в ПЦП засад соборності. Проте слід відзначити деякий радикалізм у поглядах автора. Пояснити це можна його постійними пошуками ідеального для українців вирішення проблем православ'я.

¹⁰⁹ Piekarski S. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1930. 96 s.

¹¹⁰ Suchenek-Sucheki H. Państwo a cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa : B. w., 1930. 91 s.

¹¹¹ Hrabyc K. Sprawa Ukraińska. Poznań : Nakładem Wyd-wa «Awangardy Państwa Narodowego», 1935. 27 s.

¹¹² Woliński J. Polska i kościół Prawosławny. Lwów : Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. 150 s.

¹¹³ Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. Kraków : Gebethner i Wolff, 1924. 56 s.

¹¹⁴ Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі. Варшава : Б. в., 1927. 19 с. ; Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир-Волинський: Накладом автора при допомозі Українського кооперативного банку в Бересті 1933. 282 с. ; Річинський А. Критичний розгляд постанови Св. Синоду про заборону Українського церковного з'їзду. Варшава : Б. в., 1927. 23 с. ; Річинський А. Походження єпископату. Володимир-Волинський : На варті, 1926. 39 с. ; Річинський А. На манівцях. Володимир-Волинський : Накладом автора, 1932. 16 с.

Протилежна поглядам А. Річинського є праця А. Попова¹¹⁵, у якій різко засуджено рух за українізацію Православної церкви. На таких позиціях стоїть і Г. Хомишин¹¹⁶. Національні процеси в українському суспільстві та спроби українізації церковного устрою автор називає «вбивчою гарячкою націоналізму», яка огорнула весь український народ¹¹⁷.

Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття Православна церква постійно зазнавала утисків зі сторони Римсько-католицької церкви (РКЦ). Доцільність неонуїної акції та акції безпосереднього навернення православних на католицизм стали актуальними темами тогочасних публікацій. Ця проблематика позначена великою кількістю праць католицького кліру – прихильників одного чи іншого способу окатоличення православних¹¹⁸. Ініціатор нового обряду на землях II Речі Посполитої ксьондз Г. Пшеждзецький у своїх промовах та пастирських листах, надрукованих окремими брошурами, став на захист неонуїї¹¹⁹. Вищість «римського духу і латинської цивілізації» намагався обґрунтувати ксьондз Г. Казімерович¹²⁰. Гарячим захисником неонуїї став українець П. Табінський, який перейшов із православ'я на новий обряд. Він висловив підтримку польському єпископату щодо впровадження східного обряду «з низів» – серед населення і парафіяльного духовенства, оминаючи православну ієрархію¹²¹.

З іншого боку противником впровадження неонуїї став Г. Лубеньський¹²². У своїй книзі «Дорога Риму на Схід» автор піддав критиці методи реалізації цієї акції, які вважав неефективними і шкідливими для інтересів Польської держави.

¹¹⁵ Попов А. Гонение на православие и русских в Польше в XX веке. Белград : Б. и., 1937. 93 с.

¹¹⁶ Chomyszyn G. Problem ukraiński. Warszawa : B. w., 1933. 112 s.

¹¹⁷ Ibidem. S. 36.

¹¹⁸ Piotrowicz W. Unja czy demonstracja. Wilno. 1931. 77 s. ; Piotrowicz W. Unja i dyzunja kościelna w Polsce. Wilno : Nakładem i drukiem Ludwika Chomińskiego, 1933. 127 s.

¹¹⁹ Przeździecki H. Unia floreńska. Pińsk : B. w., 1937. 8 s. ; O pracy unijnej w Polsce : list pasterski J. E. ks. dr. Henryka Przeździeckiego Biskupa Podlaskiego, Warszawa : Nakładem Polskiej Katolickiej Agencji Prasowej, 1932. 38 s.

¹²⁰ Kazimierowicz H. W walce z unją. Warszawa : Drukarnia Archidiecezjalna, 1932. 31 s.

¹²¹ Tabiński P. Akcja unijna a krytyka Polska. Warszawa : Nakładem autora, 1932. 46 s.

¹²² Łubieński H. I. Droga na Wschód Rzymu. Warszawa : B. w., 1932. 130 s.

У зв'язку із судовими позовами Римсько-католицького костелу з вимогами ревіндикації православних храмів, зокрема на Волині, українські парламентарі підготували й видрукували збірник документів і матеріалів, присвячених цій справі¹²³. Спробою Православної церкви відстояти свої майнові права було обґрунтування правового положення цієї церкви¹²⁴.

Посилення військової влади, наростання ворожнечі у міжнаціональних та релігійних відносинах наприкінці 1930-х років засвідчують документи, зібрані Я. Кенсіком¹²⁵ та П. Ставецьким¹²⁶.

Важливим джерелом дослідження стали різноманітні статистичні збірники загального характеру, що дають уявлення про тенденції та розмах церковно-релігійні руху у Волинському воєводстві. Цінним джерелом для відстеження особливостей релігійної структури населення Волинського воєводства в міжвоєнний період стали збірники Головного статистичного управління Другої Польської Республіки «Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski» («Щорічник статистики Речі Посполитої»)¹²⁷.

Особливо цінними носіями інформації для нас стали матеріали загальнопольських переписів населення 1921-го¹²⁸ і 1931 рр.¹²⁹. Вони містять

¹²³ Процес за православні церкви: справа так званих ревіндикаційних судових процесів про передачу 724 православних святинь Римо-католицькому костелові / Зібр. та опрац. В. Костоцький, ред. І. Кедрин. Луцьк : Вид-во Укр. парламентарної репрезентації, 1930. 55 с.

¹²⁴ Правовое положение Православной Церкви в Польше и ее имуществинные права с точки зрения административной практики. Варшава : Синодальная типография, 1929. 24 с.

¹²⁵ Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939. *Dzieje Najnowsze*. 1992. №1–2. S. 180–194.

¹²⁶ Stawecki P. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936. Wołyń – dokumenty CAW. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV. Z. 1 (13). S. 179–209.

¹²⁷ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. Rok wydania II (1923). Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. 259 s. ; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. Rok wydania IV (1925/1926). Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. 278 s. ; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. Rok wydania V (1927). Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. 305 s. ; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1925. 273 s. ; Rocznik ziem wschodnich. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. 253 s.

¹²⁸ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII.

¹²⁹ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. 361 s. ; Drugi

відомості не лише про кількісний склад мешканців воєводства, а й про структуру зайнятості населення, його освітній та майновий ценз, конфесійну й національну належність. Утім, матеріали переписів, як і інші статистичні джерела (офіційного та неофіційного походження), потребують критичного підходу при їх використанні.

Окремою групою джерел слід виділити мемуари й спогади. Їх можна поділити на дві групи. Першу складають свідчення про пастирську та церковно-громадську діяльність авторів, або їхніх сучасників¹³⁰. Серед них необхідно виокремити книгу священника В. Сагайдаківського, який описує свій життєвий шлях душпастиря¹³¹. Згадуючи міжвоєнну Волинь, автор відтворює реалії тогочасного церковно-релігійного життя, зокрема, трагічні події боротьби православних із неоунією.

До другої групи можна віднести спогади про події церковно-релігійного життя українців Волині у міжвоєнний час¹³².

Особливу цінність у ході дослідженні цієї теми представляють мемуари волинського воєводи Г. Юзевського, частина яких перекладена українською мовою¹³³. У своїх спогадах він багато уваги приділив становищу Православної церкви на Волині. Попри багатий фактичний матеріал, для спогадів Г. Юзевського характерна певна тенденційність і надмірна категоричність в

powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. S. 70.

¹³⁰ Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег : Видання Товариства «Волинь», 1968. 96 с. ; Гаюк С. Від церковного престолу до Берези за дроти. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1955. 48 с. ; Михаїл, архієпископ. Мої зустрічі з Іваном Власовським. Іван Власовський : Пам'ятна книга. Торонто : Б. в., 1974. 95 с. ; Світлій пам'яті пастиря-мученика : Отець протоієрей Микола Малюжинський. *Літопис Волині*. 1962. Ч. 6. С. 114–115.

¹³¹ Сагайдаківський В. Правди не втопити : Спогади з 50-річчя пастирства: 1927–1977. Торонто : Б. в., 1977. 362 с.

¹³² П. С., священник. Дещо про події в Гриньках. *Літопис Волині*. Ч. 3. 1956. С. 86–88. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині. *Літопис Волині*. Ч. 17–18. 1992. С. 10–17.

¹³³ Юзевський Генрик. Замість щоденника / пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепи ; післяслово Марека Запура ; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 168 с.

оцінці суспільно-політичних процесів, що відбувалися на Волині у 1920–1930-х роках.

Серед цієї групи спогадів слід виділити «Записки сірого волиняка», автором яких є М. Сивіцький¹³⁴. Показуючи боротьбу за розмосковлення Православної церкви на Волині, автор намагається дати оцінку впливу воєводської політики та діяльності українських парламентарів на церковно-релігійну ситуацію в краї.

Спогади очевидців та учасників згадуваних подій передають нам атмосферу тогочасного життя. Вони передовсім деталізують означену проблему крізь призму персонального менталітету та світогляду досліджуваної епохи. Вони дозволяють глибше й ширше осмислити складність тогочасних реалій, неоднозначне переплетення життєвих колізій, різні сторони бачення проблеми, громадську позицію осіб, мотиви їхніх вчинків. При використанні спогадів необхідно враховувати емоційне ставлення авторів до подій. Ця група джерел вимагає досить критичного сприйняття, оскільки суб'єктивні погляди й переконання істотно впливали на інтерпретацію представлених у них історичних подій і фактів.

Багатою на церковні теми є тогочасна преса. З 1918 по 1939 роки в Польщі виходило майже 40 православних часописів для духовенства і мирян. Вони висвітлювали різноманітну проблематику. Православну пресу міжвоєнного періоду можна поділити на кілька груп.

До першої групи необхідно віднести офіційні видання, зокрема орган митрополії «Вісник православної митрополії в Польщі», який видавали з 1923 р. до 1928 р. У 1922 р. Волинська єпархія через Волинську духовну консисторію друкувала українською мовою «Православну Волинь». У 1929 р. почали видавати тижневик російською мовою «Воскресное чтение». Це був часопис, який мав стабільні позиції серед усіх інших, що торкалися православ'я в міжвоєнній Польщі. На його сторінках православні знаходили широку інформацію про життя Церкви, її історію, традиції, роз'яснення текстів з

¹³⁴ Сивіцький М. Записки сірого волиняка. Львів : Каменярь, 1996. 376 с.

Євангелія, застереження перед небезпекою неоунії, ревіндикації та сектантства. Проте, це видання було вірним захисником і пропагандистом політики проросійської церковної влади.

У 1938 р. після закриття різномовних видань створили нове і єдине видання, яке могло тоді виходити друком, – урядовий орган ПАПЦ «Wiadomości Metropolji Prawosławnej w Polsce» (1938–1939 рр.). Цей часопис уміщував основні документи ПАПЦ, постанови Синоду, відозви митрополита та інші матеріали, що стосувалися православ'я.

Наступною групою є церковні календарі, у яких, окрім календарної інформації, розміщувалися загальноінформаційні відомості з церковного життя. Серед них були українські видання: «Добрий час» (1926–1927 рр.), «Український православний календар» (1924–1934 рр.), «Православний календар» (1922–1939).

Ще одна група періодичних видань пов'язана безпосередньо з українським національним рухом у Православній церкві. Так, у вересні 1924 р. Варшавська православна митрополія почала видавати двотижневик українською мовою «Духовна бесіда». Часопис ставив за мету передусім боротьбу за повернення соборних традицій у Православній церкві. Його видавали до 1925 р., а потім ліквідували державною владою.

До цієї групи належить часопис «На Варті» (1925–1926 рр.), редактором якого був А. Річинський. Видання пропагувало українізацію церковного устрою, повернення до соборних традицій. Ці гасла підтримував і місячник «Рідна Церква» (1927 р.), лише два номери якого побачили світ. Свої видання мало і створене у 1931 р. Товариство імені митрополита Петра Могили: «За Соборність» (1932–1935 рр.) і «Шлях» (1937–1939 рр.). Обидва журнали видавали в Луцьку. У них друкували відомості про діяльність товариства, статті, що торкалися історії українського народу і ролі церкви в його житті.

Дуже важливим виданням був двотижневик «Церква і нарід» (1935–1938 рр.), який публікувала українською мовою Волинська православна консисторія. Головний редактор двотижневика – відомий діяч національно-

церковного руху І. Власовський. Це видання містило настільки великий обсяг інформації із життя Волинської єпархії, що його називали «єпархіальними відомостями». В офіційній частині друкувалися документи консисторії, відозви, душпастирські послання. Окрім того, на сторінках двотижневика можна було знайти праці з історії Православної церкви, зокрема на Волині. Наявні також матеріали, що торкалися культури та традицій православ'я. Українська мова текстів й інформаційна насиченість привертала увагу широких верств православної громадськості. Припинення друку цього видання у 1938 р. стало значною втратою для православних українців у Польщі.

До цієї ж категорії можна віднести і видання, які не були суто церковно-релігійними, але вміщували значний обсяг інформації на церковно-православні теми. Серед українських це насамперед друкований орган ВУО газета «Українська нива» (1927–1936), яка з 1937 р. почала виходити під назвою «Волинське слово». Ці газети відображали на своїх сторінках події з церковно-релігійного життя православних українців у Польщі.

Окрему групу складають періодичні видання, пов'язані з рухом православних поляків. До цієї категорії відноситься «Kalendar Prawosławny» (1934–1939 рр.) та «Gazeta Prawosławna», яку видавали у Варшаві протягом 1936–1938 рр. На їхніх сторінках пропагувалася єдність православ'я з польською державністю та польською культурою.

Отже, викладене вище дає підстави стверджувати, що з цієї проблеми існує досить репрезентативна джерельна база, яка дозволяє об'єктивно та достовірно розкрити зміст теми дисертації. Аналіз та вивчення масиву джерел з історії Православної церкви на Волині у міжвоєнний період переконує, що в сукупності залучені для дослідження документи містять важливу й корисну інформацію, допомагають простежити процеси церковно-релігійне життя краю у 1921–1939 рр. Виявлені джерела, що стосуються нашої теми, вимагають ретельної перевірки кожного факту й урізноманітнення методів дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Для розв'язання поставлених у дисертації мети та завдань використано відповідну теоретико-методологічну базу, представлену комплексом методологічних підходів, принципів та методів наукового дослідження. Їхнє поєднання зумовлене багатоплановістю теми, різним ступенем наукової розробки окремих її аспектів, хронологічним діапазоном міжвоєнної доби, специфікою джерельної бази роботи й концептуальною стратегією підготовки комплексного, міждисциплінарного дослідження.

З'ясування теоретико-методологічних засад науково-дослідницької роботи вимагає визначення дефініцій ключових термінів та понять. Серед них стрижневе узагальнювальне значення має поняття «церква», складниками якого є терміни «автокефалія», «томос», «державно-церковні відносини», «правовий статус церкви» «майновий статус церкви», «Помісний собор», «українізація православ'я» «полонізація Православної церкви», «неоунія» «ревіндикація» та ін., що позначають особливі сфери церковно-релігійної діяльності.

Передусім необхідно розтлумачити, що саме ми будемо розуміти під поняттям «церква». Термін «церква» походить від грецького слова, що в перекладі означає «зібрання вірних», тобто спільнота вірян, мирян і священників одного віросповідання, як місцева так і спільнота всієї земної кулі. Сучасна українська енциклопедія «Циклоп» подає таке тлумачення цього поняття: «Церква – це специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації зі складною централізованою ієрархічною системою взаємовідносин усередині релігійних спільнот, їхніх зв'язків зі світськими організаціями та інститутами, передусім державними»¹³⁵.

Церква здійснює функцію опрацювання, збереження та передавання релігійної інформації, координації релігійної діяльності й контролю за поведінкою людей. У церкві діє певна система організаційно-інституційних норм, уміщених у віровченні, статутах. Вони визначають структуру певної

¹³⁵ Циклоп: сучасна українська енциклопедія : сайт. URL: <http://surl.li/ogtws> (дата звернення: 12.12.2023)

релігійної організації, характер взаємовідносин між вірянами, священнослужителями та ієрархами. Церква є відносно самостійною структурою в політичній надбудові суспільства і діє нарівні з іншими політичними та ідеологічними інститутами. Церква – духовна спільнота християн, об'єднана однаковими догмами та обрядами, побудована на вченні Христа і на вірі в Його вічну в ній присутність. Концептуальний підхід до поняття «церква» ґрунтується на його розумінні за змістом як явища, для розвитку якого необхідні сприятливі політичні, правові та соціально-економічні умови.

Окрім того, термін «церква» вживатиметься для означення сукупності організацій відповідного виду. Український енциклопедист, науковець і громадський діяч Євген Онацький у своїй «Українській малій енциклопедії» говорить про церкву як Господній дім, будинок, присвячений церемоніям релігійного культу – богослужбам і проповіді¹³⁶.

У результаті такого підходу церква постає як цілісна, Богом дана єдність народу, кліру, таїнств, догматів, канонів, обрядів та структур. Проте, на думку українського релігієзнавця, викладача Національного університету «Києво-Могилянська академія» архімандрита Кирила Говоруна, структури церкви не є універсальними, вони змінюються і не встановлені Богом¹³⁷.

Окремої уваги заслуговує тлумачення статусу церкви. Церква може мати статус автономної або автокефальної. У дисертації ми докладно розглядаємо ці поняття. Зокрема вказуємо, що православні ієрархи, які опинилися на території Польщі, неодноразово зверталися до керівників Російської православної церкви з проханням надання Православній церкві в Польщі статусу автокефальної. Проте патріарх РПЦ Тихон погоджувався надати їй лише права автономної церкви. Отже, сподівання про надання автокефалії Московським патріархом були марними. Тому православні ієрархи й польська влада пішли іншим шляхом. Вони вирішили отримати автокефалію від Вселенського патріарха, який 13

¹³⁶ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Книжка XVI. Літери Уш–Я. Буенос Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1967. С. 2032.

¹³⁷ Кирило Говорун, архімандрит. Риштування Церкви : вбк постструктуральної еклезіології / перекл. з англ. Олексій Панич. Київ : Дух і літера, 2018. С. 218.

листопада 1924 р. визнав Православну церкву в Польщі автокефальною¹³⁸. У Патріаршому і Синодально-канонічному томосі було наведено низку доказів, які чітко обґрунтовували правомірність і канонічність надання автокефалії Православній церкві в Польщі. Важливим є те, що Вселенський патріарх у томосі зауважував, що відділення від Константинопольського престолу Київської митрополії і прилучення її до Московської церкви було неканонічним актом. Таку позицію Вселенський патріарх Варфоломій I та Священний Синод Константинопольської православної церкви підтвердили в Томосі, виданому у січні 2019 року для Київської митрополії. Цим церковним канонічним документом українська церква була повернута в юрисдикцію Константинопольської церкви шляхом скасування синодального листа від 1686 року про передання митрополії в тимчасове управління до Російської православної церкви. Томос надав Київській митрополії автокефальний статус і зробив її 15-ю канонічною автокефальною церквою – Православною церквою в Україні, яка стала повноправною і самоврядною адміністративною частиною єдиної Вселенської православної церкви без посередництва інших помісних церков.

Для предмета нашого дослідження важливе методологічне значення має рефлексія доцента кафедри філософсько-історичних студій та масових комунікацій Державного університету «Житомирська політехніка» А. Кобетяка, який стверджує, що «сучасна церковна та світська наука, не може однозначно дати відповідь на проблему автокефалії, яка значно активізувалася з проголошенням незалежності української церкви»¹³⁹. Зважаючи на це, дослідження проблеми автокефалії, вважає він, нині є ключовим завданням світового православ'я.

¹³⁸ Текст Томосу опубліковано у : Губар А. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви. Київ, 1999. URL: <http://kyiv-pravosl.info /2013/05/29/ patriarshyj-i-synodalno-kanonichnyj-tomos> (дата звернення: 10.12.2023).

¹³⁹ Кобетяк А. Автокефальний устрій як основоположний чинник структури вселенського православ'я. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Вип. 24. С. 47.

Автокефалія – це один із найдавніших інститутів церкви, який є визначальною рисою православ'я і сьогодні. За дві тисячі років це явище залишалося незмінним, але виникали різні, навіть кардинально протилежні підходи до його розуміння.

Етимологія слова «автокефалія» в перекладі з грецької буквально означає «сам собі голова». Автокефалія – це самостійність помісної церкви, адміністративно незалежної від інших православних церков, але єдиної з ними канонічно. Автокефальна церква не є ні ієрархічно, ні адміністративно частиною іншої православної церкви, а є самокерованою частиною Вселенської православної церкви. Сучасне тлумачення автокефалії передбачає, що церква сама обирає собі предстоятеля.

Канонічні засади автокефалії, історію виникнення, практику розвитку й устрій автокефальних православних церков обґрунтував історик й громадсько-політичний діяч О. Лотоцький у двотомній праці «Автокефалія», виданій у міжвоєнній Польщі. У 1999 р. в Києві з благословення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета відтворено його репринтне видання¹⁴⁰. Головними засадами устрою православних церков, на яких базується поняття автокефалії, О. Лотоцький визначав єдність усіх православних церков, наявність національних особливостей та соборність. Важливим завданням його студій з історії церкви стало доведення права української церкви на автокефалію.

О. Лотоцький вважає, що із поняттям «автокефалія» тісно пов'язаний термін «соборність» – збереження єдності зі вселенською церквою, набуття національних особливостей. Історик вказав, що серед усіх православних церков соборність набула чи не найбільшого розвитку в українській церкві. Насамперед це простежено на прикладах присутності мирян на церковних соборах. До часу

¹⁴⁰ Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1 : Засади автокефалії : Пам'яті невтомого працівника на церковній ниві проф. Василя Олексійовича Біднова. Київ : УПЦ, 1999. 203 с. (Українська православна церква Київського патріархату). Репринтне видання з кн. Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1 : Засади автокефалії. Варшава, 1935. (Серія правнича / Укр. наук. ін-т ; Т. 16, кн. 2) ; Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2 : Нарис історії автокефальних церков. зредагував проф. Р. Смаль-Стоцький. Київ : УПЦ, 1999. 550 с. Репринт. вид. з кн. : Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2 : Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1935. (Серія правнича / Укр. наук. ін-т ; Т. 30, кн. 4).

об'єднання у XVII ст. української церкви з московською вони відзначалися значною часткою світського елементу. Канонічність ухвалених рішень навіть визначали за тим, чи присутні були члени громади під час зібрання¹⁴¹.

Традиційною для українських земель була й участь членів церковної громади в обранні кандидатів на церковні посади. Звичайно, що це представництво мало певні межі: миряни могли запропонувати кандидата, а церковна влада висвячувала його на посаду. Така традиція була поширеною до XVIII ст., коли після церковної реформи починається обмеження виборної практики¹⁴².

О. Лотоцький розкриває форми соборності (собор, його склад, участь єпископів, кліру і мирян, голосування та постанови; братства і виборні засади в церкві, виборча практика в різних церквах), історичний розвиток соборної засади та еволюцію церковних канонів і церковного устрою.

Досліджуючи історію церкви міжвоєнного періоду, аналізуємо поняття «державно- церковні відносини».

Доктор політичних наук, професор, тепер перший заступник Голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті В. Войналович у монографії розглянув партійно-державну політику щодо церкви¹⁴³. Незважаючи на те, що його дослідження хронологічно стосується 1940–1960-х рр., воно актуальне нам тим, що розкриває суть відносин між державними й церковними інституціями. Цю дефініцію він розуміє здебільшого як систему дій, що включає постановку мети й цілей, а також відповідне юридичне забезпечення та комплекс організаційно-практичних, політичних та інших заходів у найширшому діапазоні¹⁴⁴.

Дисертантка схарактеризувала основні напрями і форми взаємовідносин Православної церкви та державних установ на території Волинського воєводства

¹⁴¹ Михайленко Г. М. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 203.

¹⁴² Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). С. 38–45.

¹⁴³ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005.

¹⁴⁴ Див.: Там само. С. 47.

в міжвоєнний період у низці публікацій. Відтак немає потреби детально розглядати означені питання, а окреслити лише їхні головні аспекти.

Детально «державно-церковні відносини» в міжвоєнній Польщі проаналізував професор М. Кучерепа¹⁴⁵, який указав на складні та неоднозначні відносини Другої Речі Посполитої та Православної церкви. Автор стверджує, що Конституція 1921 р. віросповідним справам виділила декілька статей. Зокрема стаття 111 Основного закону Другої Речі Посполитої гарантувала всім громадянам свободу віросповідання, право публічного й приватного виконання релігійних обрядів. Визнана державою релігійна організація згідно зі ст. 113 отримувала право організовувати колективні й публічні служби Божі, самостійно вести свої внутрішні справи, могла мати й набувати рухоме та нерухоме майно, управляти й розпоряджатися ним. Це були досить ліберальні зобов'язання на рівні тодішніх європейських стандартів¹⁴⁶. Теоретично такі формулювання не давали жодних переваг окремим віросповіданням. Однак на практиці державна влада надавала перевагу Римсько-католицькому костелу. У відродженій Польщі Православна церква опинилася в групі віросповідань національних меншин і втратила своє привілейоване становище. Важливим у державно-церковних відносинах став урядовий односторонній адміністративний акт від 30 січня 1922 р. під назвою «Тимчасові правила відносин уряду Речі Посполитої Польської з Православною церквою в Польщі»¹⁴⁷. З його появою польська держава отримала можливість активно втручатися у внутрішнє життя Православної церкви.

¹⁴⁵ Кучерепа М. Церковно-релігійне життя українського населення в Польщі (1921–1939 рр.). *Dzieje Podkarpacia*. Т. III. Krosno, 1999. S. 149–166 ; Kuczerepa M. *Życie kościelno-religijne ukraińskiej ludności prawosławnej na Wołyniu (1921–1939)*. *Wizja z Jaremca. Ku pamięci Mirosława Rowickiego* / pod redakcją Agnieszki Sawicz i Piotra Kościńskiego. Warszawa : Wydawnictwo Trzecia Strona, 2021. S. 127–134.

¹⁴⁶ Кучерепа М. Правовий і майновий статус православної церкви у Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Слов'янський світ і Україна: зб. наук. пр. на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського*. Рівне : О. Зень, 2021. С. 184–198.

¹⁴⁷ Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Monitor Polski*. № 38. Póź. 20 z 1922 r. URL: <https://scan.lex.pl/monitory/1922/710467.pdf> (дата звернення: 28.12.2023).

Незважаючи на те, що цей документ мав тимчасовий характер, був підзаконним актом, він діяв майже все міжвоєнне двадцятиріччя – до часу, коли 18 листопада 1938 р. був виданий «Декрет президента Речі Посполитої про відношення держави до Польської автокефальної православної церкви»¹⁴⁸. Ним остаточно врегульовувався правовий статус Православної церкви. Декрет увів офіційну назву «Польська автокефальна православна церква»¹⁴⁹

Прагнення до концептуального переосмислення усталеної парадигми державно-церковних відносин простежуємо в працях А. Киридон, яка відійшла від традиційного вивчення проблеми в площині «державна – церква» і вдалася до аналізу тріади «державна – церква – суспільство»¹⁵⁰.

Поряд із поняттям «державно-церковні відносини» в дисертації розглянуті такі дефініції, як «правовий статус церкви» та «майновий «правовий статус церкви» та інші.

Міжвоєнний період в історії Волині першої половини ХХ ст. характеризується зростанням національної свідомості краян. Його невід’ємними складниками стали українські національні політичні партії, громадські об’єднання й товариства, церковні братства, народні рухи тощо. Усе це позначалося на становищі Православної церкви, зумовлювало поживлення національно-церковного життя. Розпочався рух за українізацію церкви, що сприяв розвитку ідеї національного культурного відродження.

Сучасна вітчизняна історична наука знаходиться в пошуках новітніх методологічних принципів дослідження. Українські вчені здійснили помітний рух у просуванні теоретико-методологічних принципів. Вітчизняні науковці розробили методологічні засади вивчення суспільних, зокрема й історико-церковних, процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнне двадцятиліття.

¹⁴⁸ Dekret prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. 1938. № 88. Poz. 597. S. 1317–1343. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938088059701.pdf> (дата звернення: 18.12.2023).

¹⁴⁹ Ibidem. S. 1317–1326.

¹⁵⁰ Киридон А. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Посібники і підручники, 2005. С. 13.

На особливу увагу заслуговують праці Г. Бондаренка¹⁵¹, І. Колесник¹⁵², які допомагають розкрити систему понять, категорій і принципів, що спрямовують пошуково-аналітичну роботу дослідника від джерел до наукових історичних знань та пояснюють їхню роль і функції в суспільстві. Особливо цінними для нас є праці Л. Зашкільняка, у яких він дослідив організаційні та методологічні аспекти української історіографії в міжвоєнній Польщі¹⁵³, виклики XXI століття для сучасної української історіографії¹⁵⁴, теоретичні питання сучасної історичної політики в Україні¹⁵⁵.

Проведення ґрунтовного аналізу широкого комплексу проблем, що стосуються теми дисертаційної роботи, потребує використання сучасного наукового інструментарію. Аналіз історичного розвитку Православної церкви на Волині у міжвоєнний період вимагає застосування низки методологічних принципів: історизму, науковості, об'єктивності, всебічності, системності, багатofакторності, плюралізму.

В основу роботи покладено принцип історизму. Керуючись цим принципом, ми розглянули матеріал у логічній і хронологічній послідовності, динаміці, взаємозв'язку та взаємозумовленості, враховуючи складові елементи історичного процесу. Завдяки цьому вдалося визначити основні етапи церковно-релігійного життя православних волинян та окреслити його провідні вектори.

¹⁵¹ Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії: Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 195 с.

¹⁵² Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 348 с.

¹⁵³ Зашкільняк Л. Українська історіографія у міжвоєнній Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Випуск 50. С. 55–72.

¹⁵⁴ Зашкільняк Л. Виклики XXI століття й сучасна українська історіографія. *Україна–Європа–Світ* : міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 14. Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 283–292; Зашкільняк Л. Про свободу і обмеження в пізнанні минулого: українська історіографія на початку XXI століття. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 15. С. 14–27.

¹⁵⁵ Зашкільняк Л. Теоретичні питання сучасної історичної політики в Україні. *Україна–Європа–Світ* : міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 24. Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. С. 365–381.

Використання оригінальних комплексів джерел, запозичених на основі верифікації інформації з поставлених для дослідження проблем відповідає принципу науковості, який сприяв уникненню спрощеності, кон'юнктурності як в оцінюванні суспільно-політичних процесів розвитку волинської громадськості в міжвоєнний період, так і щодо державно-церковних відносин у 1920–1930-ті роки.

Наступним принципом, яким ми керувалися в цьому дослідженні, став принцип об'єктивності. У роботі над дисертацією він був пріоритетним і вимагав застосування різнобічного аналізу джерел та історичних процесів. Це пов'язано із суперечливим характером джерельної бази, яка в окремих випадках не дає можливості досліднику сформулювати однозначну відповідь чи остаточно визначитися зі статистикою. Дотримуючись принципу об'єктивності, ми спиралися лише на реальні факти, не викривляючи їх і не підганяючи під задалегідь створені схеми чи висновки. Застосовуючи цей принцип в роботі, ми намагалися уникнути однобічності у висвітленні проблемних питань, створити історичну картину міжвоєнної Волині правдивою, об'єктивною, позбавленою суб'єктивістських перекичувань.

Використання принципу системності дало можливість дослідити роль церковних і світських осіб у церковно-релігійному житті Волині в період Другої Речі Посполитої.

Важливим принципом вивчення нашої теми є принцип соціального підходу. Він передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням інтересів різних соціальних груп, верств, класів, форм їхнього вияву в суспільстві, зокрема в духовній сфері. Цей принцип зобов'язує співвідносити класові і вузькогрупові інтереси із загальнолюдськими, враховувати суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, груп й окремих осіб.

Принцип альтернативності дозволив визначити ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє повному оцінити роль Української парламентської репрезентації у вирішенні

церковно-релігійних проблем, Волинської консисторії, окремих діячів, побачити не використані ними можливості, винести уроки на майбутнє.

Принцип наукового плюралізму дав змогу розглядати історичні події, процеси та явища з урахуванням усіх наявних поглядів та гіпотез, аналізувати їх та робити самостійні узагальнення й висновки.

Ми намагалися дотримуватися всіх принципів пізнання, щоб забезпечити науковість і достовірність у висвітленні історії Православної церкви у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр.

Процес дослідження різних аспектів діяльності Православної церкви на Волині в 1921–1939 рр. здійснювали на емпіричному та теоретичному рівнях. Емпіричний рівень дав змогу безпосередньо розглянути різноманітні історичні джерела для накопичення інформації й початкової її систематизації згідно з предметом дослідження та визначених завдань. Теоретичний рівень уможливив аналіз отриманої інформації, розкриття певних закономірностей, притаманних предмету й об'єкту вивчення, сформулювати та обґрунтувати оцінки, узагальнення й висновки.

Поєднання в дослідженні історичних, релігієзнавчих, правових, політичних та етнічних аспектів зумовило комплементарний підхід у виборі методів, який детермінований також структурною побудовою роботи. У кожному з компонентів аналізу церковно-релігійного життя в схемі «передумови–перебіг–наслідки» застосовано як універсальні загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання, спроможні впорядкувати отриману в результаті дослідження інформацію та врахувати специфіку кожного складника й повністю його розкрити.

Групу загальнонаукових методів класично охоплюють аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація, структурно-системний підхід та інші.

Одним із найважливіших методів будь-якого наукового дослідження є аналіз і синтез. За своєю суттю ці методи передбачають смисловий поділ предмета дослідження на окремі частини для їхнього детального вивчення. Аналіз фіксує специфічне, що відрізняє частини один від одного. Завдяки аналізу

великої кількості джерел вдалося відтворити основні тенденції церковно-релігійного життя населення Волинського воєводства у міжвоєнний період ХХ ст., виявити внесок у його розвиток окремих церковних і світських діячів, соціальних груп. У межах предмета дослідження виокремлено етапи становлення й розвитку Православної церкви на Волині в умовах польської державності, які детально проаналізовано. Наприклад, як окремі складники вивчали політико-правові та соціальні умови функціонування національно-церковного руху, нормативно-правову базу державно-церковних відносин, способи й методи діяльності Української парламентської репрезентації, її поточні та кінцеві результати тощо.

Синтез полягає в поєднанні частин у єдине ціле. Після аналізу джерел і наукової літератури ми систематизували й об'єднали окремі частини для створення цілісної картини розвитку українського національно-церковного руху в обмежений відрізок часу на прикладі одного воєводства. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, систематизували й об'єднали для створення цілісної картини церковно-релігійного життя волинян та загального уявлення про Православну церкву у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр., яка є предметом дослідження.

Індукція – це метод побудови формально-логічних конструкцій, які створюють загальний висновок на базі часткового, одиничного. Наприклад, за його допомогою з'ясували характер сприйняття ідей українського національно-церковного руху широкими верствами населення, його реакції на різні прояви церковного життя, специфіку поведінки людей у державно-церковних і міжконфесійних відносинах. Дедукція передбачає зворотний процес, коли загальні висновки екстраполюються на конкретну історичну ситуацію чи явище. Загальнопольське законодавство про релігійні культу слугувало джерелом аналізу діяльності Православної церкви, її окремих єпархій, парафій, релігійних товариств і братств. Також обидва методи використали для формулювання визначення понять «церква», «релігійна конфесія», «рух за українізацію церковно-релігійного життя», часткових і загальних висновків.

Метод систематизації, який передбачає впорядкування різних об'єктів, застосований під час вивчення та аналізу історіографії досліджуваної теми. Основою систематизації стали хронологічний і тематичний принципи, жанрові, методологічні та видові ознаки наукових праць.

Використання методу структурно-системного підходу дало можливість дослідити роль руху за українізацію Православної церкви в контексті загальних процесів національно-визвольної боротьби на Волині. Системний аналіз основних складників цього руху дав змогу визначити його ідеологію, соціальне спрямування, схарактеризувати форми й методи, простежити вплив на становище місцевого населення.

Цей метод та його інструменти: структурний, функціональний і структурно-функціональний аналіз націлили на дослідження церковно-релігійного складника як однієї з підсистем суспільства. Він дозволив розглядати церковно-релігійне життя як цілісність взаємопов'язаних елементів, які формують його структуру та виконують відповідну функцію. Такими структурними елементами виступають релігійні громади, парафії, єпархії, церковні з'їзди, теоретики й практики церковно-релігійного життя. Завдяки цьому методу об'єкт дослідження розкладено на окремі елементи (українізація і полонізація церкви, ревіндикація святинь і ревіндикація душ, врегулювання правового статусу Православної церкви, боротьба за скликання Помісного собору тощо), виявлено співвідношення між ними. За допомогою цього методу церковно-релігійне життя Волині розглядали разом із суспільно-політичними та економічними складниками.

Для написання роботи залучено спеціальні історичні методи. Жодне історичне дослідження не може бути проведене без використання проблемно-хронологічного методу. Він дозволив виокремити суспільно-політичні й соціальні процеси, громадські та національно-церковні заходи й ініціативи, логічно осмислити їхні проблемні аспекти, з'ясувати загальну політичну ситуацію, яка впливала на окреслення їхнього змісту. Цей метод дозволив

розділити широкі теми на вузчі й кожен розглянути в хронологічній послідовності.

Важливу роль у підготовці дисертації відіграв порівняльно-історичний метод, який дав можливість порівняти об'єкт дослідження в часі й просторі, висунути наукові гіпотези, здійснити прогнози. В основі цього методу лежить критичне вивчення, порівняння і синтез першоджерел. За його допомогою ми змогли з'ясувати становище Православної церкви на Волині, простежити зміни в державній політиці Польщі щодо церкви у 1921–1939 рр.

Порівняльно-статистичний метод дав змогу після обробки й аналізу історико-статистичної інформації відтворити динаміку змін у Православній церкві у Волинському воєводстві протягом 1921–1939 рр. Порівняння кількісних даних стало підставою з'ясування основних тенденцій розвитку волинської єпархії на різних етапах. Цей метод мав подвійне застосування. Спочатку порівнювали статистичні дані Православної церкви у Волинському воєводстві початкового та завершального етапів в умовах польського панування. Наступний крок – порівняння двох визначених даних між собою й на основі зміни динаміки встановлення рівня ефективності церковно-релігійного життя православних волинян.

За допомогою історико-типологічного методу ми виявили однотипні ознаки явищ і процесів соціального і національного характеру, які впливали на церковно-релігійне життя й зумовили існування руху за українізацію Православної церкви як стійкого системного явища. Їхній аналіз та характеристика за типовими схемами уможливили дотримання логічного плану дослідження. Застосування цього методу пов'язано з визначенням стадій у виробленні правових основ діяльності Православної церкви в Польщі, процесів ревіндикації святинь і ревіндикації душ на Волині впродовж 1921–1939 рр.

Історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Ним послуговуємося під час з'ясування витоків руху за автокефалію Православної церкви у Польщі, а також дослідженні українізації Православної церкви у Волинському воєводстві,

тенденцій у його ідеології, розвитку інших процесів церковно-релігійного життя. Історико-генетичний метод дав змогу простежити історичні витoki соборницьких традицій, зрозуміти особливості менталітету православних вірян, збагнути природу не лише позитивних, а й негативних явищ, які супроводжували православну громадськість воєводства.

Ретроспективний метод передбачав звернення до історичного минулого для з'ясування генези окремих явищ. Він допоміг абстрагуватися від сьогодення та зануритися в реалії суспільно-політичного життя Волині міжвоєнного періоду ХХ ст., проаналізувати його характерні риси, тенденції та закономірності розвитку. Через ретроспективу в роботі висвітлено особливості церковної політики Другої Речі Посполитої досліджуваного періоду.

Контекст нашого дослідження спонукав звернутися до методу кліометрії, який полягає в застосуванні кількісних вимірювань для оцінки історичних явищ і процесів. Цей термін у вітчизняній історичній науці з'явився нещодавно. У нашому дослідженні на основі аналізу кількісних показників зроблено спробу дати оцінку суспільній ефективності окремих діячів на Волині в зазначений період. Основні показники, які стали предметом аналізу, – це кількість парафій, їхня численність, соціальний і національний склад православної єпархії Волині, зиски від наслідків діяльності Українського церковного комітету, Української парламентської репрезентації тощо.

Поряд із цими методами в роботі застосовувалися методи аналогії, історичної реконструкції, соціологічний, біографістики, просопографії та інші.

Отже, проаналізована методологія стала підґрунтям для відтворення складних процесів у православних парафіях на Волині в 1921–1939 рр. Використані методи та принципи дали змогу дослідити основні проблемні питання, зазначені у вступі, визначити особливості явищ і процесів, відтворити хронологію подій, висунути власні гіпотези, зробити необхідні узагальнення та висновки.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографічної бази дослідження свідчить про наявність значного інтересу українських і зарубіжних дослідників до проблем українського православ'я на Волині в міжвоєнний період.

Із аналізу літератури можна зробити такі висновки: по-перше, публікації радянської доби внаслідок тогочасної ідеологічної доктрини не розкрили багатьох важливих аспектів церковно-релігійного життя у Волинському воєводстві; по-друге, сучасна вітчизняна історіографія відзначилася тим, що більшість дослідників вивчає вузькі теми; по-третє, плідним є дослідження польських науковців з історії Православної церкви, зокрема на території Волинського воєводства. У працях польських учених досить широко висвітлено правове й майнове становище церкви, ставлення державних і громадських інституцій до православ'я, відносини між Римсько-католицьким костелом і Православною церквою. Підсумовуючи дослідження польських істориків, відзначаємо таку їхню спільну рису, як абсолютизація окремих подій і фактів, які, хоча й були важливими, усе ж не відображали повної картини проблеми.

Огляд літератури з обраної теми дає підстави констатувати, що історія Православної церкви на Волині в міжвоєнний період як цілісне та самобутнє явище не знайшла належного висвітлення в наявних дослідженнях як загальноісторичного, так і спеціального характеру. Досі церковно-релігійне життя Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. залишається недостатньо вивченим явищем та залишається чимало дискусійних питань, які потребують ґрунтовного дослідження.

Для об'єктивного висвітлення теми «Православна церква у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.)» було залучено відповідні джерела. Вони в нашому дослідженні поділені за такими критеріями: за походженням: документи і матеріали органів державної влади й управління, Православної церкви, громадських організацій, періодичної преси; за характером: наративні й аналітичні; за засобом відтворення: опубліковані (збірники документів і

матеріалів) та неопубліковані (архівні); за видовою належністю: документи, преса, мемуари.

У представленому розділі їх проаналізовано й узагальнено. Серед опублікованих джерел важливими є збірники документів, мемуарна література. Особливу увагу приділено аналізу публікацій тогочасної української та польської преси, мемуарної літератури. Основу джерельної бази дослідження складають неопубліковані документи та матеріали, зосереджені у фондах українських і польських архівів, зокрема в державних архівах Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, Архіві нових актів у Варшаві, Центральному військовому архіві Польщі.

У комплексі всі ці документи дають змогу повніше відтворити церковно-релігійне життя Волині, політику державних та самоврядних органів щодо Православної церкви, її відносини з іншими релігійними організаціями.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що з досліджуваної проблеми існує досить репрезентативна джерельна база, яка дає змогу об'єктивно й достовірно розкрити зміст теми дисертації. Аналіз та вивчення масиву джерел з історії Православної церкви у Волинському воєводстві переконує, що в цілому залучені до дослідження документи містять важливу й корисну інформацію, допомагають об'єктивно відтворити процеси розвитку православної церкви на Волині у 1921–1939 рр.

Щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми в процесі дослідження, ми дотримувалися сучасних методологічних принципів і поєднували різні методи історичного пізнання. Для цього використано інструментарій, притаманний не лише історичній науці, а й релігієзнавству, політології, культурології тощо.

Проаналізована методологія стала підґрунтям для відтворення складних процесів у житті Православної церкви на Волині в 1921–1939 рр. Застосовані методи та принципи дали змогу дослідити основні проблемні питання, зазначені у вступі, визначити особливості явищ і процесів, відтворити хронологію подій, висунути власні гіпотези, зробити потрібні узагальнення та висновки.

РОЗДІЛ 2

ПОЛЬСЬКА ВЛАДА І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

2.1. Становище церкви в першій половині 1920-х років

Унаслідок укладання Ризького мирного договору територія Західної Волині увійшла до складу Польщі. у Польській державі опинилося близько 4 млн православних, з них 2,7 млн українців¹⁵⁶. Волинська єпархія стала найбільшою в Польщі щодо кількості православних вірян. На 1921 р. вона становила 74,2 % населення¹⁵⁷. Згідно з даними волинського воєводського управління, Волинська єпархія нараховувала близько 800 православних парафій¹⁵⁸. Волинь стала найбільшим осередком православ'я в Польщі. Усі процеси, пов'язані з православ'ям (внутріцерковні й суспільно-політичні) так чи так впливали на церковно-релігійне життя волинян. У свою чергу, те що відбувалося в церковно-релігійній сфері на Волині, мало вплив на життя Православної церкви в усій Польщі.

Для української спільноти в нових історичних умовах особливо важливим було те, чи матиме в Польщі православне віросповідання і його церковні структури законні підстави для існування, чи будуть задоволені релігійні потреби православного населення. Однією з найскладніших була проблема врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі (ПЦП). Не існувало жодних правових актів, які б регулювали ставлення влади до Православної церкви. З огляду на нові адміністративні та суспільно-політичні умови, була необхідна якнайшвидша реорганізація внутрішньої структури ПЦП.

¹⁵⁶ Віросповідний та національний склад населення північно-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30.IX.1921 і 9.XII.1931 рр.). *Церква і нарід* : журнал. 1936. Ч. 16. С. 471–497.

¹⁵⁷ Там само. Ч. 4. 15 лют. 1937. С. 136.

¹⁵⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN). Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), sygn. 981. Statystyka ludności prawosławnej, duchownych, parafii oraz realności należących niegdyś do Kościoła prawosławnego województwa: białostockiego, nowogródzkiego, pińskiego, Ziemi Wileńskiej, wołyńskiego, 1921–1923, k. 3.

У перші післявоєнні роки правовий стан ПЦП був зумовлений деякими документами юридичного характеру. Окремі положення Ризького договору передбачали врегулювання статусу православних. Зокрема, в п. 1 статті VII вказували, що «Польща надає особам російської, української і білоруської національностей всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів»¹⁵⁹.

Певна лояльність Польської держави щодо релігійних меншин була зафіксована в Конституції, ухваленій 17 березня 1921 р. У ній віросповідним справам було присвячено декілька статей. Усім громадянам гарантували свободу віросповідання, право публічного і приватного виконання релігійних обрядів (ст. 111)¹⁶⁰. Ніхто не міг бути примушений до участі в релігійних обрядах без згоди батьків чи опікунів (ст. 112)¹⁶¹. Визнана державою релігійна організація, згідно зі ст. 113, отримувала право організовувати колективні і публічні служби Божі, самостійно вести свої внутрішні справи, могла мати і набувати рухоме і нерухоме майно, управляти і розпоряджатися ним¹⁶². Це були досить ліберальні зобов'язання на рівні тодішніх європейських стандартів.

В Основному законі виразно спостерігається різниця у відносинах держави щодо РКЦ та інших релігійних конфесій. Незважаючи на те, що конституційні положення мали декларативний характер, та все ж вони стали тим підґрунтям, на якому почала свою розбудову ПЦП. Проте на шляху до реалізації конституційних прав ПЦП зустрілася з багатьма труднощами.

Для нормального правового розвитку православ'я в Польщі необхідним було окреме законодавче обґрунтування відносин між державою та Православною церквою, тобто видання закону, який би окреслив правове положення ПЦП. Щодо внутріцерковного устрою, то це вимагало певних норм,

¹⁵⁹ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku 1921. *DURP*. 1921. № 49. Poz. 300. S. 61. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/> (дата звернення: 11.09.2023).

¹⁶⁰ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 111. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210440267/O/D19210267.pdf> (дата звернення: 09.09.2023).

¹⁶¹ Ibidem. Art. 112.

¹⁶² Ibidem. Art. 113.

передбачених внутрішнім статутом церкви. Відсутність цих законів робила Православну церкву безправною в обороні свого майна, традицій та культури.

З низки причин справа унормування правового статусу Православної церкви в Польщі виявилася непростою. Зазначена проблема стала предметом обговорення упродовж всього міжвоєнного двадцятиліття як у вищих урядових та ієрархічних колах, так і серед української громадськості.

У перші повоєнні роки Православна церква в Польщі перебувала в глибокій кризі. Це виявилось у невідповідності внутрішнього устрою новим адміністративно-політичним умовам, загальному організаційному розладі. Православне духовенство Волині, у більшості російське, не полишало надій на відновлення царської імперії і було вороже налаштованим до нової влади. У той же час ПЦП залишалася підвладною Російській православної церкви, а серед духовенства панували виразно проросійські настрої. Це не задовольняло польську владу, яка намагалася підпорядкувати собі цю церкву. На початку 20-х рр. у політиці польської влади щодо ПЦП можна простежити два напрямки. З одного боку, вона прагнула максимально обмежити її діяльність і впливи. З іншого ж – розпочалися дії щодо впорядкування організації і забезпечення її функціонування в нових політичних умовах.

У цей час розпочалися дії в напрямку налагодження церковного життя у Волинській єпархії. З 1919 р. на Волині діяло Володимирське духовне правління. Воно займалося організацією церковного життя у чотирьох повітах – Володимирському, Ковельському, Любомльському і Горохівському¹⁶³. Це правління перебрало на себе важливі церковно-адміністративні функції. Така активність викликала непорозуміння з кременецьким єпископом Діонісієм*, який претендував на провідну роль в організації церковного життя в краї.

¹⁶³ Бурчак Н. Початки українського церковного С. 13.

* Єпископ Діонісій (Костянтин Валединський) – етнічний росіянин, народився у 1876 р. в родині священника з м. Муром Володимирської губернії. Навчався у Володимирській духовній семінарії, з якої був виключений у зв'язку з бунтом семінаристів 1895 р. Вступив до Уфимської духовної семінарії і блискуче її закінчив. У 1900 р. завершив навчання у Казанській духовній академії, у якій ще під час навчання прийняв постриг з ім'ям Діонісія. У 1902 р. призначений інспектором Холмської духовної семінарії, а на початку 1903 р. – її ректором. На посаді ректора перебував до 1911 р., коли був призначений настоятелем церкви російського

З метою врегулювання непорозумінь і налагодження єпархіального життя єпископ Діонісій скликав 3–10 жовтня 1921 р. у Почаївській лаврі Волинське єпархіальне зібрання. На ньому було ухвалено низку резолюцій, що торкалися всіх сторін православно-церковного устрою. Єпископа Діонісія було визнано керуючим Волинською єпархією. Сюди не міг бути призначений будь-який інший єпископ без згоди і волі єпархії. З'їзд також ухвалив відновити Острозький і Володимир-Волинський вікаріати та єпископську кафедру в м. Луцьку; утворити центральний єпархіальний орган управління в м. Кременці – єпархіальну та повітові церковні ради. Як до єпархіальної, так і до повітових рад мали увійти представники духовенства та мирян. Було ухвалено рішення про видання друкованого єпархіального органу «Православна Волинь». Розглядалася також ціла низка питань щодо внутрішнього єпархіального життя: про релігійну освіту народу, українізацію церкви, збереження церковних земель та забезпечення духовенства, стан монастирів, дисципліну духовенства та ін¹⁶⁴. Отже, єпархіальна влада передбачала широку розбудову церковно-єпархіального життя на засадах соборності.

Перша спроба організації православно-церковного життя в межах усієї Польщі належала Православній церковній раді. Ця Рада була створена у Варшаві росіянами на чолі з Н. Серебрєнниковим. З її ініціативи у 1920 р. до Польщі було запрошено білостоцького єпископа Володимира з метою організації центральної влади ПЦП. Проте, як вказує архієпископ Олексій,

посольства в Італії. У 1913 р. висвячений на Кременецького єпископа, вікарія волинського архієпископа. У часи Першої світової війни єпископ Діонісій залишався у м. Кременці. Під час скликання у січні 1918 р. Всеукраїнського церковного собору відбув до Києва і взяв участь у Соборі. У 1919 р., після залишення урядом Директорії УНР Києва, єпископ Діонісій повернувся до Кременця, де почав налагоджувати церковно-адміністративне життя в західній частині Волинської єпархії, відрізаний від центру у м. Житомир. Він почав організовувати церковне управління, об'єднуючи Західну Волинь навколо м. Кременця, як центру окремої єпархії. Там у квітні 1920 р. він організував Єпархіальну раду як тимчасовий орган управління при єпископі. (Див.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4, кн. 2 : XX ст. Нью-Йорк – Бавнд Брук, 1975. С. 12–13).

¹⁶⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 2. Постанова Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і прихожан, що відбувся 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській лаврі, про організацію єпархіального управління, про прихожан, викладання релігії та ін. питаннях. Арк. 3–4.

«єпископ Володимир не врахував моменту, не зрозумів дійсного значення створення Польської держави»¹⁶⁵. За лавірування між польським урядом та Московським патріархатом його було усунуто від православно-церковних справ.

Уряд став дедалі більше проявляти зацікавленість особою кременецького єпископа Діонісія. Це свідчило про те, що уряд був впевнений у можливості схилити єпископа Діонісія до співпраці. Міністр віросповідань та народної освіти М. Ратай запропонував Діонісію розробити проєкт організації управління ПЦП¹⁶⁶. А згодом, декретом від 1 липня 1921 р., уряд визнав за Кременецьким єпископом Діонісієм право канонічної юрисдикції в межах тієї частини Волинської єпархії, що відійшла до Польщі¹⁶⁷.

У той час як церковне життя на Волині почало набирати певних організаційних форм, Варшавська церковна рада вже активно готувалася до проведення запланованого на серпень 1921 р. з'їзду представників православних парафій усієї Польщі. Єпископ Діонісій не підтримав цю ідею. На нараді повітових протоієреїв у Кременці в серпні 1921 р. він сказав, що дивиться на цей з'їзд, як на окрему місцеву владу, яка не має канонічного значення¹⁶⁸. Протест єпископа Діонісія став причиною того, що з'їзд не відбувся.

Виконуючи доручення Міністерства віросповідань, єпископ Діонісій розробив проєкт організації управління ПЦП. Але цей проєкт не був взятий до уваги. Влада намагалася схилити до співпраці з урядом у церковно-релігійній сфері архієпископа Юрія (Георгія)*, який у той час перебував в Італії.

¹⁶⁵ Алексей, архиепископ. К истории православной Церкви... . С. 8.

¹⁶⁶ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska S. 102.

¹⁶⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 13–14.

¹⁶⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 20 Протоколи засідань священників і повітових протоієреїв в м. Кременець. Арк. 3.

* Архієпископ Юрій (Григорій Ярошевський) народився 1872 р. Українець, син священника Подільської єпархії отця Антонія Ярошевського. Закінчив Подільську духовну семінарію, а у 1896 р. Київську духовну академію. У 1898 р. прийняв чернечий постриг, у 1918 р. був возведений у сан архієпископа. На початку 1920 р. емігрував до Італії, звідки у серпні 1921 р. на запрошення уряду приїхав до Польщі. Московський патріарх Тихон у вересні 1921 р. призначив архієпископа Юрія патріаршим екзархом у Польщі. (Див.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 20; Воронин О. Історичний шлях УАПЦ... . С. 89; Krasowski K. Związki wyznaniowe S. 117).

Демонструючи свою толерантність, польський уряд вирішив показати, що справою організації ПЦП займається Собор єпископів. Факт прибуття архієпископа Юрія до Польщі забезпечував відповідну кількість повноправних єпископів для скликання такого Собору. До його складу мали увійти архієпископ Юрій, кременецький єпископ Діонісій, пінсько-новогрудський єпископ Пантелеймон та білостоцький єпископ Володимир. Перше засідання собору розпочалося 24 січня 1922 р. Ієрархи насамперед почали обговорювати питання про організацію внутрішнього управління ПЦП і її правового статусу в Польщі. Вони сподівалися укласти Конкордат між ПЦП та польською державою. Текст Конкордату на вимогу уряду було суттєво змінено. Внесені до Конкордату зміни забезпечували уряду широке втручання в справи православ'я й обмежували зв'язки з Російською православною церквою. Проросійськи налаштовані єпископи Володимир та Пантелеймон відмовилися підписати запропоновану угоду. Ухвалення Конкордату зірвалося. Натомість з'явилися «Тимчасові правила про відношення Уряду Речі Посполитої Польської до Православної церкви в Польщі» – документ, ухвалений урядом як адміністративне розпорядження і узгоджений лише з екзархом Юрієм¹⁶⁹.

30 січня 1922 р. польський уряд офіційно оголосив про ухвалення «Тимчасових правил ... ». Їхній зміст свідчить, що вони були підготовлені без належного аналізу проблем, які могли виникнути у стосунках між державою та ПЦП. Згідно з «Тимчасовими правилами... », правовою репрезентацією церкви визнавався Синод під керівництвом екзарха, який мав повноваження митрополита. Для правомірності ухвалених рішень вистачало згоди екзарха та двох єпископів. Екзарху надавалося право призначати, переміщувати й усувати єпископів на основі постанов Собору єпископів та за згодою уряду. Офіційною мовою церковної адміністрації було затверджено польську. У кожній єпархії утворювалися Духовні консисторії¹⁷⁰. Собор єпископів на засіданні 14–15

¹⁶⁹ Langrod J. S. O autokiefaliji S. 70.

¹⁷⁰ Див.: Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Monitor Polski*. № 38. 16 lut. 1922. URL: <https://scan.lex.pl/monitory/1922/710467.pdf> (дата звернення: 28.12.2023).

червня 1922 р. на підставі урядових Правил утворив «малий собор архієреїв», який дістав назву Священного синоду православної митрополії в Польщі і мав займатися розв'язанням поточних справ¹⁷¹.

«Тимчасові правила...» зберігали синодально-консисторський устрій, не передбачали участі мирян у церковних справах, були далекими від традиційних у Православній церкві засад соборності. Державна влада отримала право повного контролю над процесом організації церковного устрою ПЦП. Тимчасові правила, видані урядом без будь-якого прозуміння з Російською православною церквою, стали першим кроком на шляху до переривання канонічної залежності від Московського патріархату.

«Тимчасові правила...» не знайшли схвалення ні серед православного кліру, ні серед громадськості. Проти них виступили єпископи Пантелеймон та Володимир. Вони вважали, що Правила ігнорують особу Московського патріарха і не відповідають канонам Православної церкви. Зайнята ними позиція стала причиною усунення їх від церковного управління і поселення в монастирях¹⁷².

Проти «Тимчасових правил...» виступила Українська парламентарна репрезентація Волині. Українські послы і сенатори, опозиційно налаштовані проти польського уряду, подали інтерпеляцію Голові Ради міністрів та міністру віросповідань і народної освіти, у якій висловили протест проти урядової церковної політики, вимагаючи врегулювати правовий стан ПЦП на основі закону¹⁷³.

Та все ж «Тимчасові правила...» були єдиним актом, який регулював внутрішнє становище ПЦП впродовж багатьох років. Невдоволення ними весь час викликало суперечки між ієрархією та урядом, між українською громадськістю та церковною владою.

«Тимчасові правила...» викликали зміни в організації церковного устрою Волинсько-Кременецької єпархії. Припинило свою діяльність Волинське

¹⁷¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 21.

¹⁷² Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska ... S. 103.

¹⁷³ ЦДАГОУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 67.

єпархіальне управління. Єпархіальна рада була реорганізована у Волинську духовну консисторію¹⁷⁴. Продовжуючи розбудову єпархіального життя, єпископу Діонісію вдалося відновити Луцький вікаріат. 3 вересня 1922 р. відбулася висвята українця архімандрита Олексія Громадського на Луцького єпископа, вікарія Волинської єпархії¹⁷⁵. Проте на Волині він пробув недовго. 12 жовтня того ж року він став правлячим єпископом Гродненської єпархії.

На початку 1920-х рр. Православна церква в Польщі залишалася частиною Російської церкви, а її керівний орган знаходився поза межами Речі Посполитої. Більшість православного духовенства теж залишалася російською не лише за національністю, а й за духом, і не втрачала надій на відновлення царської імперії в її давніх межах. Так, у звіті за 1921 р. Володимирський повітовий староста засвідчував, що «зі сторони православного духовенства зауважується рішучий опір польській владі і її розпорядженням»¹⁷⁶.

Це не задовольняло польський уряд, який намагався не допустити російських впливів в будь-яких сферах церковного життя. До того ж, Православна церква з перших років перебування в Польській державі постійно відчувала тиск зі сторони Москви. Більшовицький уряд Росії намагався використати ПЦП в своїх далекосяжних цілях як один з інструментів втручання у внутрішнє життя Польської держави. Така ситуація, на думку міністра Г. Добруцького, створювала велику небезпеку як для ПЦП, так і для Польської держави¹⁷⁷. Польська влада прагнула якнайшвидше звільнити православ'я в Польщі з-під керівництва Московського патріархату і цим унезалежнитись від тиску радянської Росії.

Православна церква потребувала змін, реорганізації, пристосування до нових умов. У тогочасних політичних умовах без автокефального устрою не могло бути мови про нормальний розвиток ПЦП. Обставини, що склалися, були

¹⁷⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 2. Арк. 3.

¹⁷⁵ Зміни в управлінні Православної Церкви. *Українська нива* : газета. 1934. № 16. 8 бер. С. 1.

¹⁷⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 16.

¹⁷⁷ AAN. MWRiOP. Sygn. 987. Sprawy ogólne wyznania prawosławnego na terenie Polski – sprawozdania wojewodów, memoriały ludności, korespondencja z metropolitą, referaty. 1920–1939. К. 24.

цілком сприятливими для правомірного проголошення автокефалії ПЦП. Частина Православної церкви, що відійшла до Польської держави, на червень 1922 р. мала п'ять єпископів. Для правомірності проголошення автокефалії ПЦП не вистачало лише згоди Московського патріарха.

У травні 1920 р. Міністерство віросповідань почало збір інформації про позицію православних єпископів щодо автокефалії, «для встановлення якої Міністерство вважає необхідним використання всіх засобів, якими лише володіє польський уряд»¹⁷⁸. Наступний міністр віросповідань М. Ратай у вересні 1921 р на нараді з православними єпископами заявив, що «польський уряд не уявляє собі іншого управління Православною церквою в Польщі, як на засадах автокефалії»¹⁷⁹. Деякі православні ієрархи, зважаючи на релігійну ситуацію в Росії, підтримали ідею автокефалії. Це, насамперед, екзарх Юрій, кременецький єпископ Діонісій та польський єпископ Олександр. Екзарх Юрій неодноразово звертався до патріарха Тихона з проханням визнати автокефалію ПЦП. Московський патріарх відмовив у цьому, погодившись лише на автономію. 30 січня 1922 р. він возвів екзарха Юрія у сан митрополита Варшавського¹⁸⁰.

Наступні неодноразові звертання митрополита Юрія до патріарха Тихона щодо отримання автокефалії зазнали відмови, яку московський владики мотивував так: «давати автокефалію для різноплемянних православних, що перебувають у Польській державі на положенні національних та релігійних меншин, не дозволяють нам ні здоровий глузд, ні святі канони»¹⁸¹. Отже, сподівання на отримання автокефалії від Московського патріархату були марними.

Митрополит Юрій, будучи гарячим прибічником автокефалії, розцінював автономію лише як перехідний етап до повного унезалежнення. Проте безоглядне прагнення до автокефалії, необхідність якої ще не була переконанням загалу духовенства та вірних, постійно змушувало митрополита

¹⁷⁸ ААН. МВРiOP. Sygn. 960. Autokefalia – korespondencja i materiały. К. 52.

¹⁷⁹ Ibidem. К. 319.

¹⁸⁰ Памяти митрополита-мученика. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 4. 15 лют. С. 133.

¹⁸¹ Цит. за: Галуха Л. Автокефалія. Минуле рефлексує в сучасне. *Віче*. 1998. (№ 5). С. 131.

придушувати опозицію як серед кліру, так і серед мирян. З метою обговорення справ автокефалії митрополит Юрій скликав у травні 1922 р. собор єпископів у Почаєві. Єпископи Пантелеймон (пінсько-новогрудський) і Сергій (холмський) відмовилися брати участь у його засіданнях, за що були усунуті з єпископських кафедр¹⁸². Єпископи Володимир і Елевтерій вимагали скликання окремого Собору для вирішення справи автокефалії. Цим вони намагалися перешкодити розриву зв'язків з Москвою. До ухвалення якихось рішень так і не дійшло.

13–14 червня цього ж року у Варшаві відбувся другий Собор єпископів ПЦП. У його роботі взяли участь митрополит Юрій, кременецький єпископ Діонісій і польський єпископ Олександр. Собор ухвалив важливі рішення щодо невизнання зверхності Московського патріархату: «Собор єпископів ухвалює не приймати жодних розпоряджень від утвореного в Москві неканонічного церковного уряду; Собор православних єпископів, приймаючи під увагу замішання, що опанували Церкву Православну в Росії, не бачить перешкод до установлення автокефалії Церкви в Польщі й готовий співпрацювати з польським урядом по думці основ Конституції...»¹⁸³. По-суті, цим рішенням Собор фактично проголосив автокефалію¹⁸⁴.

Проте шлях до неї був досить складним і сповненим як зовнішніх, так і внутрішніх конфліктів. Православне духовенство розділилося на два табори: одні добивалися автокефалії, інші прагнули зберегти зв'язок з РПЦ. Виявом протесту другого табору став лист до уряду єпископів гродненського Володимира і віленсько-литовського Елевтерія¹⁸⁵.

Протест єпископів не був взятий до уваги, тому що уряд залишався найзацікавленішою стороною у справі автокефалії. Зрештою, урядовими розпорядженнями єпископи Елевтерій і Володимир були позбавлені канонічної юрисдикції¹⁸⁶.

¹⁸² Langrod J. S. O autokiefaliji ... S. 78.

¹⁸³ Православный календарь на 1923 г. Варшава, 1923. С. 50–51.

¹⁸⁴ Мартирологія українських церков ... С. 608.

¹⁸⁵ Langrod J. S. O autokiefaliji... S. 80.

¹⁸⁶ Krasowski K. Związki wyznaniowe ... S. 123.

Унаслідок напруженої ситуації, що склалася в православному суспільстві, 8 лютого 1923 р. дійшло до вбивства митрополита Юрія російським релігійним фанатиком, колишнім ректором духовної семінарії в м. Холмі архімандритом Смарагдом (Павлом Латишенком)¹⁸⁷. Під час слідства П. Латишенко твердив, що убив митрополита за його згубну для церкви політику. Окружним судом у Варшаві він був засуджений на 12 років ув'язнення¹⁸⁸. Таким жахливим вчинком великоруський шовініст залишив ПЦП обезглавленою в дуже складний для неї час, але водночас він зміцнив ідею автокефалії.

27 лютого 1923 р. Собор єпископів ПЦП, порозумівшись з урядом, обрав митрополитом єпископа Діонісія і за наданням благословенства новообраний митрополит звернувся до Константинопольського патріарха¹⁸⁹. Зміцнюючи ідею автокефалії, уряд налагодив дипломатичні контакти із Вселенським патріархатом. Константинопольський патріарх Мелетій IV на підставі постанови й рішення патріаршого Синоду надав новообраному митрополиту Діонісію своє благословенство. Залишаючи за собою управління Волинською єпархією, Діонісій отримав титул митрополита Варшавського і Волинського і всієї Православної церкви в Польщі, а також звання священноархимандрита Почаївської Успенської лаври¹⁹⁰.

Для допомоги митрополиту в управлінні Волинською єпархією 25 березня 1924 р. Священний синод поставив Кременецьким єпископом, вікарієм Волинської єпархії архієпископа Симона, ректора Волинської духовної семінарії в Кременці¹⁹¹.

Після звільнення з ув'язнення патріарха Тихона відновилися його зв'язки з ПЦП. У своєму листі до митрополита Діонісія він говорив, що не визнає благословенства, наданого митрополиту Діонісію патріархом Мелетієм IV. На

¹⁸⁷ Про справу архимандрита Смарагда див.: Milewski S. Ciemne sprawy międzywojnia. *Detektyw*. 2001. № 8. S. 34–35.

¹⁸⁸ Langrod J. S. O autokiefaliji... S. 88.

¹⁸⁹ Krasowski K. Związki wyznaniowe ... S. 124.

¹⁹⁰ Алексей Архиепископ. К истории православной Церкви ... С. 46.

¹⁹¹ SAW. Biuro Wyznań Niekatolickich Ministerstwa Spraw Wojskowych. Sygn. I.300.20.51. Wnioski i uwagi do projektów ustaw o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego oraz jego statutów wewnętrznych. 1919–1939.

думку Тихона, Константинопольський патріарх не мав канонічного права поширювати свою владу на частину Російського патріархату. Патріарх Тихон вважав неможливим благословити ПЦП на самостійне існування, принаймні до того часу, поки всі обставини й канонічні засади не будуть з'ясовані на Соборі РПЦ¹⁹². Російський патріархат продовжував пред'являти свої права на ПЦП, яка опинилася між двома церковними владами – константинопольською і російською.

Остаточним актом, який канонічно перервав зв'язок ПЦП з Російським патріархатом, став «Патріарший і Синодально-канонічний Томос Вселенської Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної церкви в Польщі церквою автокефальною»¹⁹³. У Томосі наведено низку доказів, які чітко обґрунтовували правомірність і канонічність надання автокефалії ПЦП. Томос зауважував, що відділення від Константинопольського престолу Київської митрополії і прилучення її до Московської церкви було неканонічним актом¹⁹⁴

За надання благословенства на автокефалію ПЦП польський уряд заплатив Константинопольському патріарху 12 тис. фунтів стерлінгів, які для молодій Польській державі були значною сумою¹⁹⁵.

Урочиста церемонія оприлюднення повного тексту Томосу проходила надзвичайно урочисто. Вона відбулася у Варшаві 17 вересня 1925 року в кафедральному соборі Святої Марії Магдалини за участю всієї ієрархії Православної церкви Польщі, численного польського духовенства, ієрархії і духовенства прибулих делегацій, представників Польського уряду, сотень вірних¹⁹⁶.

¹⁹² ЦДАГОУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 57.

¹⁹³ Повний текст Томосу опубліковано у: Губар А. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви. Київ, 1999. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2013/05/29/patriarshyj-i-synodalno-kanonichnyj-tomos> (дата звернення: 10.12.2023).

¹⁹⁴ Мартирологія українських церков... С. 612.

¹⁹⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 1001. Zagranica – sprawa uznania autokefalii przez synody zagraniczne i Patriarchat Konstantynopolski, przyjazd delegacji Phanaru. 1922–1931. К. 96–97.

¹⁹⁶ Див.: Торжественное объявление Патриаршего Томоса об Автокефалии Православной Церкви в Польше. *Воскресное чтение* : журнал. 1925. № 41. 11 окт. С. 644; Губар А.

Відносини з Московською церквою після проголошення автокефалії загострилися до краю. Місцеблюстителю Російського патріаршого престолу митрополит Сергій неодноразово заявляв про незаконне відокремлення ПЦП від Московського патріархату. У своєму листі до митрополита Діонісія від 24 вересня 1927 р. він домагався роз'яснень щодо правомірності проголошення автокефалії і жадав відновити канонічну залежність на основі автономії¹⁹⁷.

Митрополит Діонісій у відповіді на цей лист навів цілу низку доказів правомірності проголошення автокефалії. До листа додавалися усі документи, які засвідчували законність надання ПЦП автокефалії¹⁹⁸. Митрополит Діонісій вміло вів тонку політичну гру з метою здобуття благословенства для автокефалії від Московського патріархату. Сам визнаючи той факт, що звернення до Константинопольського патріарха було зміною юрисдикції ПЦП, митрополит Діонісій обґрунтовував причини таких дій, у першу чергу посилаючись на відсутність канонічного управління в Московській патріархії.

Акт проголошення автокефалії не був однозначно оцінений у православному суспільстві. У той час, як ієрархія за активної підтримки уряду докладала зусиль у цій справі, опозиційний до польського уряду Український сеймовий клуб висловив свої протести проти методу впровадження автокефалії, обминувши скликання Помісного собору. Зокрема, у своїй інтерпеляції посол С. Хруцький наводив факти примусового збору підписів священників за автокефалію старостою Володимирського повіту, який за незгоду священників поставити підписи погрожував їм усуненням із парафій. У такій самій ситуації староста Дубнівського повіту обіцяв за підписи надання громадянства¹⁹⁹.

Комісар відділу громадської безпеки повідомляв Міністерство внутрішніх справ, що загалом визнання автокефалії ПЦП зіткнулося з ворожими настроями як правих, так і лівих політичних організацій, які

Патріарший і Синодально-Канонічний Томос... URL: <http://kyiv-pravosl.info /2013/05/29/patriarshyj-i-synodalno-kanonichnyj-tomos> (дата звернення: 10.12.2023).

¹⁹⁷ ААН. МWRiOP. Sygn. 1000. Zagranica – korespondencja metropolity Dionizego z głowami kościołów prawosławnych zagranicą w sprawie autokefalii. 1926–1930. K. 90–91.

¹⁹⁸ Мартирологія українських церков... . С. 614.

¹⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 73.

звинувачують митрополита Діонісія у співпраці з поляками заради особистої користі²⁰⁰.

Свій протест проти автокефалії ППЦ висловила також Всеукраїнська церковна рада у Києві, главою якої був митрополит Василь Липківський. У 1926 р. вона звернулася з рішучим протестом проти «ганебного вчинку» Константинопольського патріарха й оголосила, що не визнає «польської автокефалії»²⁰¹.

Щодо цього протесту, то можна погодитися з думкою В. Борщевича, який вважає, що «цей документ, виданий вищим керівним органом УАПЦ митрополита Василя Липківського, не враховував політичної ситуації, у якій опинилися православні українці в міжвоєнній Польщі. Протест був продиктований намірами зберегти єдність української церкви у світі. Однак відсутність української державності і єдиної, міцної національної церкви в тогочасній підрадянській Україні ставлять його в розряд невважених»²⁰².

10–12 січня 1927 р. у Варшаві відбулося зібрання представників всіх єпархій для ознайомлення їх із положенням АПЦП. Митрополит Діонісій виголосив доповідь про «Походження автокефалії Православної церкви в Польщі». Незважаючи на те, що склад зібрання носив виразно російський характер, І. Власовський засвідчує, що на цьому зібранні «не було жодного протесту, чи хоч би будь-якого жалю з приводу “неканонічного акту автокефалії” Православної церкви в Польщі»²⁰³.

Атмосфера цього зібрання зовсім не свідчила про те, що всі присутні стали прибічниками автокефалії, швидше з часом вже сприйняли її як довершений факт.

²⁰⁰ ААН. МВРiOP. Sygn. 959. Autokefalia – sprawa ogłoszenia autokefalii i deklaracji biskupów, konferencje miedzyministerialne. К. 57.

²⁰¹ Липківський Василь, митрополит. Історія Української Православної Церкви... .С. 78.

²⁰² Борщевич В. Українське церковне відродження С. 46.

²⁰³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 37.

2.2. Спроби асиміляції православ'я

Зі здобуттям автокефалії діяльна допомога зі сторони уряду в справі організації церковно-православного устрою практично закінчилася. Відгородивши АПЦП від Росії, уряд не був зацікавлений у її внутрішньому зміцненні. Уже із самого початку 1920-х рр. спостерігається рішучий наступ на православ'я – намагання щодалі більше підпорядкувати його інтересам держави, репресії щодо опозиційного духовенства, різноманітні матеріальні утиски.

На початку 1925 р. Голова Ради міністрів В. Грабський розробив пропозиції для Міністерства віросповідань і народної освіти у справі програми урядової політики щодо АПЦП. Він пропонував три варіанти цієї програми:

- 1) прагнути до ліквідації православ'я і витіснення його якнайдалі на схід;
- 2) залишити православ'я в Польщі власній долі і не надавати допомоги в налагодженні його внутрішньої організації;
- 3) намагатися використати АПЦП як державотворчий чинник шляхом опанування православ'я урядом, сильніше з'єднати креси з польською державністю²⁰⁴.

Жодна з цих тез не була офіційно ухвалена як програма політики щодо АПЦП. Але впродовж усього міжвоєнного періоду в діях уряду можна простежити переплетення трьох тез, запропонованих В. Грабським. Ні одна з них не передбачала зміцнення АПЦП й забезпечення відповідних умов існування. Навпаки, польський уряд намагався ослабити Православну церкву й повністю підпорядкувати її інтересам держави. Перед АПЦП постійно поставали різноманітні проблеми, створювані польським урядом.

Важливим питанням православно-церковного життя на початку 1920-х рр. стала уніфікація календаря. Вирішальну роль у цій справі знову ж таки відігравали урядові чинники, які вважали, що календарна різниця ще більше поглиблює поділ, який панує поміж православним населенням і державою.

²⁰⁴ ААН. МWRiOP. Sygn. 960. К. 123–125.

Православні Польщі продовжували святкувати релігійні свята за старим юліанським стилем. Існування відмінної від державної системи свят спричиняло незручності і конфлікти, що виникали в державних установах, між працівниками та роботодавцями. Разом із тим, православні святкували свята і за новим стилем як офіційно святкові дні. У зв'язку з цим їх з'явилася надмірна кількість. Але календарна різниця мала для православних велике значення. Вони дивилися на Юліанський календар як на одну з традицій у православ'ї, а в Польській державі як на символ їхньої самобутності. Отже, зміна календаря могла мати позитивні наслідки, але насправді була складною справою.

Зацікавленість уряду зміною православного календаря з'явилася вже у 1922 р. У грудні міністр віросповідань звернувся до митрополита Юрія з вимогою ухвалення відповідних рішень у тій справі²⁰⁵.

Вирішувати цю проблему довелися вже митрополиту Діонісію. Намагаючись якимось чином її розв'язати, митрополит Діонісій звернувся до уряду з проханням взяти до уваги потреби державних службовців православного віросповідання і дати їм звільнення від служби в дні урочистих православних свят²⁰⁶. Це не влаштувало уряд, який прагнув зміни календаря. Сам митрополит не виявляв чіткої позиції у цій справі. У листі до міністра віросповідань він вказував, що вважає можливим заміну Юліанського календаря Григоріанським, але для цього у Григоріанському календарі повинні бути зроблені зміни й поліпшення²⁰⁷. Подібну відповідь швидше можна розцінити як відтягування часу, аніж як прагнення до швидкого розв'язання цього питання. На засіданні 31 січня 1924 р. Синод ствердив, що зміна календаря в церкві перевищує його компетенцію, тому що це справа всієї Православної церкви, а не окремих її частин²⁰⁸.

Тоді проблема впровадження Григоріанського календаря була актуальною і в православних церквах інших держав. Офіційно новий стиль був

²⁰⁵ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją S. 235.

²⁰⁶ AAN. MWRiOP. Sygn. 973. Służba boża (nabozenstwa), święta, służba cerkiewna – sprawy zmiany kalendarza juliańskiego na gregoriański. 1923–1939. K. 50.

²⁰⁷ Ibidem. K. 147.

²⁰⁸ Алексей, архиепископ. К истории православной Церкви в Польше ... С. 62.

прийнятий в естонській, фінській та литовській церквах, а передусім був предметом обговорення в Константинополі. У червні 1923 р. при Константинопольському патріархаті була створена спеціальна комісія для вивчення цієї проблеми. Спираючись на рапорт комісії, патріарший Синод ухвалив рішення про прийняття Григоріанського календаря. Усі православні свята, за винятком Великодня, мали святкуватися за новим стилем. Це рішення затвердили для всіх автокефальних православних церков²⁰⁹.

На той час ПЦП ще не мала автокефалії й не отримала офіційного повідомлення про це рішення. Тому в березні 1924 р. митрополит повідомив міністра, що «проведення такої радикальної реформи було б можливим лише зі згодою всіх або більшості православних церков, висловленої ясно і належним чином [...] після схвалення згаданої реформи матірним патріархатом – Константинопольським і Московським»²¹⁰.

На прохання польського уряду, константинопольський патріарх Григорій VII листом від 5 березня 1924 р. ознайомив митрополита Діонісія з рішенням патріаршого Синоду про зміну календаря. До листа додавалося «Послання Його Святості Григорія VII, патріарха Константинопольського...», у якому вказувалося таке: «[...] постановляємо і синодально визначаємо, щоб у кожній єпархії, підвідомчій нашому Святійшому Патріаршому Вселенському Престолу з 10-го числа біжучого березня місяця церковний календар нашої Православної церкви був узгоджений з новим громадянським календарем відносно нерухомих свят і тільки Пасхалія повинна нині залишитися без змін аж до остаточного встановлення її всією церквою»²¹¹.

Отримавши таке розпорядження, Священний синод на засіданні 12 квітня 1924 р. ухвалив рішення про впровадження до церковного вжитку нового стилю, а також закликав єпископів і весь клір митрополії, щоб своєчасно й відповідно ознайомили вірян із цією ухвалою²¹².

²⁰⁹ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją... S. 234.

²¹⁰ AAN. MWRiOP. Sygn. 973. K.163.

²¹¹ Послание Вселенского Патриарха по поводу празднования Пасхи в 1925 году. *Воскресное чтение* : журнал. 1924. 18 трав. № 16. С. 252.

²¹² AAN. MWRiOP. Sygn. 973. K. 176–177.

Поставлене таким способом завдання свідчить про те, що церковна влада передбачала реакцію православної громадськості. Для того, щоб її переконати в необхідності реформи, потрібно провести роз'яснювальну й агітаційну роботу. Розуміли можливість виникнення конфлікту й урядові кола. У листі від 31 липня 1923 р. міністр закордонних справ застерігав міністра віросповідань про те, що «зміна календаря на східних кресах вимагає великої обережності й уважного дослідження терену²¹³».

Ці застереження не були марними. Православне населення сприйняло реформу календаря однозначно негативно. Перший офіційний протест з'явився відразу після оголошення в урядовому Збірнику законів Міністерства віросповідань і народної освіти розпорядження міністра Б. Міклашевського від 30 травня 1924 р. про впровадження від 22 червня цього ж року Григоріанського календаря²¹⁴.

Український сеймовий клуб 11 червня 1924 р. подав митрополиту Діонісію меморандум, у якому висловлювали обурення методом впровадження такої зміни: «Не спитавшись народу, без об'єктивної підготовки та належного обговорення справи на Соборі, чи принаймні, на з'їздах, як то належить вирішувати важливі церковні питання, згідно з духом соборності й практикою Православної церкви, а по-диктаторському, православні єпископи впровадили новину, яка суперечить звичаям і виробленому віками релігійно-побутовому світоглядові нашого народу ...»²¹⁵. Українські парламентарі вважали, що в тодішніх політичних умовах уніфікація календаря буде першим кроком до релігійного і національного підпорядкування православних українців, білорусів і росіян католикам-полякам. Якщо ж митрополит Діонісій допустить це, – говорилося у меморіалі, – тоді «він не є справжнім пастором для українського народу»²¹⁶.

²¹³ Ibidem. K. 46.

²¹⁴ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 maja 1924 r., w sprawie zmiany kalendarza w kościele prawosławnym w Polsce. *Dziennik urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego Rzeczypospolitej Polskiej*. 1924. № 10 (132). 15 czerwca. S. 161–162.

²¹⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 973. K. 305–312.

²¹⁶ Ibidem.

Меморандум був розглянутий на засіданні Синоду. Хоча й було засуджено різкість у звертанні до митрополита, усе ж Синод визнав добрі наміри його авторів «бути вірними традиціям Православної церкви і близькими до життя цієї церкви»²¹⁷. Відгук на текст меморандуму свідчив, що ієрархія знайшла в ньому підтримку власної позиції.

Реформа спіткала опір зі сторони православного населення, яке вбачало в ній замах на свої церковні традиції і намагання підпорядкувати Православну церкву католицькій. Цьому сприяла агітаційна робота Української парламентської репрезентації, яка схвалила звернення із закликами не приймати нового календаря. Його розмножили десятками тисяч примірників і розповсюдили серед православного населення. Скликали низку посольських віч, на яких парламентарі агітували за повернення до старого стилю й закликали не приймати нових розпоряджень²¹⁸.

Такі дії парламентарів знайшли підтримку православних волинян. Так, парафіяни Володимирського Свято-Успенського собору у зверненні до митрополита наголошували: «Цілком приєднуємося до змісту листа наших українських сенаторів і послів від цього червня написаного і дорученого митрополиту Діонісію» (меморандум від 11 червня 1924 р. – Н. І.)²¹⁹.

Отож, запровадження нового церковного календаря зіткнулося зі значними труднощами. Парафіяни не відвідували церков у святкові дні за новим календарем, а з упертістю домагалися відправи богослужінь у святкові дні відповідно до старого стилю. Ситуація загострилася із втручанням місцевих адміністрацій, які змушували православне населення святкувати свої свята виключно за новим стилем. Для цього часто застосовували репресії щодо духовенства та парафіян. Зокрема, у проханні про відміну згаданої реформи, надісланому митрополиту, парафіяни с. Користь Рівненського повіту повідомляли: «В день пам'яті Св. апостолів Петра і Павла за новим стилем в

²¹⁷ Алексей, архиепископ. К истории православной Церкви в Польше ... С. 64.

²¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 14.

²¹⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Послання Митрополита православної церкви в Польщі про введення нового стилю в церковний календар і рапорти священників з даного питання. Арк. 39.

церкві хоча і служили, але людей не було, крім притчу, а коли прийшло це свято за старим стилем, то люди вимагали від священника, щоб в цей день він служив у церкві. Наслідки були такими: у церкву прийшов озброєний комендант і категорично вимагав, щоб усі розійшлись...»²²⁰. У зв'язку з такими подіями, митрополит Діонісій неодноразово звертався до уряду з проханням припинити втручання влади у справи, пов'язані із запровадженням нового календаря. Намагаючись не допустити подальшого наростання невдоволення і конфліктів між населенням та державною владою, міністр віросповідань 16 серпня 1924 р. видав розпорядження для воєвод, у якому наказувалося, щоб місцева цивільна влада не чинила перешкод для відправлення святкових урочистих богослужінь за старим стилем²²¹.

Цього ж дня Священний синод розглянув цю справу на засіданні в Почаївській лаврі. Після повідомлень єпископів про події, викликані реформою календаря, було ухвалено:

а) благословити святкування великих і місцевих свят відповідно до старого стилю в тих місцевостях, де того домагається віруюче населення;

б) повідомити Константинопольського та Московського патріархів про нинішню ухвалу;

в) повідомити про нинішню ухвалу польський уряд із проханням вважати справу запровадження нового стилю в церковному житті внутрішньою справою самої церкви і відгородити її від втручання адміністративної влади²²².

Митрополит Діонісій видав 8 вересня архіпастирську відозву до кліру і вірних, у якій повідомлялося про згадані постанови Синоду. У ній було зазначено: «Закликаю вас усіх, умилювані отці і браття, до заспокоєння, погодження і єдності в молитві. Нехай ті, хто дотримується нового стилю, не принижують залишених при старому, ті ж, решта, нехай не критикують тих, хто прийняв новий стиль»²²³.

²²⁰ Там само. Арк. 30.

²²¹ AAN. MWRiOP. Sygn. 973. K. 258.

²²² Ibidem. K. 255.

²²³ Ibidem. K. 257–258.

Відозва заспокоїла православне населення, яке сприйняло її як повернення до старого стилю. Знову виникла ситуація, яка не влаштувала уряд, який намагався схилити Синод до зміни постанови від 16 серпня 1924 р. про застосування старого календаря. У відповідь на ці домагання Синод ствердив доцільність згаданої ухвали, вказуючи, що її метою була не ліквідація нового стилю, а лише заспокоєння населення, чого й було досягнуто²²⁴.

Державна влада припинила подальші дії в цьому напрямку, тому що позиція населення залишалася однозначною й неприховано підтримувалася православним кліром.

Варто зазначити, що зміна православного церковного календаря не викликала захоплення і серед польського католицького населення. У варшавській російськомовній газеті «За свободу» було вміщено замітку віленської консервативної католицької газети «Слово». Її автори вважали, що польський уряд повинен якнайшвидше відмовитися від подібної реформи, тому що конфліктна ситуація, що склалася в православ'ї у зв'язку зі зміною календаря, лише применшує авторитет держави й урядових розпоряджень²²⁵.

Отож, уніфікація календаря так і не відбулася. Дозвіл на вибір календаря був сприйнятий православними як повернення до старого стилю. Це свідчило про міцну прив'язаність православних до традицій своєї церкви й усвідомлення відмінності від католиків. Проблема уніфікації календаря не вичерпалася на початку 20-х рр. До неї знову повернувся останній волинський воєвода А. Гауке-Новак, оцінивши її важливість у справі асиміляції українського населення. У розробленій ним і схваленій урядом «Політичній програмі Польщі на Волині. 1939 рік» у розділі «Уніфікація календаря» зазначали: «Заміна календаря повинна бути проведена в недалекому майбутньому в державному і національному інтересах»²²⁶.

²²⁴ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją... S. 237.

²²⁵ *За свободу* : газета. 1924. 7 сент. С. 2.

²²⁶ Кучерепа М. Державна політика Польщі на Волині. 1939 рік. *Літопис Волині*. Луцьк, 2003. Ч. 2. С. 86–101.

У міжвоєнний період перед АПЦП стояла ціла низка складних нерозв'язаних питань. Проблематичною залишалася справа власності АПЦП і її майнових прав. 17 грудня 1920 р. польський уряд ухвалив закон про прийняття у власність держави земель в деяких повітах Речі Посполитої, зокрема всіх церковних земель. Згідно з п. 4. ст. I цього закону, церковні і монастирські землі некатолицьких віросповідань за згодою із представниками відповідних віросповідань підлягали парцеляції²²⁷. На цій підставі церковні та монастирські угіддя відбирала держава й роздавала здебільшого військовим осадникам і колоністам. Закон досить болюче зачепив АПЦП. Земля була основним джерелом забезпечення православного духовенства, яке практично не отримувало дотацій із державного бюджету.

26 лютого 1921 року єпископ Діонісій як найвищий представник Православної церкви на Волині звернувся до уряду з проханням дати роз'яснення до закону²²⁸. Не дочекавшись відповіді, він 24 червня 1921 р. знову звернувся до Голови Ради міністрів із листом, у якому вказував, що на Волині без порозуміння і без його відома вже проводиться парцеляція²²⁹.

Згодом міністр рільництва в листі від 26 серпня 1922 р. пояснив, що парцеляція церковних земель була розпочата без відома і згоди церковної влади тому, що відповідно до закону порозуміння мало настати до 1 квітня 1921 р. Тоді ще не було духовної влади, яка б представляла Православну церкву в Польщі. Встановлення кількості землі, яка залишалась православним церковним інституціям, вирішувалося компетентною державною владою²³⁰. Тоді Голова Ради міністрів повідомляв митрополита, що «остаточне розв'язання цього питання з огляду на формальні і юридичні труднощі до цього часу не могло бути ухвалено»²³¹.

²²⁷ Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *DURP*. № 4. 1921. *Poz.* 17. *S.* 38. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1921004001701.pdf> (дата звернення: 15.12.2023).

²²⁸ ЦДАГОУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 21.

²²⁹ ААН. МВРiОП. Sygn. 1192. Majątki – ziemie cerkiewne – przejmowanie na własność państwa, sprzedaż, dzierżawa, przydział dla parafii, parcelacje – sprawy ogólne. К. 64.

²³⁰ Ibidem. К. 76.

²³¹ ЦДАГОУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 21.

Отже, виникла ситуація, у якій центральна влада знаходила формальні і правові труднощі щодо застосування закону, а місцева влада вже впроваджувала його в життя. Зокрема, посол від Волині С. Підгірський звернувся з інтерпеляцією до уряду, у якій висловив протест проти парцеляції церковної землі в с. Кримно Ковельського повіту. Посол наголошував на незаконності дій місцевої адміністративної влади, яка прийняла у власність держави землі кримнівської церкви «без присутності пробоща парафії, без жодних даних щодо кількості церковної землі», а ціла низка недотриманих при тому правових формальностей «зробила неможливим своєчасний протест громади с. Кримно проти відібрання церковної землі²³²».

31 травня 1921 р. державний повітовий комітет у Кременці ухвалив постанову, згідно з якою прийняв на користь реформи 1489 га ґрунтів та лісів Почаївської лаври, залишаючи у її володіння лише 36 га²³³. Ця постанова одразу викликала протест настоятеля Лаври архімандрита Дамаскіна, а згодом і митрополита Юрія. Митрополит заявив уряду про бажання залишити майно лаври недоторканим, пояснюючи це тим, що на дохід із земель лаври утримується екзарх, єпископат, духовні школи та доброточинні інституції²³⁴.

Переговори митрополита з урядом дали позитивні результати, майно лаври залишилося недоторканим, за винятком 130 га. землі розпарцельованої між військовими осадниками²³⁵.

Згодом урядові дискусії щодо парцеляції церковних угідь та протести православної церковної влади стали причиною виданого урядом розпорядження від 25 квітня 1923 р. про офіційну відміну реформи²³⁶.

Парцеляція церковних угідь, хоча і не масово, проводилася надалі. Це відбирало у православного духовенства практично єдине джерело їх доходу, оскільки фінансова підтримка держави для православного духовенства була

²³² Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 79. Арк. 91.

²³³ AAN. MWRiOP. Sygn. 1193. Majątki cerkiewne – sprawy ogólne, 1919–1936. K. 119.

²³⁴ Krasowski K. Związki wyznaniowe... . S. 144.

²³⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 1193. K. 117.

²³⁶ Krasowski K. Związki wyznaniowe... . S. 145.

мізерною. До того ж, фонди з державного бюджету департамент віросповідань розподіляв на власний розсуд.

Наступною проблемою стало визначення кількості і розмірів парафій. В урядових колах вважали, що АПЦП має надмірну кількість парафій. Міністерство віросповідань намагалося здійснити так звану редукцію – зменшити кількість православних парафій. Впровадження цих намірів у життя почалося ще 1920 р. Розпорядженням від 8 лютого 1920 р. Міністерство віросповідань доручило воєводам зібрати всю інформацію щодо православних парафій і намітити план їх редукції²³⁷.

Згідно зі звітом волинського воєводи Волинська єпархія нараховувала 799 парафій на 1 016 336 православного населення. Тобто на одну парафію припадало 1272 парафіянина. Волинський воєвода повідомляв, що не може впровадити в життя вказане вище доручення міністерства. Будь-які дії в цьому напрямку викликають «супротив зі сторони православного єпископа, а також неодноразові масові звернення православного населення про залишення надалі тієї чи іншої церкви діючою». Водночас він вказував, що єпископ Діонісій систематично обсаджує пробоцями звільнені парафії, описана ситуація породжувала суперечки. Тоді позитивних результатів не досягнули, а жодної редукції реально не здійснено²³⁸. Намагання уряду провести редукцію парафій відновилися у 1923 р. Міністр віросповідань і народної освіти С. Грабський доручив Волинському воєводі знову розробити план редукції православних парафій²³⁹.

Розробкою проєктів редукції парафій на Волині займалося Міністерство віросповідань, Волинське воєводське управління та митрополит Діонісій. Міністерські та воєводські проєкти дуже відрізнялися від проєктів митрополита. Так, розроблені у 1924 р. проєкти передбачали:

1) міністерський проєкт: 591 парафія – 309 штатних парафій, 282 штатні філії;

²³⁷ ААН. МWRiOP. Sygn. 981. К. 337.

²³⁸ Ibidem. К. 3.

²³⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 2524. Арк. 1.

2) воєводський проєкт: 510 парафій – 392 штатні парафії, 118 штатних філій;

3) проєкт митрополії: 665 парафій – 442 штатні парафії, 223 штатні філії²⁴⁰.

Після узгодження й остаточного схвалення воєводського проєкту уряд мав представити його Синоду для виконання. Воєвода Броніслав Ольшевський вказував митрополиту, що кількість православних парафій гарантує задоволення релігійних потреб православного населення²⁴¹. Митрополит Діонісій не погоджувався на урядовий проєкт. Він протестував проти віднесення до розряду філій Свято-Троїцького собору в Луцьку та Свято-Миколаївського собору в Кременці – кафедри Кременецького єпископа²⁴².

Справа узгодження кількості парафій затягнулася на роки. Міністерські та воєводські проєкти були далекі від потреби. Вони вносили значні зміни щодо розміщення парафій. Часто пропонували утворення штатних парафій там, де раніше були лише філії і навпаки. Ці проєкти не знаходили схвалення митрополита, жоден не був ухвалений. Основною причиною цього стали протести митрополита Діонісія. У листі до Міністерства віросповідань він зауважував: «Замірена реформа викликає в усьому православному суспільстві дуже глибокий і прикрий відгук. Як парафіяни, так і духовенство вважають розпорядження винятково політичним кроком і таким, що має на меті не добро Православної церкви, а чіткі політичні наміри. Справа буде трактована православним суспільством під таким кутом зору, тому що не можна приховувати, що це розпорядження стосується лише Православної церкви»²⁴³.

Усе ж місцева адміністративна влада намагалася підготувати підґрунтя для цієї акції. На звільнені парафії, які мали підлягати редукції, не призначали нових священників або переміщали на інші. Такі парафії автоматично ставали

²⁴⁰ Борщевич В. Українське церковне відродження С. 229.

²⁴¹ Из письма Волынского воеводы генерала Ольшевского. *Воскресное чтение* : журнал. 1925. 25 янв. № 4. С. 59.

²⁴² К вопросу православных приходов. *Воскресное чтение* : журнал. 1925. 26 июл. № 30. С. 474.

²⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 55.

недіючими. Митрополит звертався з протестами до міністерства, вказуючи, що «воєводська влада останнім часом не затверджує православних священників у парафіях, призначених на скасування». Він зауважував: «Прошу втрутитися в цю справу і дати вказівку воєводській владі, що до часу остаточного вирішення долі тієї чи іншої парафії, вона повинна вважатися чинною, і тому повинна мати постійного священника, який задовольняє релігійні потреби парафіян»²⁴⁴.

Враховуючи особливості церковно-релігійного життя на Волині, митрополит у листі до міністерства від 24 січня 1928 р. наголошував на тому, що редукцію парафій на Волині не можна розглядати так само, як в інших воєводствах. Він указував, що віряни все частіше звертаються до єпархіальної влади з проханнями про призначення на парафії постійних священників, «отже, саме життя вказує, що населення не прагне до зменшення кількості парафій, а навпаки, до їх збільшення»²⁴⁵.

Про невдоволення православного населення запланованою реформою свідчить велика кількість листів від парафіян до УПР Волині. Наприклад, уповноважені від парафії с. Пожарки Луцького повіту зверталися до посла П. Певного з проханням допомогти їм відстояти самостійність парафії. У листі говорилося: «...згідно з ухвалою Міністерства освіти і віросповідань, наша парафія буде закрита, тобто парафія, яка існує як самостійна з незапам'ятних часів, вже в 1933 р. повинна вмерти, бо нависли ще грізніші хмари над українським людом, який визнає свою віру в своїй парафії сотні років»²⁴⁶.

Величезне обурення викликав також намір перевести до розряду філій парафію Свято-Благовіщенської церкви в Ковелі. Віряни склали прохання до Української парламентської репрезентації Волині про сприяння в цій справі²⁴⁷. Міністерству також надіслали прохання про зарахування цієї парафії до штатних. У листі вони наводили низку доказів, що засвідчували необхідність існування парафії як штатної. Зокрема, вказували, що в Ковелі лише в одній

²⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 2524. Арк. 26.

²⁴⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 1042. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – rozmieszczenie i ustalenie parafii na Wołyniu. К. 40–41.

²⁴⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 60. 1. Спр. 1. Арк. 161.

²⁴⁷ Там само. Арк. 156.

Благовіщенській церкві богослужіння відправляються українською мовою. Ліквідація парафії позбавить українців можливості молитися рідною мовою. Прихожани документально підтвердили історичне минуле цієї церкви й підрахували кількість парафіян – 2 100 осіб²⁴⁸. Ліквідувати ковельську Свято-Благовіщенську парафію не вдалося завдяки клопотанням українських парламентарів²⁴⁹.

Наміри ліквідації парафій або переведення штатних парафій до розряду філій хвилювали українську громадськість упродовж усього міжвоєнного періоду. З цього приводу УПРВ звернулася до Волинської духовної консисторії з проханням дати роз'яснення в цій справі. 27 серпня 1936 р. консисторія повідомила, що, крім тиску зі сторони міністерства, немає жодних офіційних даних із цього питання, а остаточного плану редукції немає. УПРВ запевняла населення, що редукція буде «предметом обговорення на засіданнях Православного собору і зможе відбутися лише за його ухвалою»²⁵⁰. Редукція парафій залишалася законодавчо не обґрунтованою до кінця міжвоєнного періоду. Але, незважаючи на це, місцева адміністрація втілювала в життя редукційні плани. Закриття парафій або перенесення їх до розряду філій дуже болюче сприймалося православним населенням, яке розцінювало це як замах на їхні релігійні почуття.

Для православного духовенства було проблемно отримати громадянство. У перші роки перебування в Польщі воно неприязно ставилось до державної влади і не подавало прохань про набуття громадянства. Але ситуація дуже швидко змінилася. Духовенство без польського громадянства, відповідно до «Тимчасових правил...», не мало права розпоряджатися парафіяльним майном, церковними будинками й землею, використовувати церковну печатку та вести офіційне листування тощо²⁵¹. Православне духовенство почало подавати

²⁴⁸ Там само. Арк. 159.

²⁴⁹ Там само. Арк. 157.

²⁵⁰ На церковному терені. *Українська нива* : газета. 1936. 6 вер. С. 4.

²⁵¹ Див.: *Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce. Monitor Polski*. № 38. 16 lut. 1922. URL: <https://scan.lex.pl/monitory/1922/710467.pdf> (дата звернення: 28.12.2023).

прохання про отримання польського громадянства. Але їх задоволення уряд відкладав на невизначений час, і воно цілком залежало від волі державної влади. Процес набуття польського громадянства уряд перетворив на засіб політичного контролю за православним духовенством. Так, у другій половині 1923 р. на Волині польська влада відмовила в наданні громадянства понад 120 священникам²⁵².

Отож, ситуація, у якій опинилася АПЦП, була складною. Перед нею стояла ціла низка проблем, вирішення яких затягувалося. Усілякі матеріальні обмеження, спроби зміни календаря, застосування репресій до духовенства – усе це створювало атмосферу невпевненості, неспокою й невдоволення польською владою православним населенням.

На початку 20-х рр. українці гостро сприймали церковні проблеми й боронили свою віру. Вирішити їх можна було шляхом визнання АПЦП правовою інституцією, тобто після затвердження її внутрішнього статуту та видання закону про відношення польської держави до церкви.

2.3. Врегулювання правового статусу і боротьба за скликання Помісного собору

У міжвоєнний період гостро стояла проблема врегулювання правового статусу Автокефальної православної церкви в Польщі. Православна ієрархія постійно домогалася узаконення правового статусу церкви. Численні проекти законів про правовий статус АПЦП, пропоновані як православною ієрархією, так і міністерством віросповідань не узгоджувалися. Уряд зволікав із вирішенням цього питання.

У квітні 1925 р. Синод відповідно до умов автокефального устрою затвердив «Основне положення про внутрішній канонічний устрій АПЦП». Його подали на розгляд Міністерству віросповідань для узгодження з проектом

²⁵² Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 98. Справа про прийняття польського громадянства православними священиками. Арк. 30–35.

закону про відношення держави до АПЦП²⁵³. Здавалося, у квітні 1926 р. міністр С. Грабський та митрополит Діонісій нарешті узгодили запропонований проєкт і досягнули компромісу щодо церковної власності. Але після травневого перевороту ситуація істотно змінилася. Церковні ієрархи підготували новий проєкт закону про правове положення АПЦП. Митрополит Діонісій сподівався добитися кращих умов для АПЦП.

Переговори між урядом і церковною владою розпочалися спочатку. Уряд відкинув нові вимоги православних ієрархів і запропонував для обговорення проєкт С. Грабського²⁵⁴. Уряд не збирався йти на поступки АПЦП і намагався зберегти за собою право втручатися в життя церкви. Зрештою в листопаді 1928 р. митрополит Діонісій погодився з тим, щоб опрацювання проєктів статуту про внутрішній устрій та закону про ставлення держави до АПЦП доручили Міністерству віросповідань і народної освіти²⁵⁵.

Невизначеність правового положення АПЦП, низка інших проблем у церковному житті спонукало православну ієрархію шукати підтримки світського населення й зміцнило ідею скликання Помісного собору АПЦП. Ініціатива скликання Собору виникла на початку 1920-х рр. Українська православна громадськість прагнула демократизації церковного устрою, втілення засад соборності. Але соборний устрій АПЦП не викликав ентузіазму ні в ієрархії, ні в уряді. Державна влада не підтримала цієї ідеї, розуміючи, що вона не зможе впливати на ухвали Собору. Надіслані міністру віросповідань документи залишилися без відповіді. Церковній владі виразно дали зрозуміти, що дозволу на скликання Собору не буде.

Ієрархія, не дочекавшись розв'язання урядом найболючіших проблем, почала шукати підтримки серед православної світської громадськості, обіцяючи відновити соборність у житті церкви. Як відомо, ідея соборності в житті та управлінні церкви завмерла після підпорядкування у 1686 р. Київської

²⁵³ Необходимость определения законодательным путём юридического положения Автокефальной Православной Церкви в Польше. *Воскресное чтение*. 1925. № 19. 10 мая. С. 297.

²⁵⁴ Krasowski K. *Związki wyznaniowe...* S. 169.

²⁵⁵ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej...* S. 151.

митрополії Московській патріархії. Проте у XVIII столітті на українських землях, що належали до Польщі, ідея соборності була відновлена. Вона знайшла своє втілення в ухвалах Пінського церковного собору православних українців і білорусів у 1791 р.* У міжвоєнній Польщі з'явилася можливість відновити традиції.

Яскравим виразом такої зміни стали ухвали сесії Синоду 26 листопада – 3 грудня 1925 р. Після широкого обговорення ситуації АПЦП, Синод визнав необхідним таке: опрацювання законодавчими органами в 6-тижневий термін проекту закону про правове становище церкви; врегулювання бюджетно-фінансових справ; повернення церкві її рухомого й нерухомого майна; врегулювання справи кількості і розміщення православних парафій з огляду на потреби й бажання церкви; забезпечення нормальної правової ситуації й елементарних громадянських прав православному духовенству; обмеження сваволі державної адміністрації тощо²⁵⁶. Меморіал із вимогами негайного втілення в життя ухвалених Синодом рішень надіслали Голові Ради міністрів та міністру віросповідань і народної освіти²⁵⁷. Проте уряд не поспішав із відповіддю на меморіал, а ієрархія не збиралася залишати свої позиції.

Дещо раніше митрополит Діонісій повідомив Міністерство віросповідань про створення Митрополичої ради із духовних та світських осіб²⁵⁸. Головним завданням Митрополичої ради була підготовка Помісного собору АПЦП²⁵⁹. Синод погоджувався впровадити до церковного устрою засади соборності і включити до складу Митрополичої ради представників українських,

* Найважливішим нововведенням Пінського церковного собору стало створення в Речі Посполитій «верховного національного церковного уряду». Він повинен був бути незалежним від зовнішніх впливів, і тільки в питаннях догматики підкорятися авторитету Патріарха Константинопольського. На практиці це прирівнювалося до автокефалії. Православна церковна ієрархія складалася з одного митрополита і трьох єпископів, які б утворили «національний» Синод. Проект Пінської конгрегації був прихильно прийнятий більшістю політичної еліти, однак, зустрів опір сановників Католицької церкви обох обрядів – римо- і греко-католиків.

²⁵⁶ CAW. Biuro Wyznań Niekatolickich Ministerstwa Spraw Wojskowych. Sygn. I.300.20.81. Biuletynu informacyjne o życiu Cerkwi prawosławnej w Polsce. 1919–1939.

²⁵⁷ AAN. MWRiOP. Sygn. 960. K. 233–242.

²⁵⁸ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska ... S. 275.

²⁵⁹ AAN. MWRiOP. Sygn. 1033. K. 12.

білоруських та російських політичних угруповань. Православна громадськість мала припинити боротьбу проти ієрархії й підтримувати її в державних установах²⁶⁰. Уряд не дав дозволу на скликання Митрополичої ради, дозволив лише скликати збори представників єпархій, які відбулися у Варшаві 10–12 січня 1927 р. На розгляд винесли низку проблем АПЦП: визначення її правового статусу, громадянство духовенства, втручання адміністративної влади у церковні справи, забезпечення духовенства, парцеляція земель, ревіндикація церков тощо. Укотре уряду Речі Посполитої надіслали меморандум із вимогами розв'язання цих проблем²⁶¹. Збори не відмовилися від ідеї створення Митрополичої ради. Митрополит у листі від 8 березня 1927 р. повідомив Міністерство віросповідань про утворення Митрополичої ради²⁶².

Весною 1927 р. була скликана перша організаційна сесія Митрополичої ради. На ній ухвалили «просити уряд якнайшвидше затвердити Статут про правове становище Православної церкви в Польщі і про визнання згідно зі ст. 115 Конституції Статуту про внутрішній канонічний устрій Церкви»²⁶³.

Друга сесія Митрополичої ради відбулася 22–25 серпня 1928 р. у Варшаві. Головним питанням, винесеним на її розгляд, було скликання Помісного собору. На цій сесії створено організаційну комісію, на засіданнях якої у вересні були опрацьовані порядок виборів і програма Собору. Вони мали бути винесені на обговорення Митрополичої ради в жовтні 1928 р.²⁶⁴ Але Митрополича рада більше не була скликана. На початку квітня 1929 р. Міністерство віросповідань повідомило митрополита, що «Митрополича рада створена без згоди Міністерства і тому не може вважатися за офіційно існуючу і діючу інституцію»²⁶⁵. Скликання Собору знову призупинили. У 1929 р. міністр віросповідань у розмові з митрополитом Діонісієм засвідчив, що він не проти

²⁶⁰ ААН. МWRiOP. Sygn. 960. К. 245–246.

²⁶¹ Ibidem. К. 259.

²⁶² Ibidem. Sygn. 1033. К. 12.

²⁶³ Ibidem. К. 4.

²⁶⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 62.

²⁶⁵ ААН. МWRiOP. Sygn. 1033. К. 12.

скликання Собору, але попередньо Міністерству мають бути запропоновані положення про скликання Собору, його статут і програма²⁶⁶.

Наприкінці 1920-х рр. становище АПЦП ускладнилося. З боку Римсько-католицької церкви нависла загроза ревіндикації святинь АПЦП. Це спонукало православну ієрархію до рішучих дій. На засіданні 12 грудня 1929 р. Синод ухвалив скликати Помісний собор 12 лютого 1930 р. Вибори делегатів мали відбутися на паритетній основі, тобто кількість представників кліру й обраних на Собор мирян повинна бути однакова. Синодом було схвалено статут, положення і програму засідань Собору. Програмою передбачалося розглянути питання про правове, фактичне і майнове положення АПЦП.

У цей самий день митрополит Діонісій звернувся до міністра віросповідань С. Червінського за дозволом на проведення Собору. До листа доклали статут, положення та програму роботи Собору²⁶⁷. Не чекаючи дозволу міністра, Синод призначив вибори делегатів на Собор на 12 січня 1930 р.²⁶⁸. Місцева влада перешкоджала проведенню виборів. У зв'язку з цим українські парламентарі скликали 29 грудня 1929 р. в Луцьку нараду православних церковних діячів, на якій обговорили питання організації виборів на Помісний собор. Ухвалено взяти участь у виборах і видати в цій справі відозву до українського православного населення²⁶⁹.

Особливо широка виборча кампанія розгорнулася в Рівненському повіті. У Рівному створили ініціативну група парафіян, яка в розісланих листівках агітувала православних українців «обов'язково іти на вибори», тому що «Собор цей має завдання полагодити ненормальні відносини, що від декількох літ заіснували в нашій церкві та доводять її до руїни»²⁷⁰.

Вибори зустріли рішучу протидію державної влади. 2 січня 1930 р. міністр внутрішніх справ Б. Перацький видав таємне розпорядження, у якому наказував старостам повітів усілякими засобами відволікати вибори делегатів

²⁶⁶ *Wiadomości Ukraińskie*. 1929. 30 grud. S. 1.

²⁶⁷ Langrod J. S. О autokiefaliji ... S. 132.

²⁶⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1766. Арк. 81, 84.

²⁶⁹ *Wiadomości Ukraińskie*. 1929. 30 grud. S. 1.

²⁷⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1766. Арк. 70.

на Собор і закликати православне населення не брати участі у виборах²⁷¹. Так, комендант постерунку державної поліції містечка Клевань Рівненського повіту повідомляв повітового старосту, що 12 січня 1930 р. у місцевій православній церкві священник Ясієвич провів зібрання у справі виборів делегатів на православний Собор. Комендант зауважував: «Щодо промови священника Ясієвича до прихожан, то не було стверджено її антидержавний характер, однак цей священник не мав дозволу адміністративної влади на проведення такого зібрання»²⁷². Про подібне повідомляли коменданти інших постерунків.

Коли втручання влади виявилось безрезультатним, міністр С. Червінський офіційно повідомив митрополита про заборону скликання Собору. При цьому вказано, що виборча система, встановлена Синодом, перетворить Собор на фікцію, тому що він не відповідатиме соборним традиціям польського православ'я²⁷³. Ці події знову стали причиною напруження стосунків між урядом та православною митрополією.

Потепління у відносинах настало після 10 січня 1930 р., коли митрополит наніс візит президенту Ігнацію Мосьціцькому. Уряд ініціював проведення міжміністерських нарад із метою розв'язання ситуації, що склалася в православ'ї. Результатом їхньої роботи стало створення т. зв. Змішаної комісії для узгодження справ, пов'язаних зі скликанням Помісного собору. До її складу увійшли представники від духовенства й уряду²⁷⁴. Комісія опрацювала новий регламент Собору, виборчу ординацію й програму подальшої праці. Установили, що на Священному соборі співвідношення між священнослужителями і світськими особами буде складати пропорція 2:3, тобто на двох священнослужителів припадатиме три миряни²⁷⁵.

Державна влада намагалася підкреслити, що вона вболіває за долю АПЦП і розуміє необхідність скликання Помісного собору цієї церкви. Для

²⁷¹ Kęsik J. Zaufany komendanta... . S. 105–106.

²⁷² Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1766. Арк. 19.

²⁷³ Langrod J. S. O autokiefaliji ... S. 133.

²⁷⁴ Ibidem. S. 134.

²⁷⁵ Kiryłowicz S. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej: niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939. Białystok : Bractwo Prawosławne. św. Cyryla i Metodego, 2012. S. 58.

заспокоєння православної громадськості 30 травня 1930 р. президент Речі Посполитої оголосив Грамоту про скликання Помісного собору АПЦП. У ній наголошувалося, що «настав час, аби побажання вищих керівників Православної церкви в Польщі ..., як і всіх громадян православної віри в державі, були здійснені і відбувся, згідно зі святими канонами, Помісний собор Православної церкви як перший у відродженій Польщі»²⁷⁶. У Грамоті скликання Собору пов'язувалося з історичним минулим Православної церкви у колишній Польщі: «15 червня 1791 року стараннями уряду найяснішої Речі Посполитої Польської в м. Пінську відбувся останній собор Православної церкви в Польщі. Нині, з волі провидіння, Православна автокефальна церква в Польщі може відновити свій зв'язок з історичним минулим»²⁷⁷.

Митрополит Діонісій та православні віряни з радістю сприйняли звістку про прихильне ставлення Польської держави до відродження соборних традицій АПЦП²⁷⁸. Щиро вірили в доленосне для православ'я значення президентської грамоти українські парламентарі. Лідер ВУО П. Певний говорив: «Хочемо вірити, а інакше не сміємо думати, що Церковний собор буде Собором згоди і своїми рішеннями відкриє золоту сторінку нової історії розквіту православ'я»²⁷⁹.

Надії православних підтвердили перші наслідки роботи Змішаної комісії. Були узгоджені положення, загальні правила й організація виборів Собору й проєкт скликання Передсоборного зібрання. Ці документи були ухвалені Священним синодом 31 травня 1930 р. і надіслані на затвердження міністру віросповідань, а 27 червня затверджені міністерством²⁸⁰.

Передсоборне зібрання розпочало роботу 29 червня 1930 р. Його завданням була організація проведення Собору. Керував цим зібранням

²⁷⁶ Do Jego Eksceleencji księdza Metropolity Dyonizego, Głowy Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Monitor Polski*. № 126. 2 VI 1930. URL: <http://scan.lex.pl/monitory/1930/680644.pdf> (дата звернення: 08.10.2023).

²⁷⁷ Там само; Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 81.

²⁷⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1766. Арк. 1.

²⁷⁹ Про церковний собор. *Українська нива* : газета. 1931. 18 січ. № 3. С. 2.

²⁸⁰ Langrod J. S. O autokiefaliji ... S. 142.

митрополит Діонісій. Створили шість комісій, які займалися опрацюванням матеріалів, що торкалися стану АПЦП та необхідних у ній реформ²⁸¹.

Натхненні Грамотою президента про скликання Собору, українські парламентарі вирішили створити релігійне товариство, яке б вивчало церковно-православні проблеми в усій Польщі. 10 травня 1931 року газета «Українська нива» повідомила про ініціативу православних діячів Волині щодо створення «Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили». Українська парламентська репрезентація Волині (УПРВ) скерувала до ініціативної групи своїх представників: Євгена Богуславського, Петра Певного та Михайла Тележинського²⁸². Цією ідеєю одразу зацікавилися широкі верстви української громадськості²⁸³.

Згодом було розроблено проєкт статуту Товариства, у якому зазначалася його основна мета – «поширення і поглиблення у свідомості населення православної віри, її добро й охорона, вивчення питань, що стоять перед православ'ям, прагнення до унормування православного життя в Польщі»²⁸⁴.

Митрополит Діонісій, оцінюючи зацікавленість населення Товариством і зважаючи на підтримку Волинського воєводського управління, яке затвердило статут, дав своє благословенство на початок його праці.

До листопада тривала підготовча робота. Установчі збори Товариства відбулися 19 листопада 1931 року в м. Луцьк²⁸⁵. Як почесний голова на зборах був присутній митрополит Діонісій. Крім нього, вищу церковну владу представляв ще й архієпископ Гродненський і Новогрудський Олексій

²⁸¹ Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. Łuck, 1936. 152 s.

²⁸² За права і привілеї православної віри. *Українська нива* : газета. 1931. Ч. 16 (288). 10 трав. С. 1.

²⁸³ Відгуки преси. *Українська нива* : газета. 1931. 10 черв. Ч. 19 (291). С. 4.

²⁸⁴ Статут Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри, імені митрополита Петра Могили. *Українська нива* : газета. 1931. 15 лип. Ч. 22–23. (294–295). С. 6.

²⁸⁵ Перші кроки діяльності Товариства ім. Петра Могили. *За соборність* : газета. 1932. Ч. 1. С. 40.

(Громадський), що свідчило про значний інтерес керівництва церкви до цієї події²⁸⁶. Загалом на зборах були присутні 150 делегатів та 60 гостей.

Збори відкрив голова УПРВ посол Петро Певний. Він запропонував обрати робочим головою професора Івана Власовського, а до складу президії поважних священнослужителів, послів і сенаторів польського парламенту й інших відомих українських активістів²⁸⁷. Після привітального слова митрополита Діонісія голова оголосив порядок денний. Збори також заслухали привітання від УПРВ, Волинського українського об'єднання, Волинської духовної семінарії та низки інших інституцій²⁸⁸.

Збори ухвалили Декларацію та статут товариства²⁸⁹. Після цього заслухали доповідь І. Власовського про основний напрям діяльності та найближчі завдання Товариства імені митрополита Петра Могили²⁹⁰. Згодом відбулися вибори управи та ревізійної комісії, обговорили та затвердили бюджет товариства та статuti його відділів.

2 грудня 1931 р. відбулося перше засідання управи товариства, яка ухвалила організувати читання лекцій на церковно-історичні теми та розпочати видавничу роботу, пов'язану з основними завданнями товариства²⁹¹. Друкованим органом Товариства імені Петра Могили став журнал «За соборність».

Товариство щодалі більше викликало зацікавленість українського населення. Тоді як в листопаді 1931 р. його склад становив 167 членів, то на кінець грудня 1932 р. число членів збільшилося до 635 осіб. До травня 1932 р.

²⁸⁶ Черенюк С., протодиякон. Товариство Петра Могили на Волині в 30-их роках ХХ століття. *Волинський Благовісник*. 2014. № 2. С. 125.

²⁸⁷ Див. : Там само. С. 126.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Декларація Установчих Зборів Товариства ім. митр. Петра Могили. *Українська нива* : газета. 1931. 28 лист. Ч. 35–36 (307–308). С. 5.

²⁹⁰ Перші кроки діяльності Товариства ім. Петра Могили. *За соборність* : газета. 1932. Ч. 1. С. 40.

²⁹¹ З діяльності Товариства ім. Петра Могили. *Українська нива* : газета. 1931. 15 груд. Ч. 38 (310). С. 2.

на Волині було відкрито 4 філії товариства – у Рівному, Володимирі, Кременці та Сарнах²⁹².

Створення Товариства й розгорнута ним широка церковно-релігійна діяльність мали важливе значення. Це будило національну свідомість православних волинян, які домагалися відновлення соборних традицій у православ'ї. Але церковна ієрархія й надалі не бажала участі вірян у церковних справах. Незважаючи на те, що митрополит Діонісій дав благословенство Товариству імені Петра Могили, стосунки ієрархії з ним склалися не найкраще. Вимоги скликання Помісного собору, які постійно висувало Товариство, викликали ворожість ієрархії.

У найближчий час після проголошення Грамоти президента стало зрозуміло, що сподівання на швидке скликання Помісного собору були марними. Так, перша організаційна сесія Передсоборного зібрання відбулася з 30 червня по 4 липня 1930 р., а друга лише через 5 років – 13–14 травня 1935 р. Упродовж цих п'яти років відбулося декілька засідань різних комісій²⁹³.

Отож, можна ствердити, що Грамота президента була лише тактичним кроком, яка мала заспокоїти православне населення в домаганні скликання Собору. Постійне створення «передсоборного настрою» давало можливість відтягувати час із врегулюванням правового положення АПЦП. Справа скликання Собору знову стала на шлях довготривалих переговорів і підготовчої роботи, що затягнулася на 8 років. За цей час передсоборне зібрання підготувало цілу низку статутів щодо внутрішнього церковного устрою. Натомість, змішана комісія розробляла закони й статuti організаційного характеру, які вимагали узгодження з державною владою. До квітня 1935 р. ці дві комісії мали лише 10 зустрічей²⁹⁴.

У своєму звіті за вересень 1933 р. волинський воєвода Г. Юзевський писав: «Я повністю переконаний, що, коли б православна ієрархія виявила

²⁹² Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 203.

²⁹³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 81.

²⁹⁴ Chojnowski A. Консервacje polityki narodowościowej ... S. 208.

мінімум лояльності і розуміння суті проблеми, справи Церкви вдалося б без жодних потрясінь успішно врегулювати»²⁹⁵.

Важко погодитися з думкою воєводи, який намагався покласти вину лише на православну церковну владу. По-перше, кореговані урядом проекти законів, що стосувалися АПЦП, настільки обмежували права цієї церкви, що православна ієрархія не могла погодитися на їхнє затвердження. По-друге, у перші роки перебування в Польській державі православна ієрархія виявляла значну активність, домагаючись врегулювання правового статусу АПЦП. Проте уряд не поспішав законодавчо вирішувати цю справу. Постійні відтягування із затвердженням відповідних законів стали причиною зневіри й пасивності православної церковної влади.

Водночас можна погодитися, що ієрархи АПЦП не були гарячими прихильниками скликання Помісного собору, який би допустив широку громадськість до церковного управління. Адже більшість вірян була українцями, яких церковна влада намагалася будь-що не допустити до вирішення церковних справ. Перебіг нарад передсоборного зібрання показав, що ієрархи ігнорують справу, тому ініціатива перейшла до рук представників влади. Як стверджує А. Хойновський, «всі проекти або були опрацьовані в Департаменті віросповідань, або були там ґрунтовно перероблені»²⁹⁶.

Проте вже самі передсоборні приготування були імпульсом до дискусій й активізації української громадськості. Так, Товариство імені митрополита Петра Могили 27 червня 1933 р. звернулося з меморіалом до Священного синоду, у якому висловлювало прохання прискорити підготовчу працю до скликання Помісного собору АПЦП²⁹⁷.

На початку 1935 р. праці над проектом внутрішнього статуту АПЦП та проектом закону про відношення держави до АПЦП загалом вже були завершені. Але в цей час відбулися значні зміни в урядовій політиці щодо

²⁹⁵ AAN. Zespół 1181. Urząd wojewódzki w Łucku (UWW). Sygn. 979/83: Ogólne sprawozdania sytuacyjne wojewody wołyńskiego za 1933/34, k. 6.

²⁹⁶ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej S. 209.

²⁹⁷ Меморіал Товариства П. Могили до Священного Синоду. *За соборність* : газета. 1933. Ч. 7. С. 8–9.

православ'я. Наприкінці 1935 р. було створено Комітет у національних справах, який перше своє засідання у грудні 1935 р. присвятив проблемі АПЦП. Ухвали цього засідання були спрямовані на полонізацію православ'я²⁹⁸. Новий курс урядової політики знову став причиною зволікань із врегулюванням правового положення АПЦП, яке активно відстоювала УПРВ. Українські парламентарі постійно домагалися скликання Помісного собору. Зокрема, голова УПРВ С. Тимошенко у січні 1937 р. звернувся з меморіалом до Голови Ради міністрів, у якому заявляв: «Заповідь скликання Собору пробудила надії православного населення, що нарешті внормується правовий і маєтковий стан церкви. Однак від часу видання Грамоти минуло вже 6 років, а праця передсоборна до цього часу ще не завершена. За браком урядових відомостей про стан теперішній тих праць, створюються обставини, що сприяють поширенню серед православного населення неспокійних відомостей, що взагалі, до скликання Собору не дійде»²⁹⁹.

Ця проблема змусила посла М. Волкова виголосити промову на засіданні Сейму 20 лютого 1937 р., де він заперечував правдивість тверджень про те, що настрої православної громадськості на сучасний момент є невідповідними для скликання Помісного собору і втілення у життя засад соборності³⁰⁰.

Церковними справами постійно цікавилось Волинське українське об'єднання. На своєму засіданні 6 червня 1938 р. ВУО ухвалило низку резолюцій. Поміж іншим було вирішено «закликати православне громадянство до витривалості, спокою та консолідації між собою і своєю ієрархією в домаганнях конституційного унормування стану Автокефальної православної церкви в Польщі на основах соборних традицій давньої Речі Посполитої...»³⁰¹.

Отож, православна громадськість, а зокрема українські парламентарі, які відкрито заявили про свою співпрацю з польським урядом, не втрачали надії на

²⁹⁸ Stawecki P. *Następcy Komendanta: Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*. Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. S. 172.

²⁹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 17.

³⁰⁰ Промова на пленумі Сейму 20 лютого б. р. посла прот. Мартина Волкова. *Церква і нарід* : журнал. 1937. Ч. 6. 15 бер. С. 218.

³⁰¹ Головна Управа й Рада ВУО в справі положення Православної Церкви. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 13–14, 1–15 серп. С. 577.

те, що уряд сприятиме вирішенню проблем АПЦП. З цього приводу М. Кучерепа зазначає: «Проблеми Православної церкви, на думку УПРВ і ВУО, міг вирішити лише Помісний православний собор. Навіть у цих складних умовах українські послы, члени ВУО, наївно вірили в здійснення задекларованої президентом обіцянки скликати Собор Православної церкви, і саме з ним пов'язували її майбутнє»³⁰².

Віра православної громадськості у можливість скликання Собору і надалі підкріплювалася обіцянками. На літній (1938 р.) сесії парламенту міністр віросповідань В. Свентославський заявив: «Мушу ствердити, що після семилітньої інтенсивної праці ми наблизилися в ці хвилини до остаточного врегулювання правових відносин Православної церкви в Польщі, а разом з тим і до скликання Собору»³⁰³. Та вже через місяць повідомляли, що внаслідок загострення релігійної ситуації на Холмщині, пов'язаної з руйнуванням православних церков, Собор буде скликано не раніше 1940 р.

Собор так і не відбувся. Його скликання не допустив польський уряд. Православна ієрархія теж не проявила належної завзятості. Але правовий статус АПЦП все ж було врегульовано.

30 грудня 1938 р. Рада міністрів видала розпорядження про визнання ухваленого Синодом внутрішнього статуту АПЦП³⁰⁴. Статут обумовлював повноваження митрополита, єпархіальних єпископів, а також вибори й повноваження Помісного собору, єпископського Синоду та єпархіальних управлінь, регулював справи, пов'язані з навчанням релігії і судовими справами церкви.

19 листопада у «Збірнику законів Речі Посполитої» було опубліковано декрет президента від 18 листопада 1938 р. про відношення держави до Польської автокефальної Православної церкви (ПАПЦ). Декрет стверджував,

³⁰² Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання С. 136.

³⁰³ Савчук Б. За українську церкву... . С. 39.

³⁰⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *DURP*. №103. 30 grud. 1938. Poz. 679. S. 1545–1583. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938103067901.pdf> (дата звернення: 01.12.2023).

що ПАПЦ «є незалежною від будь-якої позадержавної духовної, чи світської влади», і «користується у своєму внутрішньому житті цілковитою свободою управління в межах державного законодавства». Главою церкви було визнано митрополита, органом, який би регулював церковні справи, – Помісний собор, органом церковної влади – собор єпископів, виконавчим органом – Синод на чолі з митрополитом. Будь-яке переміщення на церковних посадах мало відбуватися лише за згодою Міністерства віросповідань і народної освіти. На єпископів накладали обов'язок складення присяги на вірність державі. Духовенство зобов'язувалося під час богослужінь відправляти молитву за Річ Посполиту та її президента. Зрештою, декрет регулював майнову ситуацію, залишаючи у володінні Православної церкви понад 52 200 га земельних угідь³⁰⁵.

Отже, Декрет передбачав організацію церкви на засадах єдності митрополії, соборності, а також повній канонічній владі єпископів. Одночасно він задовольняв інтереси держави, забезпечуючи уряду широкі можливості втручання в православно-церковні справи.

Ухвалені законодавчі акти, без сумніву, мали велике історичне значення для АПЦП. Вони поклали край організаційній тимчасовості в житті православ'я, остаточно легалізували його незалежність від закордонної церковної влади.

Декрет президента Речі Посполитої про відношення держави до АПЦП викликав сильну реакцію католицьких священників, які вважали, що цей закон забезпечує ПАПЦ таку велику свободу і самостійність, що більших вона не мала навіть у царській Росії, де була панівною церквою, а в деяких пунктах дає Православній церкві більші повноваження ніж Римсько-католицькій³⁰⁶.

Українська громадськість також була невдоволеною. Українські послы висловлювали критичні зауваження до президентського декрету. Зокрема, посол В. Целевич указував, що цей закон піддає АПЦП гвалтівній залежності

³⁰⁵ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *DURP*. 1938. № 88. Poz. 597. S. 1317–1343. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938088059701.pdf> (дата звернення: 18.12.2023).

³⁰⁶ CAW. Referat Informacyjny Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. I.302.10.24. Tygodniowe komunikaty informacyjne z życia mniejszości narodowych. 1939, k. 23.

від урядових чинників. А посол С. Скрипник вважав декрет у найвищій мірі некорисним для православ'я³⁰⁷.

Та, незважаючи на недоліки ухвалених законів, врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі мало дуже важливе значення. Польська Автокефальна православна церква здобула законні підстави для існування.

Висновки до розділу 2

У першій половині 1920-х років перед Православною церквою в Польщі стояла ціла низка проблем, вирішення яких залежало від польського уряду і православної ієрархії. Вплив на церковні справи мала і українська православна громадськість. Переплетення інтересів цих трьох основних чинників спрямовувало процес організаційного та правового становлення ПЦП.

Від початку 1920-х рр. польський уряд та православна ієрархія підтримали справу автокефалії. Зусилля уряду завершилися перемогою: Православна церква в Польщі отримала у 1924 р. автокефалію від Константинопольського патріархату. Ця церква в Польщі, католицькій державі, змогла конституційно й канонічно узаконити свою незалежність. Розірвання зв'язків із російською православною церквою стало підґрунтям руху за українізацію Православної церкви на Волині.

Внутрішньоцерковні проблеми вже на початку 20-х років гостро сприймало українське православне населення. Православні волиняни постійно виступали проти урядових утисків. Протести православних вірян не дали можливості асимілювати православ'я та впровадити до церковного вжитку Григоріанського календаря, не дозволили втілити в життя урядовий план редукації парафій тощо.

Значне піднесення в церковно-релігійному житті православних українців Волині спостерігається у другій половині 1920-х років. Українська громадськість прагнула до того, щоб Церква стала близькою і зрозумілою для

³⁰⁷ Ibidem. К. 61.

своїх вірних. Наполегливими ставали вимоги відновлення традиційних у православ'ї засад соборності.

Православні волиняни створили Товариство імені митрополита Петра Могили, яке розгорнуло активну просвітницьку та видавничу діяльність, домагалася скликання Помісного собору АПЦП. Однак скликання Собору не було в інтересах ні ієрархії, ні уряду. Він так і не відбувся. Але постійні передсоборні приготування стали імпульсом для активізації православних волинян, які дедалі активніше відстоювали права своєї церкви.

Польська держава, зважаючи на вимоги ієрархії і вірних Православної церкви, врегулювала її правовий статус та затвердила Внутрішній статут. Декрет президента Речі Посполитої про відношення держави до ПАПЦ забезпечували державній владі контроль над внутрішніми справами православ'я. Незважаючи на недоліки, ці документи мали велике значення для ПАПЦ, вони узаконювали її існування в Польській державі і надалі забезпечували певні умови для розвитку.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНИЙ РУХ

3.1. Змагання за українізацію православ'я

Становище українського населення, що опинилося в складі Польщі, характеризувалося ростом національної свідомості. Загальне піднесення національно-визвольного руху, потяг до національного самовизначення знайшли в той час прояв у всіх сферах життя волинян. Не оминули вони і церкву. Передова українська громадськість та свідоме духовенство стали основними виразниками потреб українців. Вони усвідомлювали, що збереження і подальший розвиток українського етносу в інонаціональній та іновірній державі можливий лише тоді, коли церква стане близькою кожному українцю. Свідома частина української православної громадськості розгорнула рух за українізацію ПЦП. Його осередком стала Волинська єпархія – найбільша в Польщі щодо кількості православних вірян. На 1921 р. віряни становили 74,2 % населення³⁰⁸. За даними Волинського воєводського управління, на Волині в 1921 р. нараховували 799 православних парафій³⁰⁹.

У той час православне духовенство, що опинилося в ПЦП, дотримувалося проросійських поглядів. Російською, передусім, була ієрархія. Майже весь єпископат і духовна консисторія склалися з росіян. Духovenство не залишало надії на відновлення Російської імперії, намагалось всілякими засобами боронити російськість церкви. І. Власовський вказує: «Наша церква перебувала під «опікою» царської влади і до самостійного існування не була підготовлена, ... деяка частина духовенства продовжувала жити окремим від народу життям, не розуміючи й не визнаючи його національних і духовних потреб, його стремлінь, його вимог, словом, продовжуючи лінію старих казньонних русифікаторів...»³¹⁰.

³⁰⁸ Віроісповідний склад населення Волинської єпархії. *Церква і нарід* : журнал. Ч. 4. 15 лют. 1937. С. 136.

³⁰⁹ ААН. МВРiОП. Sygn. 981. К. 3.

³¹⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 26.

Русифікаторські позиції церковної ієрархії викликали протести серед православних українців. В обороні національних інтересів у церкві постав український національно-церковний рух. Спочатку він був представлений незначною частиною національно свідомого духовенства та нечисленною інтелігенцією. З ростом національної свідомості населення український церковний рух теж зростав. Одночасно зростали антагонізми між цим рухом та проросійською церковною владою. Проте здобутки та невдачі українського церковного руху залежали насамперед від позиції польської влади.

На початку 1920-х років позиція уряду щодо українського національно-релігійного руху характеризувалася переплетенням двох різних тенденцій. З одного боку, уряд не підтримував українського церковного руху, а з другого – не був зацікавлений у збереженні російського характеру православ'я. Зайнявши позицію поміж українським церковним рухом і православною ієрархією, він проводив політику дерусифікації, намагаючись не допустити вирішення цього питання на користь українців, а також запобігти зближенню церковної верхівки з передовою українською громадськістю. З іншого ж боку, у 20-х роках спостерігаємо низку потупальних руків щодо національно-церковного питання, зокрема в мовній галузі. Але їх швидше можна розцінювати як тактичні поступки. У такий спосіб навколо ПЦП зав'язалася складна релігійно-політична гра, важлива роль у якій була відведена українському церковному рухові.

Перші гасла українізації з'явилися одночасно з організаційним становленням самої церкви й підносили їх самі ієрархи, зокрема митрополит Юрій та єпископ Діонісій. Відозва кременецького єпископа Діонісія від 6 червня 1921 р. свідчить про те, що саме з Волині ішов перший віддзвін українізації. У ній зазначали: «Найбільше значення в житті народів має національна ідея... Кажіть народові промови на його рідній мові, пояснюйте йому на тій мові богослужіння, Святе Письмо, обряди церковні і оголошуйте його слух зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він, наш добрий

народ, зрозуміє добре наше піклування про нього і в свій час щиро подякує Вам за Вашу пастирську любов і горливість до свого народу»³¹¹.

Першим практичним кроком на шляху українізації ПЦП став Волинський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, скликаний єпископом Діонісієм у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. Незважаючи на опір частини проросійськи настроєного духовенства щодо українізації церковного життя, з'їзд ухвалив таке рішення: «Жива віра вимагає й живої мови в молитвах і в службі Божій, через те треба перейти од церковнослов'янської мови до народної, живої мови української. Але перехід той має відбутись поступово, в міру того, як будуть перекладатись і ухвалюватись авторитетною церковною владою потрібні богослужбові книги. До служби Божої на церковнослов'янській мові з вимовою українською приступити негайно³¹²». Також було вирішено вести справи церковної адміністрації українською мовою, звернутися з проханням до державної влади про відкриття національних шкіл, друкувати українською мовою релігійні книги³¹³.

Рішення Волинського єпархіального з'їзду згодом були підтверджені Священним Синодом, який 16 червня 1922 р. благословив вживання в слов'янській богослужбовій мові народної української вимови, а також читання слова Божого українською мовою³¹⁴.

Подібні резолюції були першим важливим кроком на шляху до українізації церковного устрою. Цікаво, що приймав їх росіянин – єпископ Діонісій, який намагався завоювати довіру українського народу.

Доклався до національних устремлінь українців митрополит Юрій. Міністр військових справ у своєму листі до міністра віросповідань згадує про нього як піонера українського церковно-релігійного руху, діяльність якого

³¹¹ Цит. за : Стоколос Н. Українізація Православної Церкви. *Волинь і волинське зарубіжжя* : Тези доповідей і повідомлень міжнародної наук. конф. 16–18 червня 1994 р. / Відп. ред. Кучерепа М. Луцьк, 1994. С. 86–87.

³¹² ААН. МWiOP. Sygn. 999. Sobory, zjazdy, konferencije – zjazdy i konferencije duchowieństwa prawosławnego i osób świeckich w kraju i zagranicą. 1920–1933. К. 129.

³¹³ Ibidem. К. 133.

³¹⁴ Оніщук В. Українізація Православної церкви на Волині в 20-х роках ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. праць. Вип. 11. Київ : Унісерв, 2001. С. 52.

знаходила підтримку православного населення³¹⁵. Митрополит, незважаючи на погрози росіян, призначав українців на звільнені парафії у Волинському воєводстві. Ступивши на шлях здобуття незалежності від Москви, митрополит Юрій поплатився життям. 8 лютого 1923 р. колишній ректор духовної семінарії в Холмі архімандрит Смарагд пострілом із пістолета вбив митрополита Юрія³¹⁶. Невдовзі на сан митрополита було возведено волинського архієпископа Діонісія³¹⁷. Згодом митрополит Діонісій відійшов від ідеї українізації церкви. Його зайнятість справами митрополії призвели до того, що фактичне керівництво справами Волинської єпархії здійснювала Духовна консисторія в Кременці, яка була обсаджена московським духовенством та росіянами-службовцями.

Відчуваючи могутній поштовх Почаївського з'їзду, український церковний рух міцнів, а з ним мусила рахуватися ієрархія. Питання про допущення мови місцевого населення в богослужіннях знову було предметом обговорення на засіданні Синоду 3 вересня 1924 р., який ухвалив низку рішень:

а) допустити вживання живих мов у тих богослужбових чинах, текст яких схвалено вищою церковною владою і в тих парафіях, де цього захочуть парафіяни;

б) виголошувати проповіді мовою місцевого населення;

в) проводити релігійні бесіди в церквах рідною мовою місцевого населення;

г) рекомендувати навчання закону Божого в школах рідною для дітей мовою;

³¹⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 988. Sprawy ogólne wyznania wyznania prawosławnego na terenie Polski – ukrainizacja cerkwi na Wołyniu. 1924–1939. K. 21.

³¹⁶ Див. : Borkowski A. Między Konstantynopolem a Moskwą: źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. S. 43–46; Kirilowicz S. Z dziejów prawosławia S. 49; Mironowicz A. Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej... . S. 95; Papierzyńska-Turek M. Kościół prawosławny... . S. 22.

³¹⁷ Krasowski K. Związki wyznaniowe S. 124.

д) у духовних школах зміцнити практику читання і вивчення слова Божого, складання і виголошення проповідей рідною мовою учнів³¹⁸.

Ще одним актом в справі українізації ПЦП з боку церковного управління було створення при Священному Синоді комісії для перекладу Святого письма та богослужбових книг українською мовою. 27–29 квітня 1925 р. відбулася перша сесія цієї комісії, на якій прийнято проєкт її статуту. Тоді ж було вирішено негайно приступити до друку Євангеліє українською мовою³¹⁹.

Перші кроки щодо українізації православ'я без ентузіазму сприйняв польський уряд. Він побоювався, що подібні зміни в церковному житті зміцнять ворожі щодо уряду позиції православного єпископату. У листі до волинського воєводи від 23 вересня 1925 р. міністр віросповідань указував: «Державна влада не може прихильно ставитися до українізації Православної церкви. Українізація православного життя на Волині [...] призводить до відокремлення волинського православ'я від решти православ'я в Польщі, послаблює впливи центральної духовної влади у Варшаві і загрожує об'єднанням волинського православ'я з національною київською церквою»³²⁰. Уряд намагався стримати національні процеси в церкві. Так, у таємному розпорядженні волинського воєводи старостам повітів доручалося зібрати інформацію про всіх православних священників – прибічників українізації³²¹. Такі розпорядження породжували репресії проти священників та мирян, які прихильно ставилися до українського національно-церковного руху.

Справжньою проблемою для духовенства, яке підтримувало цей рух, стало отримання польського громадянства, яке, згідно з «Тимчасовими правилами...», було необхідною умовою для виконання душпастирських обов'язків. Старости повітів склали списки неблагонадійних священників, яким необхідно відмовити в громадянстві. У списку неблагонадійних

³¹⁸ ААН. МВРiОП. Sygn. 988. К. 26–27.

³¹⁹ Комиссия для перевода Св. Письма и богослужебных книг на украинский язык при Св. Синоде Православной Церкви в Польше. *Воскресное чтение*. 1925. № 23. 7 черв. С. 361.

³²⁰ ААН. МВРiОП. Sygn. 988. К. 25.

³²¹ Держархів Волинської обл. Ф. 36. Луцьке повітове староство, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1а. Спр. 742. Розпорядження Волинського воєводського управління і листування з повітовою поліцією про українізацію церкви. Списки духовних осіб. Арк. 1.

кременецького старости значна кількість священників характеризувалася як «активні українські діячі», «прихильники українізації церкви»³²².

Безпосередньо торкалася проблеми українізації церкви і програма редукації парафій, яку уряд почав розробляти вже з початку 1920-х років. Часто підлягали ліквідації українізовані парафії. Обґрунтовуючи доцільність такої реформи, волинський воєвода наголошував на тому, що її проведення «дасть можливість позбутися українських елементів, найбільш небажаних із чисто державних міркувань»³²³.

У такий спосіб польські владні інституції намагалися стримати український церковний рух. Але адміністративними розпорядженнями вже неможливо було зупинити стрімкий розвиток національної свідомості українських православних громадян. Починає формуватися провід національно-церковного руху, осередком якого стала українська громадська організація «Просвіта». Просвітяни активно долучилися до українізації церкви. Вони сприяли відродженню церковних братств на Волині, організації хорів, проведенні культурно-релігійних заходів.

У центрі церковно-релігійного життя Волині опинився голова володимирської «Просвіти» лікар Арсен Річинський, який активно включився в справу українізації церкви. З 1924 р. він почав редагувати часопис «На варті» – перше україномовне видання в Польщі, яке вело боротьбу за розмосковлення Православної церкви на українських землях. Зі сторінок часопису почали надходити перші звістки про українізацію богослужінь у парафіях. Зокрема, в одному з номерів повідомлялося про українізацію церков у селах Хмелів Володимирського повіту, Дроздні, Поворськ, Кричевичі Ковельського повіту, Братської Чеснохресної церкви в Луцьку. Такі повідомлення свідчать про те, що український церковний рух ширився Волинською єпархією. Проте були інші випадки. Часопис повідомляв, що в селі Війниця на Дубенщині священник

³²² Борщевич В. Українське церковне відродження С. 56.

³²³ AAN. MWRiOP. Sygn. 1037. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – project redukcji parafii prawosławnych w województwach: wołyńskim, białostockim, poleskim, nowogródzkim nadsyłane przez wojewódów. K. 3.

погрожував парафіянам припинити відправу літургій, якщо церковний хор співатиме українською³²⁴.

На вимогу А. Річинського з'їзд українських культурно-освітніх організацій Волині у Рівному 1926 р. уклав і подав митрополиту Діонісію меморіал із вимогами українізації православно-церковного устрою³²⁵. Після Рівненського з'їзду він висунув ідею скликання українського церковного з'їзду в Луцьку. Здійснення такого задуму було реальним у зв'язку зі змінами в політиці польського уряду щодо українців після травневого перевороту маршала Ю. Пілсудського. «З приходом до влади маршала Пілсудського... церковна політика польського уряду у відношенні до Православної церкви стала на шлях сприяння українському церковно-православному рухові в його боротьбі за визволення православ'я в Польщі від характеру й духу «російськості»...», – писав І. Власовський³²⁶.

Делегація від українського православного населення Волині звернулася до міністра віросповідань із проханням про надання дозволу на проведення з'їзду³²⁷. Міністерство на початку лютого 1927 р. дало дозвіл на проведення такого заходу³²⁸. Проте ідея скликання з'їзду налякала ієрархів АПЦП. Церковне керівництво розпочало широку кампанію проти організаторів з'їзду, застосовуючи тиск і навіть погрози. Ієрархію підтримало проросійське духовенство і створена в березні 1926 р. політична організація Російське народне об'єднання (РНО)³²⁹. РНО активно виступало за збереження в церкві російського духу, намагалось поборювати в ній український національний рух.

Синод у лютому 1927 р. ухвалив постанову про проведення плебісциту для вияснення відношення народу до церковнослов'янської мови в церкві. Навколо плебісциту розгорілися пристрасті. Так, у Рівному протоієрей

³²⁴ Життя на місцях. *На варті* : журнал. 1926. травень-червень. № 17–18. С. 22.

³²⁵ Після Рівненського з'їзду. *На варті* : журнал. 1926. листопад-грудень. № 19–20. С. 9.

³²⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 52.

³²⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 9. Спр. 699. Матеріали з'їзду православних українців, що відбувся 5 червня 1927 року. Арк. 4.

³²⁸ Річинський А. Критичний розгляд постанови Св. Синоду... . С. 8.

³²⁹ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją S. 200.

Рогальський змушував священників свого деканату підписувати заздалегідь підготовлену заяву про недопущення українізації церкви. У м. Турійську благочинний Концевич теж агітував духовенство висловитися проти українізації. Але частина священників вважала необхідним відправляти богослужіння тою мовою, якою захочуть парафіяни³³⁰.

Церковне керівництво намагалося довести, що народ не бажає українізації літургій. Ієрархія почала діяти рішучіше. Синод на своєму засіданні 26 лютого 1927 р. запланований у Луцьку церковний з'їзд визнав за «недоцільний і непотрібний з церковної точки зору» і наказав усьому духовенству АПЦП «під страхом канонічної відповідальності» не насмілюватися брати участі в тому з'їзді³³¹.

З цього приводу А. Річинський пізніше писав: «Для нас, українців, від першої ж хвилини було ясно, що церковного з'їзду, а тим більше українського, Священний Синод не дозволить, оскільки в програму того з'їзду увійдуть деякі кардинальні питання, а до участі в з'їзді буде допущено правдиву українську демократію, а не тільки осіб «угодних»³³².

Ідею скликання українського церковного з'їзду підтримали культурно-освітні організації та політичні партії, що діяли на Волині. З представників повітів було обрано організаційний комітет, якому ініціативна група передала справи підготовки та проведення з'їзду³³³.

На нараді оргкомітету 25 березня 1927 р. вирішили провести повторний плебісцит серед українського населення з метою виявлення відношення громадськості до української мови богослужінь. По селах Волині були розіслані тексти заяв, у яких вказувалося, що жителі села домагаються запровадження богослужінь українською мовою і доручають організаційному комітетові Українського церковного з'їзду довести це до відома вищої церковної влади³³⁴.

³³⁰ Два плебісцити на Волині. *Рідна церква* : журнал. 1927. 3 лист. С. 12–13.

³³¹ ААН. МВРiOP. Sygn. 999. К. 163–164.

³³² Річинський А. Критичний розгляд постанови Св. Синоду... С. 7.

³³³ Український церковний з'їзд. *Українська нива* : газета. 1927. 8 квітня. С. 2.

³³⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 699. Арк. 81.

Заяви з підписами жителів надійшли з 572 сіл Волинської єпархії³³⁵. Однак тексти заяв не були розповсюджені по всіх селах єпархії, а там, де вони були отримані, досить часто прихильники українізації зустрічалися з пасивним, а то й ворожим ставленням духовенства. Отже, результати плебісциту були далеко не повними.

Українські громадські діячі покладали великі надії на церковний з'їзд, сподіваючись покласти початок врегулюванню національно-релігійного життя українців. Незважаючи на перешкоди, 5 червня 1927 р. з'їзд розпочав роботу. З огляду на відсутність представників духовної влади, він отримав назву «З'їзду мирян-українців у церковних справах». На з'їзд прибуло 484 делегати з Волині, Холмщини і Полісся, 8 представників Сейму і Сенату, 22 особи від громадських організацій та політичних партії, що діяли на Волині, група журналістів та гості³³⁶.

У приміщенні міського театру після урочистого богослужіння з'їзд розпочав роботу. На його розгляд було винесено вісім питань. Серед них такі: сучасний стан церковно-релігійного життя українського населення в Польщі; задоволення релігійних потреб українського православного населення; справа канонічного унормування устрою АПЦП; справа церковного господарства та ін. На підставі відповідних доповідей було винесено цілу низку резолюцій, у яких представники української громадськості домагалися:

а) на всіх землях, де проживає українське населення, мовою православного богослужіння повинна бути лише українська мова;

б) призначити на три єпископські кафедри на землях із більшістю українського населення єпископів-українців із правами правлячих архієреїв і членів Священного Синоду;

в) заяви парафіян про відправу богослужінь українською мовою задовольняти без відмовок і відтягувань;

г) українізувати діловодство Православної церкви;

³³⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 56.

³³⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13а. Спр. 238. Звіт про з'їзд представників православної церкви в Луцьку. Протоколи і резолюції з'їзду. Арк. 1.

д) навчання дітей-українців вести їх рідною мовою;

е) усунути із займаних посад скомпрометоване духовенство і призначити на ті місця відповідних осіб, які повинні ствердити перед комісією знання української мови;

є) виділити кошти на переклади та видання богослужбових книг та релігійної літератури³³⁷. З'їзд, вважаючи єдиною суверенною владою Помісний собор АПЦП, вимагав негайного його скликання³³⁸.

Під час роботи Луцького з'їзду спостерігалось деяке розмежування в поглядах делегатів. Зокрема, послы сейму С. Підгірський та С. Козицький були прибічниками радикального вирішення справи українізації церкви і вважали необхідним у випадку невиконання вищою церковною владою вимог з'їзду розірвати відносини з митрополитом і Священним Синодом. С. Підгірський пропонував «звернутися до Києва, до святої Софії, де б'ється братнє нам українське серце». Проте таку позицію не сприйняли учасники з'їзду³³⁹.

З'їзд обрав виконавчим органом Український церковний комітет на чолі з А. Річинським, якому надавали повноваження ознайомити духовну й цивільну владу з ухвалами з'їзду і докласти зусиль для втілення їх у життя³⁴⁰. Комітет публікував статті в пресі, розповсюджував серед населення листівки з повідомленнями про ситуацію в АПЦП та закликами до боротьби за українізацію церковно-релігійного життя. Церковний комітет заснував власний друкований орган «Рідна церква», але видано було лише два номери цього місячника.

Луцький церковний з'їзд мав велике історичне значення. Він був першим організованим зібранням передової української громадськості, що боролася за надання АПЦП українського характеру. Разом із тим, він став могутнім поштовхом до росту національної свідомості українського населення, яке дедалі ширше почало домагатися в парафіях відправи богослужінь українською

³³⁷ Там само. Арк. 24.

³³⁸ Там само. Арк. 29.

³³⁹ Там само. Арк. 1.

³⁴⁰ Там само. Арк. 23.

мовою. Високо оцінив значення цього з'їзду майбутній активний діяч ВУО О. Ковалевський. На його думку, Український церковний з'їзд у Луцьку прийняв ідеологічну програму церковно-громадського життя, під впливом якої розпочалася боротьба за розмосковлення Православної церкви на Волині³⁴¹.

З іншого боку, Луцький з'їзд активізував опозицію, яка почала вдаватися до заборони українізації літургій. Такими діями проросійська ієрархія та духовенство намагалися не лише придушити процеси українізації, а й вороже настроїти українське населення проти активістів національно-церковного руху і до організаторів Луцького з'їзду. Яскравим свідченням цього виступає лист парафіян с. Низкиничі Володимирського повіту до митрополита Діонісія, у якому було зазначено: «У нашій історичній церкві служилося по-українськи од 1922 р., аж до злочасного Луцького з'їзду. Хоча з нашої парафії ніхто в тому з'їзді участі не брав, але за щось і на нас наклали кару, бо заборонили нам чути службу Божу на нашій рідній мові³⁴²».

Реакцією митрополита Діонісія та ієрархії на Луцький церковний з'їзд стало скликання в Почаєві 16–17 червня 1927 р. альтернативного з'їзду православних повітових протоієреїв всієї єпархії і проросійськи налаштованих кандидатів від парафій. Це зібрання зайняло ворожу позицію щодо рішень Луцького з'їзду. Було висунуто вимоги, у яких наголошувалося, що літургійною мовою повинна бути лише церковнослов'янська мова. Делегати вимагали від митрополита Діонісія, щоб він звернувся до народу з відозвою, у якій би закликав припинити українізацію богослужінь й оголосив всьому православному населенню, що створені Луцьким з'їздом комітети діють на шкоду Православній церкві³⁴³.

Постанови Почаївського з'їзду викликали загальне обурення українського населення і зміцнили негативне ставлення до ієрархії. Яскравим свідченням цього був інцидент, що стався 20 червня 1927 р. в м. Луцьку. Під час богослужіння в одній із каплиць міста митрополит Діонісій заборонив

³⁴¹ Див.: Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання... С. 113.

³⁴² Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 221.

³⁴³ ААН. MRWiOP. Sygn. 999. К. 229.

виконувати релігійні співи українською мовою. Українська частина зведеного хору демонстративно залишила каплицю, при цьому на адресу митрополита звучали образливі слова³⁴⁴.

Невдовзі після Почаївського зібрання митрополит прийняв у себе голову Луцького церковного з'їзду І. Власовського. На цій аудієнції були представлені і роз'яснені резолюції Луцького з'їзду. Митрополит не скасував ухвали Синоду про вживання національних мов у богослужіннях, але свого відношення до Церковного комітету він не змінив. Митрополит Діонісій запросив 13 липня 1927 р. на нараду українських діячів, серед яких не було жодного представника від Українського церковного комітету³⁴⁵.

Церковний комітет, обурений такими діями ієрархії, у своєму комунікаті висловив із цього приводу думку, що дії митрополита «спрямовані на розбиття єдності українських громадян у церковних справах»³⁴⁶. Після цього Церковний комітет надіслав у серпні 1927 р. меморіал Всесвітній християнській конференції в Лозанні, у роботі якої брав участь митрополит Діонісій. У меморіалі гостро змальовували ситуацію, що склалася в АПЦП³⁴⁷.

Отож, намагання знайти порозуміння між ієрархією та українським національно-церковним рухом особливих результатів не мали. Український церковний комітет продовжував свою діяльність, вів пропаганду серед населення, проводив повітові та окружні церковні з'їзди. Зокрема, 6 листопада 1927 р. повітовий церковно-народний з'їзд відбувся у Володимирі. У роботі з'їзду взяли участь понад 260 делегатів, представники адміністративної влади, журналісти, гості. Робота завершилася ухваленням резолюцій, співзвучних постановам Луцького з'їзду³⁴⁸.

³⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 699. Арк.147.

³⁴⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 51.

³⁴⁶ Український церковний Комітет. Комунікат П. *Українська громада* : часопис. 1927. 7 серпня. Ч. 32. С. 3.

³⁴⁷ Меморіал Українського церковного Комітету до всесвітньої християнської конференції в Льозанні. *Рідна церква* : журнал. Серпень-вересень. 1927. №1. С. 4–11.

³⁴⁸ Повітовий церковно-народний з'їзд Володимирщини 6 листопада 1927 р. *Рідна церква* : журнал. 30 лист. 1927. № 2. С. 8–10.

Зважаючи на такий розмах діяльності українців, у грудні 1927 р. митрополит Діонісій запросив до себе представників комітету. Він вимагав припинення діяльності комітету, а його членів попередили про можливість їхнього відлучення від церкви³⁴⁹.

Напружену ситуацію, що склалася в православному суспільстві дещо розрядили дії уряду, який зобов'язався надати фінансову підтримку АПЦП, за що митрополит пообіцяв ліберальніше підходити до українізації церкви³⁵⁰. 1 серпня 1928 р. митрополит оголосив відозву до православних вірян, у якій наголошував, що всюди, де того бажає населення, богослужіння належить відправляти українською мовою, але не слід проводити українізацію там, де немає щодо цього згоди парафіян³⁵¹.

Наступним кроком уряду в придушенні ідей українізації став наказ волинського воєводи В. Меха про ліквідацію Церковного комітету за розпорядженням із Варшави влітку 1928 р.³⁵² Припинення діяльності Церковного комітету не зупинило українського церковного руху. Боротьба за українізацію охоплювала дедалі більше парафій і бурхливо обговорювалася в періодичній пресі.

Так, «Українська нива» повідомляла про події у Хресто-Воздвиженській церкві м. Ковеля. Парафіяни неодноразово зверталися до настоятеля протоієрея А. Левицького з проханням проводити богослужіння українською мовою та щоразу наштовхувалися на відмову. Протоієрей А. Левицький у зв'язку з цим надіслав митрополиту Діонісію протест проти українізації церкви і змушував парафіян, не читаючи, його підписувати³⁵³.

Парафіяни с. Секунь Ковельського повіту довгий час безрезультатно домагалися українізації літургій. Після відозви митрополита Діонісія щодо

³⁴⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 56.

³⁵⁰ Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach państwowej 1926–1930. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego. 1981. S. 45.

³⁵¹ ААН. MRWiOP. Sygn. 975: Służba boża (nabożeństwa), święta, służba cerkiewna – j. polski w nabożeństwa z okazji uroczystości państwowych, modlitwy za Rzeczpospolitą. 1922–1939. K. 74.

³⁵² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 57.

³⁵³ Навколо українізації Хресто-Воздвиженської церкви в Ковлі. *Українська нива* : газета. 1928. 23 лист. № 87. С. 3.

богослужбової мови в церкві (1928 р.) вони відправили до священника М. Шумського делегацію, яка вимагала українізації богослужінь у місцевій церкві. Та священник заявив, що він нічого не чув про таку відозву, незважаючи на те, що вона вже була опублікована в пресі³⁵⁴.

У листі з с. Лопушно Кременецького повіту парафіяни повідомляли, що вони вже двічі зверталися до вищої церковної влади з проханням запровадити в своїй церкві українські богослужіння. Та ці домагання не мали успіху³⁵⁵.

Як бачимо, український національно-релігійний рух не був справою лише окремих громадських діячів. Він охопив широкі верстви православного українського населення. Українських священників, які прислухалися до вимог своїх парафіян, було мало. Тому на місцях цей рух полягав у боротьбі за українізацію богослужінь із проросійськи налаштованим духовенством, надсиланні меморіалів до Волинської духовної консисторії та митрополита Діонісія.

Новим поштовхом у розгортанні українського церковного руху можна вважати призначення 30 червня 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського, який відразу приступив до розроблення нової політичної програми для Волині, що базувалася на українсько-польському порозумінні і співпраці. «Волинська програма» Г. Юзевського передбачала «реформу Православної церкви на Волині у напрямку повернення до традицій соборності і зменшення російських впливів у національному єпископаті»³⁵⁶.

У цей час у середовищі української громадськості згуртувалася група поміркованих діячів, які прагнули порозуміння з польським урядом. У співпраці вони вбачали можливості розвитку українського національного руху. Тобто, український церковний рух у таких політичних умовах сподівався на пліднішу співпрацю з польською адміністрацією, ніж із проросійською ієрархією. Підтвердженням цього стала друга сесія Митрополичої ради, що відбулася у

³⁵⁴ Село Секунь на Ковельщині. Несвідомість чи збаламучення? *Українська нива* : газета. 1928. 16 груд. № 90–91. С. 4.

³⁵⁵ Лопушно, Кременецького повіту. *Українська нива* : газета. 1928. 1 груд. № 88. С. 3.

³⁵⁶ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання... . С. 114.

серпні 1928 р. Туди було запрошено сім представників української громадськості, серед яких від Волині – А. Річинського, послів І. Власовського і Є. Богуславського, сенатора М. Черкавського та голову Луцького Чесно-Хресного братства Є. Ясінського³⁵⁷.

Після сесії у митрополита відбулася нарада щодо українських церковних справ. Митрополит повідав, що в парафіях перехід до літургій українською мовою повинен відбуватися лише в тому випадку, коли всі без винятку парафіяни цього бажають, тобто є єдностайність³⁵⁸. Така позиція митрополита знову призвела до загострення стосунків і до розриву з церковною владою. У кінці листопада 1928 р. А. Річинський оголосив про свій вихід зі складу Митрополичої ради. Свій крок він пояснив так: «...українські церковники в липні 1928 р. пішли на заклик митрополита Діонісія до згоди, виявивши відданість православної вірі, лише поставили умову, що церковна влада вживе необхідних засобів до оздоровлення нашого церковно-громадського життя. На жаль, нічого з цього вища церковна влада не виконала, навпаки, вона виявила тенденцію залишити все по-старому, затримавши й надалі систему протекціонізму й взиску церковного майна, фактично скасувала соборне начало в церкві, відтягує висвячення українських єпископів і проводить досі стару русифікаторську політику...»³⁵⁹.

У відповідь на це Священний Синод на засіданні 15 квітня 1929 р. «за ворожу і шкідливу для Православної церкви діяльність» піддав А. Річинського анафемі³⁶⁰. Цей синодальний акт викликав масове обурення вірян, які почали звертатися до церковної ієрархії з листами протесту та меморіалами.

І. Власовський у «Відкритому листі» до митрополита Діонісія стверджував, що А. Річинського відлучено від церкви «як провідника українського церковного руху» і навів ще цілу низку фактів, які доводили

³⁵⁷ ААН. МВРiОП. Sygn. 1033. К. 18–19.

³⁵⁸ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 60.

³⁵⁹ Лист до редакції. *Українська нива* : газета. 1928. 16 груд. Чч. 90–91. С. 4.

³⁶⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 205. Визначення синоду Православної Церкви у Польщі про відлучення від православної церкви лікаря Річинського Арсенія за антицерковну діяльність та указ консисторії з цього питання. Арк. 2.

неправомірність й аморальність синодальної постанови³⁶¹. В «Українській ниві» теж опубліковані матеріали на захист доктора А. Річинського³⁶².

Каталізатором нового загострення ситуації став намір православної церковної влади скликати Помісний собор АПЦП у м. Почаєві. Найбільш затяті русофіли розгорнули цілу акцію, метою якої було недопущення Собору взагалі або ж проведення виборів на свою користь. Організатором цієї акції став відомий русофіл, протоієрей М. Рогальський з м. Рівного. У липні 1929 р. він скликав у Рівному зібрання, на якому було вирішено вибирати делегатами на Собор рішучих противників українізації. Якщо б на Соборі виявилася більшість прибічників українізації Православної церкви, то «делегати повинні зірвати Собор»³⁶³.

У листопаді 1929 р. рівненський Церковний комітет направив делегата до митрополита Діонісія з метою недопущення скликання Собору в Почаєві, тому що прихильники українізації мали б на Соборі абсолютну більшість³⁶⁴. Отже, незважаючи на таємну підтримку митрополита, російські церковні діячі добре розуміли слабкість своїх позицій.

До скликання Собору готувались і православні українці. Передвиборчу кампанію серед них розпочали українські парламентарі. 29 грудня 1929 р. вони скликали в м. Луцьку нараду православних церковних діячів, на якій обговорювали питання організації виборів на Собор. Вирішили взяти активну участь у виборах і схвалили текст відозви до українського православного населення. У ній звучав заклик: «[...] всі православні українки і українці [...] йдіть на вибори до Собору! Виберіть людей розумних, свідомих українців, добрих християн, що зуміють оборонити церкву і в ній наші національно-релігійні інтереси!»³⁶⁵.

Подібна ситуація згодом могла б призвести до ще більшого загострення конфлікту між двома таборами в православному суспільстві. У таких умовах

³⁶¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 64.

³⁶² Чому ми мовчимо. *Українська нива* : газета. 1929. Ч. 24-25. 15 червня. С. 5.

³⁶³ ААН. МВРiОП. Sygn. 988. К. 564.

³⁶⁴ Ibidem. К. 574.

³⁶⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1766. Арк. 27 зв.

уряд прийняв рішення про заборону скликання Собору і припинення всілякої діяльності в цьому напрямку. Урядове розпорядження заспокоїло росіян. Українська громадськість продовжувала домагатися скликання Помісного собору АПЦП.

Після періоду загострення стосунків у православ'ї, кульмінаційним пунктом якого був Луцький з'їзд 1927 р., наступив період заспокоєння. Це заспокоєння було викликане Грамотою президента Речі Посполитої 1930 р., яка давала дозвіл на скликання Собору. Українські парламентарі, які заявили про свою співпрацю з польським урядом, свято вірили таким обіцянкам і з піднесенням обговорювали можливість швидкого скликання Помісного собору.

Отже, на першому етапі український національно-церковний рух пройшов еволюцію від стихійних до більш організованих форм. На початку 20-х років потреба українізації церковного устрою ще не була переконанням широких мас українського населення, не було єдиного координаційного центру цього руху, державна влада негативно ставилася до ідеї українізації православ'я. З приходом до влади Ю. Пілсудського державна влада почала деякою мірою сприяти українцям у вирішенні церковних справ і намагалася зменшити російські впливи в церкві. Це принесло позитивні результати. Православне населення Волині дедалі частіше почало звертатися до духовної влади з вимогами відправи богослужінь українською мовою. Тоді авангардну роль у справі українізації церкви відігравав просвітянський осередок у Володимирі-Волинському на чолі з А. Річинським. Кульмінаційним моментом розвитку українського національно-церковного руху можна вважати Луцький церковний з'їзд 1927 р., який став могутнім поштовхом у боротьбі за українізацію православ'я. Дедалі активнішою стає участь у церковних справах українських парламентарів.

3.2. Церковно-релігійні проблеми в діяльності Української парламентської репрезентації

Друга хвиля розгортання українського національно-церковного руху припадає на першу половину 1930-х років. Вона насамперед позначилася діяльністю в сфері церковно-релігійного життя Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ), Волинського українського об'єднання (ВУО) та Товариства імені митрополита Петра Могили.

Створена у 1922 р. Українська парламентарна репрезентація не мала значного доробку в церковно-релігійному житті православних українців. Небайдужими до церковних справ свого народу були лише деякі послы – С. Хруцький, Б. Козубський, С. Любарський; сенатори – М. Черкавський та Д. Герштанський. Їхня діяльність у церковних справах проявлялася в поданні меморіалів, заяв, інтерпеляцій до уряду та православної ієрархії з вимогами унормування правового статусу ПЦП, скликання Помісного собору та в підтримці національно-церковного руху українців.

Після виборів до сейму і сенату 1928 р. єдиної УПР не було створено. Вибори 1930 р. покликали до життя нову УПРВ, яка складалася з 8 послів і сенаторів, що належали до Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) – послы Є. Богуславський, М. Бура, П. Певний, В. Серафимович, С. Скрипник, М. Тележинський і сенатори І. Гловацький та М. Маслов. Будучи православними, українські парламентарі глибоко вникали в церковні справи, домагалися вирішення проблем АПЦП з трибун Сейму і Сенату. Саме вони стояли на чолі українського церковного руху. Після виборів 1935 р. в парламенті залишилися М. Бура, П. Певний, С. Скрипник, С. Тимошенко, М. Маслов. Також до них долучився отець М. Волков, а після виборів 1938 р. – М. Бура, С. Скрипник, С. Тимошенко³⁶⁶.

Отже, впродовж усього міжвоєнного періоду до парламенту Речі Посполитої входили православні українці, які стояли на захисті інтересів АПЦП. Іван Власовський писав: «В історії українського національно-

³⁶⁶ Борщевич В. Українське церковне відродження С. 231.

церковного руху в Православній церкві в Польщі Українська парламентарна репрезентація Волині відіграла, без сумніву, найбільшу роль. І найбільшими здобутками, яких за Польщі досяг той рух, він зобов'язаний тій Українській парламентарній репрезентації Волині»³⁶⁷.

Щодо українізації АПЦП, УПРВ знайшла підтримку воєводи Г. Юзевського. Він вважав, що українізація православ'я може мати дуже позитивні для держави наслідки, дасть можливість зробити з Православної церкви серйозне знаряддя, яке служитиме для пропаганди польсько-українського порозуміння³⁶⁸.

Українські парламентарі із захопленням розпочали свою діяльність, маючи надію на стрімкий розвиток українського національно-церковного руху. З ініціативи УПРВ у 1931 р. було створено Волинське українське об'єднання (ВУО). Це була нова політична партія, яка цілком підтримувала «волинську політику» воєводи Г. Юзевського й офіційно заявила про свою лояльність до Польської держави. Серед основних програмних засад цієї партії вказувалося, що «ВУО як українське об'єднання, що має на цілі і захист духовної культури українського народу, прямує до того, аби в Автокефальній православній церкві в Польщі додержано було всі права соборності, і щоб український нарід мав церковну ієрархію, рідну йому по національності і духу, і щоб службу Божу правилося на мові, зрозумілій українському народові»³⁶⁹.

Українські парламентарі стали ініціаторами створення Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, яке також активно долучилося до справи українізації православ'я. До редакції «Української ниви» надходило безліч листів від православного українського населення, у яких підтримували діяльність товариства. Так, у листі з с. Чудниця Рівненського повіту говорилося: «Віруючі православні люди нашого села глибоко цінять ту побожну працю, яку

³⁶⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 77.

³⁶⁸ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie... . S. 154.

³⁶⁹ Декларація Волинського Українського об'єднання (ВУО). *Українська нива* : газета. 1931. 15 лип. № 22–23. С. 3.

започаткувала ініціативна група й основоположники Товариства прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри. Щиро приєднуємося до тих, що підняли свій рішучий голос за соборний устрій Православної церкви, за її розмосковлення, за знищення в ній спадщини російського офіційного бюрократизму, що зробить, на нашу думку, Православну церкву такою, якою вона, відповідно до канонів, повинна бути»³⁷⁰.

Важливим вкладом Товариства імені Петра Могили в справу українізації Православної церкви було створення при ньому богословської секції, головою якої став єпископ Полікарп. З 1935 по 1939 р. завдяки праці членів цієї секції було видано дуже багато релігійної літератури українською мовою, зокрема богословські книги, молитовники, партитури³⁷¹.

Справа перекладу богослужбових книг українською мовою була досить важливою для української громадськості. Створена з цією метою у 1925 р. комісія при Синоді не діяла. У 1927 р. митрополит Діонісій робив спроби відновити її діяльність. Міністерство віросповідань навіть затвердило її початковий склад на чолі з митрополитом³⁷². Але ці починання знову ж таки не мали успіху.

Весною 1932 р. була створена нова Комісія перекладу Святого Письма та книг богослужбових при Українському науковому інституті у Варшаві. Головою її став митрополит Діонісій, заступником – професор О. Лотоцький, секретарем – професор В. Біднов. Серед членів комісії були такі: архімандрит Полікарп Сікорський, священник І. Губа, професор М. Кобрин, посол Є. Богуславський. Допомагали їй організовані в Кременці і в Луцьку підкомісії³⁷³.

Робота цієї комісії мала позитивні результати. Були видані українською мовою такі богослужбові книги, як Літургія Св. Йоана Золотоустого (1936 р.),

³⁷⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 34.

³⁷¹ Рожко В. Товариство імені Петра Могили в Луцьку. *Віче*. 1986. 12 груд. С.10.

³⁷² ААН. МВРiОП. Sygn. 1258: Wydawnictwa – wydanie ksiązek liturgicznych w jezyku polskim i ukraińskim – komisja do tłumaczenia tekstów liturgicznych na język polski i ukraiński. 1923–1938 гг. К. 10.

³⁷³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 115.

Псалтир (1936 р.), Божественна літургія Св. Василя Великого (1939 р.), Божественна літургія раніш освячених дарів Св. Григорія Двоєслова (1939 р.)³⁷⁴. Це сприяло розмосковленню православ'я на Волині.

Не байдужою для УПРВ була доля Луцького Чесно-Хресного братства, яке на Волині було фортецею московського духу. Заходи щодо розмосковлення братської Чеснохресної церкви розпочалися ще у 1920 р. У травні 1926 р. братчани звернулися до митрополита Діонісія з проханням благословити вживання української мови в храмових богослужіннях. Духовна консисторія наказом від 12 червня 1926 р. дала дозвіл настоятелю братської церкви на українську відправу літургій³⁷⁵. Згодом братський Чесно-Хресний храм став одним із центрів боротьби за українізацію церкви на Волині. У 1929 р. воєвода Г. Юзевський призначив Тимчасову раду братства, яка стала керувати усіма справами³⁷⁶.

17 червня міністр віросповідань С. Червінський видав розпорядження про призначення урядового комісара з метою догляду за майном та відновлення правового статусу братства. Ним став заступник голови УПРВ М. Маслов. Новому комісару відразу було дано розпорядження, у якому вказувався обсяг уповноважень та обов'язків, а також прохання скликати Прибічну раду дорадчого характеру з осіб, які вже брали участь у справах братства. Серед них були названі Є. Богуславський, М. Тележинський, І. Власовський, С. Тимошенко та ін.³⁷⁷. Але урядові кола не поспішали з легалізацією Луцького Чесно-Хресного братства, церква якого згодом стала в Луцьку осередком українських богослужінь. Члени Прибічної ради неодноразово зверталися до різноманітних інстанцій із проханнями про затвердження статуту братства, який легалізували лише в серпні 1935 р.³⁷⁸.

³⁷⁴ Там само. С. 117.

³⁷⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 219. Статут православних церковних братств у м. Луцьк та парафіяльних Луцького, Рівненського повітів. 2 червня 1926 – 3 січня 1927. Арк. 2.

³⁷⁶ Луцьке Чесно-Хресне брацтво. *Українська нива* : газета. 1931. 29 черв. №21. С. 3.

³⁷⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1117. Арк. 4.

³⁷⁸ З життя Луцького Чеснохресного Брацтва. *Церква і нарід* : журнал. 1936. Ч. 3. 1 лютого. С. 92.

Йдучи назустріч українським православним вірянам, які досить часто відмовляли в українізації богослужінь, українські парламентарі через «Українську ниву» звернулися до православного населення Волині із закликом інформувати їх про кожен випадок виголошення священниками проповідей чи навчання дітей релігії російською мовою.

Це звернення викликало невдоволення митрополита Діонісія. У листі до Голови УПРВ він наголошував, що розв'язання питання про мову в церкві «не належить ні окремим парафіянам, а ні, тим більше, Парламентарній репрезентації, а виключно церковній владі і громаді парафіян». Розуміючи, що його думка вже не має такого впливу й підтримки уряду, як раніше, митрополит навіть висловлював побоювання, що отримана послами інформація буде передана урядові і спричинить репресії щодо проросійськи настроєних священників³⁷⁹.

Але звернення парламентарів вже було почуте. Парафіяни сіл Волині почали надсилати листи до УПРВ, у яких розповідали про події з церковного життя. Так, у листі із с. Новородчиці Здолбунівського повіту парафіяни писали: «Давно вже ми прагнемо молитися на своїй рідній мові, та, на жаль, наші слухні домагання пан-отець Сопрунович відкидав і відкидає»³⁸⁰. Жителі с. Милятин Кременецького повіту повідомляли сенатору І. Гловацькому: «Доводимо до вашого відома, що в нашому селі Милятині керівництво душ українського народу цілком спочиває в руках колишнього російського полковника, що народився при царизмі і живе ним донині, пан-отця Вакуліча, котрий де лише може, поширює русифікаційну москвофільську акцію. Проповіді в церкві виголошує російською мовою, тією ж мовою викладає релігію в школі»³⁸¹.

Подібні листи надходили з усіх куточків Волині. Парламентарі намагалися надати допомогу населенню у вирішенні проблем українізації богослужінь. Вони вивчали ситуацію на місцях, зверталися до священників, у Духовну консисторію, до митрополита та воєводи.

³⁷⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 153.

³⁸⁰ Там само. Арк. 161.

³⁸¹ Там само. Арк. 168.

Вища церковна влада, незважаючи на офіційний дозвіл, не поспішала прислухатися до подібних прохань. Справи, що надходили на розгляд Духовної консисторії, часто відтягувалися на невизначений час, а митрополит Діонісій в одному з листів до УПРВ вказував: «УПРВ поставила собі за мету викреслити з церковного вжитку церковнослов'янську мову богослужінь і силоміць нав'язати українському православному населенню Волині богослужіння українською мовою, незважаючи на справжні потреби самого населення Волині і всупереч історичній правді, трактує церковнослов'янську мову, як чужу і незрозумілу українському населенню. [...] Православний народ на Волині, міцно прив'язаний до церковнослов'янської богослужбової мови, здебільшого завжди дивився і дивиться на неї, як на свою рідну мову, і при тому, мову священну»³⁸².

Отже, у відносинах між церковною ієрархією та українською громадськістю тривало напруження. Українці заявляли про свої права і домагалися вирішення національно-церковних проблем, а православна ієрархія за підтримки невеликої частини російського населення й надалі намагалася зберегти «російський дух» у церкві.

Ситуація в парафіях теж не була однозначною. Досить часто населення ділилося на два табори – прибічників та противників українізації богослужінь. Така ситуація склалася в с. Дубляни Дубенського повіту. Частина парафіян звернулася до Духовної консисторії з проханням припинити українізацію, називаючи українську мову «вуличною», а українців «хуліганями» та «політиканами». Лист підписало 5 осіб³⁸³. Інша ж частина парафіян звернулася до УПРВ із заявою, у якій говорилося, що служба Божа в Дублянській парафії відбувається українською мовою ще з 1925 р., а з 1928 р. за офіційним дозволом Волинської духовної консисторії і ніяких непорозумінь із цього приводу ніколи не було. Конфлікти почалися з приходом на кафедру нового дяка, який підбурих невелику групу населення проти відправи богослужінь українською мовою.

³⁸² Там само. Арк. 94.

³⁸³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 210. Арк. 7.

Населення заявляло, що «жодних проявів, ані думок про повернення до слов'янської служби Божої в нашій парафії немає, за винятком кількох осіб, які працюють лише на шкоду нашій церкві». Під заявою стояло 57 підписів³⁸⁴.

Упевнившись у достовірності поданої в листі інформації, УПРВ звернулася до Духовної консисторії з проханням вирішити цю проблему. Розглянувши справу і встановивши, що більше 300 парафіян цього села бажають відправи богослужінь українською мовою і лише 21 – церковнослов'янською, Консисторія видала в червні 1933 р. розпорядження суворо дотримуватися порядку почергових богослужінь в усіх трьох церквах парафії³⁸⁵. Таке розпорядження, звичайно, не було актом справедливості і свідчило про непорушність позицій проросійської церковної влади, та все ж деяких поступок було досягнуто.

Подібна ситуація склалася в парафіях с. Рудки-Козинська Луцького повіту³⁸⁶, с. Жабче Луцького повіту³⁸⁷, с. Плоски Дубенського повітів³⁸⁸.

Наступною важливою подією в житті українського православного народу стала висвята на Луцьку кафедру вікарного єпископа українця Полікарпа Сікорського.

Єпископ Полікарп (Петро Дмитрович Сікорський) народився в 1875 р. на Київщині в родині священника. Духовну освіту здобув в Успенській духовній школі і в Київській духовній семінарії, яку закінчив у 1898 р. До 1921 р. проживав у Києві. Був дяком Воскресенської церкви на Печерську. У часи української революції працював начальником господарського відділу Міністерства віросповідань уряду УНР, пізніше – віцедиректором департаменту. У 1921 р. П. Сікорський емігрував до Польщі, де згодом оселився у Кременці. 27 липня 1922 р. прийняв чернечий постриг з іменем Полікарпа, а наступного дня був висвячений на ієродиякона. Протягом десяти років служив архімандритом в монастирях у Дермані, Загайцях, Вільно, Жировиці. З осені

³⁸⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 60. 1. Спр. 1. Арк. 132.

³⁸⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. 5. Спр. 210. Арк. 14.

³⁸⁶ Там само. Арк. 43.

³⁸⁷ Там само. Арк. 34.

³⁸⁸ Там само. Арк. 23.

1925 р. до 1927 р. працював у Священному Синоді в церковно-статистичному бюро, пізніше – настоятелем Свято-Успенського собору та деканом округу у Володимирі³⁸⁹.

На початку 1932 р. воєвода Г. Юзевський звернувся до міністра віросповідань з пропозицією порушити в Синоді питання про висвяту вікарного єпископа на Луцьку кафедру. Бажаним для уряду кандидатом на цю посаду було названо П. Сікорського³⁹⁰.

Висвята архімандрита Полікарпа на єпископа викликала опір в середовищі проросійськи настроєного духовенства. Зокрема, настоятель Рівненського собору протоієрей М. Рогальський збирав підписи парафіян проти призначення єпископа Полікарпа на Луцьку кафедру. Такі ж підписи збирали священнослужителі в Луцьку, Володимирі, Кременці³⁹¹.

У відповідь на це парафіяни Волині надсилали листи до УПРВ, у яких висловлювали протест проти такої акції. Так, у листі із с. Хорів Здолбунівського повіту говорилося: «Довідавшись із газети «Українська нива» про те, що деякі чинники виступають проти рішення Священного Синоду і уряду Речі Посполитої щодо висвячення і призначення архімандрита Полікарпа на єпископа, протестуємо проти таких дій»³⁹².

З цього приводу голова управи ВУО звернувся з листом до Синоду, у якому засвідчив, що «весь український православний народ Волині із синовію вдячністю поставився до ухвали Священного Синоду про висвячення в єпископи архімандрита Полікарпа». Разом із тим було засуджено дії опозиційного духовенства, зокрема протоієрея М. Рогальського, як такі, що «понижують гідність Священного Синоду і авторитет нового єпископа»³⁹³.

Незважаючи на протести росіян, хіротонія відбулася, і 22 квітня 1932 р. владику Полікарпа вже зустрічали в м. Луцьку³⁹⁴.

³⁸⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 83.

³⁹⁰ Там само. С. 84.

³⁹¹ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110.

³⁹² Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 122.

³⁹³ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 341–342.

³⁹⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11.

Висвята єпископа-українця, його призначення на Луцьку кафедру стало визначною подією не лише для жителів міста, а й для всієї Волині. Проте промосковськи настроєна церковна влада практично не допускала єпископа Полікарпа до управління. Йому не було надано права здійснювати адміністративні призначення у вікаріаті. Проти нього була настроєна Волинська духовна консисторія. У такій ситуації єпископ Полікарп мав лише моральний вплив на вірян. Проводячи архіпастирські візитації по селах, він намагався пробуджувати в духовенства та вірних їх національну свідомість. Але ці візитації проводилися з дозволу митрополита Діонісія. Згодом вони були заборонені³⁹⁵.

З висвятою єпископа Полікарпа серед української громадськості почала міцніти думка про необхідність хіротонії єпископа-українця на правлячого архієрея Волинської єпархії. У цей час митрополит Діонісій займав дві кафедри – Варшавсько-Холмську і Волинську. Вимоги призначення для Волині окремого правлячого єпископа з'явилися у 1929 р. Представниками українського церковного руху було розроблено текст звернення до уряду Речі Посполитої, у якому висловлювався протест і відмова визнавати надалі поєднання Варшавської та Волинської єпархій, оскільки це призвело до втрати живої єдності митрополита з вірними, до занедбання й анархії. Висловлювалося прохання про призначення керівником єпархії архієпископа А. Марченка або архімандрита П. Сікорського³⁹⁶.

Водночас представники російського табору опротестовували вимоги українців і просили уряд «вжити заходів з метою припинення антицерковних і антидержавних виступів українських шовіністів на Волині»³⁹⁷.

Тоді влада митрополита було дуже сильною, і він не вважав за потрібне прислухатися до протестів. Подібна акція не принесла українцям бажаних результатів. Вимоги призначення для Волині правлячого єпископа не припинилися і ставали дедалі рішучішими. Саме ці настрої стали причиною

³⁹⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 85.

³⁹⁶ ААН. МВРiOP. Sygn. 988. К. 483.

³⁹⁷ Ibidem. К. 210–211.

української Почаївської маніфестації 10 вересня 1933 р. У цей день у Почаєві відбувалися урочистості, пов'язані з 10-літтям виконання митрополитом Діонісієм обов'язків керівника Волинської єпархії. Ініціатором маніфестації знову ж стала УПРВ, задум якої підтримав воєвода Г. Юзевський. Напередодні святкування посол С. Скрипник та воєвода Г. Юзевський узгодили план дій. З цього приводу Г. Юзевський писав: «Визнаю, що план був досить ризикований. Під час таких маневрів тисячний натовп, затиснутий у стінах монастиря, міг спричинити трагічні наслідки та призвести до людських жертв. Я вирішив, що найкраще, аби в день Св. Йова воєводи не було в Луцьку, щоб ніхто не знав, де він»³⁹⁸.

Маніфестація почалася після закінчення служби Божої і проходила під блакитно-жовтими прапорами та гаслами «Для Волині – правлячий єпископ-українець», «Українському народові – український єпископат» та ін.

Після маніфестації відбулося посольське віче, на якому були присутні послы М. Бура, С. Скрипник, М. Тележинський та сенатор І. Гловацький. На вічі піднімалися проблеми розмосковлення АПЦП, висвяти українського єпископату, вживання української мови в богослужіннях та ін. Було прийнято низку резолюцій у цій справі, які в архієрейському домі були передані гродненському архієпископу Олексію та єпископу Полікарпу³⁹⁹.

Почаївська маніфестація відгукнулася широким відлунням по Волині. Віча за участю послів і сенаторів відбулися в Рівному, Дубні, Володимирі, Кременці. На цих зібраннях народ приєднувався до резолюцій, прийнятих у Почаєві⁴⁰⁰.

Даючи оцінку почаївській маніфестації, митрополит Ілларіон писав: «Можна по-різному дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15–20000 учасників говорили про її поважність. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато»⁴⁰¹.

³⁹⁸ Юзевський Генрик. Замість щоденника... . С. 51.

³⁹⁹ В Почаївській лаврі 10 вересня 1933 року. *За соборність* : газета. 1933. Ч. 7. С. 13-19.

⁴⁰⁰ В боротьбі за Автокефальну Православну Церкву в Польщі. *За соборність* : газета. 1933. Ч. 7. С. 24–31.

⁴⁰¹ Ілларіон, митрополит. Фортеця православія на Волині С. 362.

9 жовтня 1933 р. митрополит Діонісій оголосив відозву, у якій засудив «почаївську розруху» й пообіцяв, що українська мова до богослужінь не буде впроваджена⁴⁰². Митрополит також звернувся до Міністерства віросповідань із протестом проти віча і його ухвал, вказуючи, що «революційна демонстрація антицерковних українських діячів у найбільшій православної святині в Польщі в Святій Почаївській лаврі 10.IX.б.р. болем огорнула серця вірних, святу Православну церкву, православне духовенство...»⁴⁰³.

Та сам митрополит добре розумів, що ситуація склалася не на його користь, проти нього стояла майже вся українська громадськість на чолі з УПРВ та з підтримкою урядових кіл. Отож, дуже швидко почаївська маніфестація принесла позитивні результати. Деяких найзапекліших священників-русифілів перевели за межі Волині. 2 березня 1934 р. на засіданні Священного Синоду митрополит Діонісій зрікся керування Волинською єпархією і призначили з 15 квітня 1934 р. на цю кафедру українця архієпископа Олексія⁴⁰⁴.

Архієпископ Олексій (Олександр Якович Громадський) народився на Підляшші. Середню освіту здобув у Холмській духовній семінарії, а вищу богословську освіту – в Київській духовній академії, яку закінчив у 1908 р. як магістр богослов'я. У цьому ж році був висвячений на священника Холмського кафедрального собору і був законовчителем холмських гімназій, а з 1916 р. призначений на посаду холмського єпархіального інспектора церковно-парафіальних шкіл. У 1917 р. був переміщений на таку ж посаду в Кишинівську єпархію. У 1918 р. призначений вчителем Холмської духовної семінарії, яка тоді знаходилася в Кременці. У 1920 р. Олексій Громадський став на чолі Волинського єпархіального управління, а в 1921 р. – ректором Волинської духовної семінарії⁴⁰⁵.

3 вересня 1922 р. владика Олексій був висвячений на Луцького вікарного єпископа, але вже 23 квітня 1923 р. був призначений на кафедру Гродненського

⁴⁰² Papierzyńska-Turek M. *Mędzy tradycją...* . S. 221.

⁴⁰³ ААН. МВРiOP. Sygn. 988. К. 671.

⁴⁰⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 13.

⁴⁰⁵ Відновлення самостійної Волинської єпископської кафедри. *За соборність* : газета. 1934. Ч. 8. С. 3–7.

і Новогрудського єпископа і став членом Священного синоду Православної церкви в Польщі, а в квітні 1928 р. був возведений у сан архієпископа⁴⁰⁶.

Кандидатура архієпископа Олексія була обрана за взаємною згодою митрополита Діонісія та міністра віросповідань, яким на Волинській кафедрі потрібна була людина, стримана у своїх національних почуттях. Разом із тим призначення архієпископа-українця задовольняло вимоги української громадськості. З цього приводу В. Борщевич пише : «Особу владики Олексія слід назвати компромісною для всіх сторін, які брали участь у конфлікті. Українці вбачали в ньому представника рідного народу, вища церковна влада знала про його виховання на російській теологічній літературі, а польський уряд розглядав як людину, лояльну до держави і слухняну ще з часів проголошення автокефалії в першій половині двадцятих років»⁴⁰⁷.

Архієпископ Олексій відкрито висловився за українізацію церкви у Волинській єпархії. Відразу ж було проведено цілу низку нових призначень і переміщень на посадах як в єпархіальному управлінні, так і серед духовенства. Завдяки цьому Волинь позбавилася декількох найбільш затятих русофілів, зокрема настоятеля Луцького собору протоієрея А. Павлюковського. Протоієрей В. Романовський, настоятель Володимирського собору, дістав призначення до Варшави. Дещо пізніше відомого діяча РНО протоієрея М. Рогальського, настоятеля Рівненського собору, було переміщено до Вільна⁴⁰⁸. Секретарем Волинської духовної консисторії став відомий український громадський діяч І. Власовський. 23 жовтня 1934 р. видали розпорядження про використання української мови в церковній адміністрації і кореспонденції православного духовенства з єпархіальними інституціями⁴⁰⁹.

Та вже у 1934 р. серед українців починає з'являтися невдоволення деякими діями архієпископа Олексія, зокрема призначенням кількох проросійськи настроєних осіб на відповідальні посади у Волинському

⁴⁰⁶ 15 літ архипастирського служення Архієпископа Волинського і Кременецького Олексія. *Церква і нарід* : журнал. Ч. 17. 1937. 1 вер. С. 557–559.

⁴⁰⁷ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині... С. 50.

⁴⁰⁸ Борщевич В. Автономна православна церква на Волині... С. 24.

⁴⁰⁹ *Wiuletyn Polsko-Ukraiński* (далі – В Р-У), nr. 49, 9. XII. 1934. S. 2.

єпархіальному управлінні. Та звинувачення в цьому покладалися не на архієпископа Олексія, а на митрополита Діонісія. УПРВ подала меморіал волинському воєводі, у якому говорилося, що «архієпископ Олексій, який опинився в складній ситуації, з огляду на законне втручання митрополита в його справи, не займає рішучої позиції, що невдовзі може фатально відбитися на житті Волинської єпархії», а отже, «настав час покінчити з підтримкою митрополитом Діонісієм аморальних й «істинно руских» елементів серед духовенства»⁴¹⁰.

Отже, поміркованість архієпископа Олексія у вирішенні національно-церковних проблем не завжди пояснювалося його власними переконаннями. Обіймаючи високу посаду, він змушений був рахуватися з позицією вищої церковної влади та митрополита Діонісія.

Важливою подією для православних українців стало скликання архієпископом Олексієм волинського єпархіального зібрання, яке відбулося 29–30 січня 1935 р. в м. Кременці. Окрім представників духовенства, на ньому були присутні всі православні послы й сенатори Волині, голова управи товариства імені митрополита Петра Могили С. Тимошенко та член управи товариства М. Ханенко, представники Кременецької духовної семінарії, Рівненської та Кременецької українських гімназій та ін⁴¹¹. На зібранні обговорювали різні аспекти православно-церковного життя на Волині. Щодо українізації церковного устрою було вирішено, що «різні ворожі Православній церкві течії у великій мірі черпають силу з факту нехтування духовенством національних особливостей православних мас на Волині і повстають на ґрунті розходження поміж пастирями і народом», а тому було ухвалено, щоб виголошення проповідей та навчання релігії в школах відбувалося живою, зрозумілою для народу мовою, там де населення вимагає українізації богослужінь, священники повинні йти на зустріч парафіянам, але бути обережними у проведенні

⁴¹⁰ AAN. MSW. Sygn. 1048. Memoriał Ukraińskiej Parlamentarnej Reprezentacji Prawosławnych Posłów i Senatorów Wołynia do wojewody wołyńskiego w sprawie współpracy władz cerkiewnych i cywilnych. 1934. K. 4–5.

⁴¹¹ B P-U. nr. 6. 10. II. 1935. S. 63.

українізації там, де немає згоди поміж парафіянами⁴¹². Такі рішення свідчили про те, що свідоме українське духовенство на чолі з архієпископом Олексієм намагалося й надалі утримувати курс на українізацію церковного устрою.

Волинське єпархіальне зібрання 1935 р. можна вважати підсумковим актом другого етапу розгортання національно-церковного руху українців у Польщі. Це спричинило велике зростання національної свідомості волинян. У цей період національно-церковний рух українців мав особливо значні здобутки. Ці здобутки були чітко висвітлені у Декларації ВУО від 31 березня 1935 р. У ній зазначалося: «Волинську єпархію унезалежено; на її чолі поставлено українську ієрархію в особах правлячого архієпископа Олексія та вікарного єпископа Полікарпа, на членів православної Консисторії та її секретаря, як і на становища повітових протоієреїв, покликано або українських панотців і громадських діячів, або тих панотців, що довели свою лояльність у ставленні до українського народу; урядування в усій єпархії проводиться українською мовою; служба Божа впроваджується в рідній мові всюди там, де того бажає українське населення...»⁴¹³.

Так, на 1 листопада 1935 р. у Волинській єпархії в 122 церквах богослужіння велося українською мовою, у 40 – українська служба Божа чергувалася з церковнослов'янською, у 27 – з українською вимовою старослов'янських літургійних текстів, у 99 – українською мовою читали Євангеліє, Апостол, а також молитви «Вірую», «Отче наш». У 129 церквах богослужіння українською мовою відбувалися періодично, тобто процес українізації торкнувся 423 парафії на загальну кількість – 678 парафій єпархії⁴¹⁴.

Значною мірою такі успіхи стали можливими завдяки зацікавленості церковними справами УПРВ. Українські православні парламентарі підтримали й очолили український національно-церковний рух. До того ж УПРВ як

⁴¹² Волинське Єпархіальне Зібрання 29–30 січня 1935 р. *За соборність* : газета. 1935. Ч. 9. С. 5.

⁴¹³ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 152.

⁴¹⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2967. Листування з міністерством внутрішніх справ та міністерством релігії та суспільної просвіти про службу православної церкви російською мовою. Арк. 6–7.

складова частина ББСУ мала значну підтримку урядових кіл, які не були зацікавлені у збереженні російського характеру православ'я в Польщі.

3.3. Опір полонізації Православної церкви

Другою половиною 30-х років можна окреслити третій і завершальний період розвитку українського національно-церковного руху. Для православних українців у Польщі це, по суті, були найважчі роки.

Після смерті у 1935 р. маршала Ю. Пілсудського в політиці польського уряду щодо АПЦП відбулися значні зміни, зокрема щодо українського церковного руху. Почала широко розгортатися акція полонізації православ'я. Державна влада намагалася надати православ'ю польського характеру шляхом впровадження польської мови та руху православних поляків. Почався тиск на духовенство щодо використання польської мови як літургійної, а також мови проповідей.

Польський уряд починав все більше схилитися до російського табору в АПЦП. Пояснення цьому ще в грудні 1934 р. дала «Газета Варшавська» (*Gazeta Warszawska*): «Росіяни в церкві з огляду на сам факт малої своєї кількості, будучи zagrożені «українською» опозицією, будуть шукати опертя в польському уряді і провадити політику, яка не суперечить державним польським інтересам»⁴¹⁵.

У 1935 р. для роботи над врегулюванням правового становища АПЦП було створено Комітет у національних справах, головну роль у якому відігравали представники уряду. Його позиція, зайнята на засіданні у грудні 1935 р., яскраво свідчила про зміну урядової політики щодо АПЦП. Було ухвалено рішення, у якому говорилося, що державна політика щодо українізації повинна бути стриманою. Пропонувалося утриматися від пропаганди цього процесу. На думку членів Комітету, Православна церква мала стати інструментом впровадження польської культури у східних кресах. Вирішено залишити старослов'янську мову літургій з одночасним введенням в усіх

⁴¹⁵ Цит. за: Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині... С. 65.

можливих випадках польської мови. Уживання всіх інших мов православного населення у богослужіннях повинно гальмуватися. Виключно польська мова мала стати мовою церковного управління⁴¹⁶. Отже, польський уряд ставив за мету ліквідацію всіх здобутків українського національно-церковного руху. Наступ на православ'я розпочався, але українські церковники ще могли відкрито заявляти про права й потреби українського православного народу. У м. Кременці 12–13 лютого 1936 р. відбулося Волинське єпархіальне зібрання духовенства та мирян, на якому обговорювали питання українізації церковного устрою⁴¹⁷.

Проте процес українізації ПЦП почав уповільнюватися. Православна ієрархія, зважаючи на зміну політичної ситуації, почала зміцнювати свої проросійські позиції. На адресу УПРВ стала надходити велика кількість листів від українського православного населення з проханнями про допомогу у вирішенні проблем українізації богослужінь. Так, парафіяни с. Полонка Луцького повіту просили забрати від них священника М. Симоновича, який не дослухався до вимог парафіян і не хотів відправляти літургій українською мовою, що стало причиною непорозумінь і конфліктів у парафії⁴¹⁸. Подібні прохання надійшли із с. Воротнів Луцького повіту⁴¹⁹, с. Добротин Дубенського повіту⁴²⁰, із Свято-Успенського собору м. Володимира⁴²¹.

Духовна консисторія все рідше дослухалася до таких вимог. Швидше навпаки, там, де богослужіння відправлялися українською мовою і священник знаходив порозуміння з парафіянами, поставала загроза переведення його на іншу парафію. Наприклад, парафіяни с. Моквин Костопільського повіту просили залишити в їхній парафії отця І. Зварича як доброго пастиря, який

⁴¹⁶ Chojnowski A. Консерваторія політики народowościowej... . S. 209.

⁴¹⁷ Православна церква на Волині. *Волинське слово* : газета. 1937. № 2. 7 січня. С. 4.

⁴¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 44.

⁴¹⁹ Там само. Арк. 239.

⁴²⁰ Там само. Арк. 170.

⁴²¹ Там само. Арк. 34.

дослухався до потреб своїх парафіян⁴²². Подібна ситуація склалася в селах Деражне Костопільського⁴²³ і Золочівка Дубенського повітів⁴²⁴.

Особливої гостроти набула проблема ліквідації Кременецької духовної семінарії, яка була на Волині єдиним спеціальним навчальним закладом релігійної підготовки дітей православних українців. Ця ідея не була новою. Ще у 1923 р. куратор Волинського шкільного округу у повідомленні Міністерству віросповідань указував: «Конечною необхідністю є перенесення семінарії із Кременця, де середовище шкідливо впливає на студентів і державний контроль над закладом утруднений. Найкраще було б перенести цю семінарію до Варшави, де в польському середовищі вплив польської і європейської культур був би сильнішим, а доступ до української ідеї утруднений»⁴²⁵.

11 березня 1932 р. видано закон про реорганізацію шкільництва, згідно з яким Кременецька та Віленська семінарії, починаючи з 1935/36 н. р., підлягали поступовій ліквідації. Підготовка кадрів священників мала зосередитися у Варшаві, де з 1935 р. почав діяти інтернат для гімназистів 1–2 класу, з яких відбирали кандидатів для вступу у лицей, відкриття якого планувалося на 1938 р.⁴²⁶

Отже, підготовка кадрів священників вже від перших років навчання, тобто з 10–11-літнього віку, мала зосереджуватися в польському середовищі. У 1935/36 н. р. вступні іспити до Кременецької семінарії не проводили, тому закрили перший клас⁴²⁷.

Цю справу неодноразово порушувала в Сеймі УПРВ. Її члени зверталися до міністра віросповідань, домагаючись відкриття православного богословського лицю в Кременці. Усі ці намагання були безуспішними. Кременецька семінарія однією з перших постраждала від нової урядової

⁴²² Там само. Арк. 165.

⁴²³ Там само. Арк. 244.

⁴²⁴ Там само. Арк. 264.

⁴²⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 1159. Seminaria i zakłady teologiczne – Seminarium Duchowne w Krzemieńcu (t. I) – sprawy ogólne – organizacja, uprawnienia, programy nauczania, wizytyacje. K. 64.

⁴²⁶ AAN. MWRiOP. Sygn. 1168: Seminaria i zakłady teologiczne reorganizacje prawosławnych seminariów duchownych w Wilnie Krzemieńcu oraz przeniesienie ich do Warszawy. K. 5.

⁴²⁷ Ibidem.

політики. Але вона покликала до життя молоду генерацію українського духовенства. Її вихованці, – як писав І. Власовський, – «не піддавались полонізації, – навпаки, у більшості вони в старших клясах були вже зовсім свідомими українськими патріотами...»⁴²⁸.

Процес українізації в Православній церкві гальмувався. Польська мова дедалі ширше почала використовуватися в церковному управлінні, при викладанні релігії в навчальних закладах, у релігійних виданнях. Спостерігалася виразна підтримка руху православних поляків.

Міністр внутрішніх справ Г. Сухенек-Сухецький у 1936 р. повідомляв Міністерство закордонних справ, що на території всієї Речі Посполитої мешкає 600 000 православних поляків, з них на Волині – 62 425. Вказувалося, що це – польське населення, яке проживало на землях, включених до Російської імперії, і прийняло православ'я під тиском. Тому уряд змушений оточити особливою опікою православних, які становлять інтегральну частину польського народу⁴²⁹.

17 жовтня 1936 р. Синод за вимогою уряду затвердив до вжитку переклади літургійних текстів польською мовою. Така ухвала була цілком зрозумілою й відповідала ухвалі Синоду від 1924 р. про вживання української, білоруської, польської і чеської мов у богослужіннях. Найбільше галасу навколо цієї постанови зчинили росіяни, які сприйняли її як ще одне посягання на церковнослов'янську мову в богослужінні. З цього приводу делегація від РНО 9 грудня 1936 р. відвідала митрополита Діонісія, який запевнив, що «факт благословенства перекладів богослужбових книг польською мовою було б хибно тлумачити як заохочування перейти до польської літургійної мови. Узагалі, не треба думати, що церква буде використана, як знаряддя полонізації населення»⁴³⁰.

Зрозуміло, що такі твердження митрополита були сумнівними. Але на Волині невдоволення цією ухвалою не спостерігали, тому що це був край заселений переважно українцями. Богослужіння польською мовою тут не

⁴²⁸ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 104.

⁴²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2967. Арк. 9, 11.

⁴³⁰ На теми з проблем православ'я. *Церква і нарід* : журнал. 1–15 січ. 1937. Ч. 1–2. С. 30.

відправлялися і не робилося ніяких приготувань у цьому напрямку⁴³¹. Та, вдаючись до порівняння, зауважимо, що переклади богослужбових книг українською мовою, над якими працювала комісія при Українському науковому інституті у Варшаві, з 1931 р. були лише благословенні до вжитку митрополитом Діонісієм, тобто, на відміну від польських, не були офіційно затвержені Синодом⁴³². Отож, занепокоєння серед громадськості, очевидно, було. Богослужбові книги українською мовою були необхідними для українізації церковного устрою. Переклади ж польською мовою стали підґрунтям для запланованої акції полонізації.

Наступною подією, що викликала масове невдоволення української громадськості, стала ухвала Священного Синоду від 27 лютого 1937 р. про вживання літургійних текстів живими мовами. Цією постановою відправа богослужінь у Православній церкві мовами окремих народів залежала від щоразової згоди на це Синоду⁴³³. Зрозуміло, що на Волині ця ухвала найболючіше торкалася вірян української національності, адже вона значно вповільнювала процес українізації. На відміну від українців, таке рішення задовольняло москвофілів. Яскравим прикладом цього стала відміна урочистого українського богослужіння в Рівному, яке було призначено в міському соборі на 14 березня 1937 р. з нагоди вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. У відповідь на такі дії духовенства 28 березня в місті відбулося громадське зібрання за участю понад 1000 осіб. Присутні ухвалили резолюцію про відміну ухвали Синоду й впровадження української мови в богослужіннях Рівненського собору⁴³⁴.

Проти ухвали Синоду виступила також УПРВ Волині, члени якої побоювалися, що така ухвала буде використовуватися для консервації москвофільських настроїв у церкві⁴³⁵.

⁴³¹ Благо Святого Православ'я. *Волинське слово* : газета. 1937. 18 берез. С. 1.

⁴³² На теми з проблем православ'я. *Церква і нарід* : журнал. 1937. Ч. 1–2. 1–15 січ. С. 29.

⁴³³ В справах української богослужбової мови. *Церква і нарід* : журнал. 1937. Ч. 7. 1 квіт. С. 253.

⁴³⁴ Українське організоване громадянство у справі ухвали Св. Синоду від 27. II. б. р. *Церква і нарід* : журнал. 1937. Ч. 8. 15 квіт. С. 304.

⁴³⁵ Благо Святого Православ'я. *Волинське слово* : газета. 1937. 18 бер. С. 1.

З метою заспокоєння невдоволення українців синодальною ухвалою, Волинська консисторія видала розпорядження, у якому пояснювалося, що ця ухвала не означає відміни української мови літургій у тих парафіях, де вона вже впроваджена. Також не потрібно спеціального дозволу для відправи панахид українською мовою, впровадження української мови надалі не заборонено, а лише обумовлено достеменним вивченням справи⁴³⁶.

Відгуком синодальної ухвали стала нарада, проведена 26 березня 1937 р. архієпископом Олексієм з послами С. Тимошенком і С. Скрипником. Архієпископ запевнив послів, що ухвала Синоду в справі богослужбової мови не вплине на поступ українізації, пообіцяв припинити діяльність деяких повітових протоієреїв, які дотримуються русифікаційного курсу, і ввести до духовної консисторії трьох українців⁴³⁷.

Незважаючи на протести та загальне обурення української громадськості, синодальна ухвала так і не була відкликана. Польські урядові кола дедалі рішучіше проводили політику полонізації українського населення. Українські парламентарі ставали на захист православних вірян, зверталися із заявами та меморіалами до різноманітних інстанцій, але це вже не давало помітних результатів.

Процес українізації дедалі вповільнювався. Сам архієпископ Олексій визнавав, що «нині дуже важко повернутися до проведення доукраїнізації Православної церкви, тоді як у попередній період адміністративна влада сама прагнула українізації церковного життя»⁴³⁸.

Нова політика уряду активізувала проросійське духовенство, яке боронило старослов'янську літургійну мову в АПЦП. Зокрема, конфлікт, що виник у м. Дубно, був викликаний домаганнями відправи панахиди українською мовою в день другої річниці смерті маршала Ю. Пілсудського. Повітовий протоієрей В. Ковалевський не лише відмовився відслужити в соборі панахиду

⁴³⁶ Ibidem.

⁴³⁷ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання... . С. 301.

⁴³⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4421. Інформація повітових старостів і духовної консисторії і листування з ними про охорону православних церков. Арк. 31.

українською мовою, але й замкнув собор, біля якого зібралися представники української громадськості з усього повіту. Панахиду було відправлено присутнім повітовим духовенством під відкритим небом⁴³⁹.

Намагаючись дедалі ширше розгорнути акцію полонізації українського населення, Міністерство віросповідань вимагало від митрополита Діонісія додаткових роз'яснень до розпорядження про вживання окремих мов у церковному житті, зокрема польської. У своїй відповіді митрополит вказував: «Відповідне розпорядження вищої церковної влади ніде не виключало і не мало на увазі виключати польську мову від застосування в тих випадках, коли це необхідно»⁴⁴⁰. Цей діалог був лише тактичним кроком на шляху до реалізації поставленої мети. Директор департаменту Н. Дунін-Борковський відразу ж скерував цей лист волинському воєводі, вказуючи при цьому, що пояснення митрополита є недостатніми, однак вони можуть стати козирем у руках адміністрації і шкільної влади щодо тих священників, які ігнорують доручення державної влади про впровадження польської мови»⁴⁴¹.

Яскравим проявом зміни політики польського уряду щодо українців Волині стало переведення у квітні 1938 р. волинського воєводи Г. Юзевського на таку ж посаду до Лодзю. Як відомо, Г. Юзевський не був прибічником гвалтівної полонізації православних українців. Одразу після виїзду з Волині він писав: «Нові елементи тої (полонізаційної – І. Н.) політики спричинять зростання ненависті до всього, що польське. Відношення до православного віросповідання, котре стало на думку православних, переслідуваним віросповіданням, а населення показує, що бореться в обороні своєї віри, [...] мусить призвести в умовах волинського життя до дуже для нас небажаних і небезпечних змін. [...] Ненависть до всього, що українське, викликає зі сторони українського населення ненависть до всього, що польське»⁴⁴².

⁴³⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 142.

⁴⁴⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4592. Листування з Міністерством релігії і громадської просвіти про введення польської мови в школах при вивченні богослов'я. Арк. 6.

⁴⁴¹ Там само. Арк. 5.

⁴⁴² Цит. за: Piotrkiwicz T. Kwestia ukraińska... . S. 173.

Подібні зауваження колишнього волинського воєводи вже не брали до уваги. Запроваджувана ним в життя ідея польсько-української співпраці на Волині вже після смерті Ю. Пілсудського зіштовхнулася з критикою, а з подальшим розвитком полонізаційного курсу стала взагалі неприйнятною. У контексті цього польський поміщик С. Красіцький у своїй брошурі «Політика воєводи Юзевського в світлі цифр і фактів» піддав гострій критиці діяльність Г. Юзевського на Волині. Щодо українізації православ'я він писав: «Мусимо погодитися, що внаслідок найфатальніших помилок нашої офіційної політики на тому відтинку, ще перебільшених місцевими необачними діями воєводи Юзевського церква на Волині, спочатку російсько-православна стає церквою національно-православною – українською»⁴⁴³. С. Красіцький вважав необхідним негайно припинити українізувати церкву. «На землях Волині, – радив він, – потрібно не робити нічого іншого, як лише полонізувати, полонізувати і ще раз полонізувати»⁴⁴⁴.

18 листопада 1938 р. видано декрет президента Речі Посполитої про відношення держави до польської Автокефальної православної церкви, а 10 грудня 1938 р. затверджено Внутрішній статут цієї церкви. Безумовно, ці документи мали велике значення для ПАПЦ. Вони припинили її багаторічну тимчасовість перебування в польській державі. Та разом із тим ставили ПАПЦ у ще більшу залежність від уряду, а польська мова була визнана офіційною мовою церкви⁴⁴⁵.

Уже після затвердження відповідних законів урядові кола досить швидко пішли в напрямку реалізації поставленої мети й задоволення вимог, висунутих перед митрополитом Діонісієм. 27 і 28 листопада 1938 р. на вимогу уряду було висвячено двох колишніх військових священників на єпископів, прибічників ідеї «польського православ'я». Єпископ Тимофій (Шретенр) був призначений

⁴⁴³ Krasicki S. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. Statyn : Nakładem własnym, 1937. S. 67.

⁴⁴⁴ Ibidem. S. 101.

⁴⁴⁵ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *DURP*. 1938. № 88. Poz. 597. S. 1317–1343. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938088059701.pdf> (дата звернення: 18.12.2023).

Люблінським вікарієм, єпископ Матвій (Самашко) – Брацлавським⁴⁴⁶. З метою послаблення українського православ'я на Волині з 1 січня 1939 р. 115 парафій Ковельського та Любомльського повітів переходили у підпорядкування Варшавської єпархії.

Відповідно до встановленого в законі положення про те, що вся офіційна преса буде видаватися винятково польською мовою, перестав виходити в Кременці часопис «Церква і нарід». Його активна позиція в справі оборони інтересів українства призвела до того, що видання потрапило до списку неблагонадійних. Останній номер часопису побачив світ у грудні 1938 р.

Підтримуючи полонізаційний курс, уряд добре розумів важливість української національної проблеми в православ'ї, зокрема на Волині. Проте боротьба за українізацію богослужінь, незважаючи на всілякі обмеження, навіть репресії, не припинялася.

У цей час вже виразно спостерігається зміна політичних настроїв серед православного кліру. Намагаючись зберегти у Православній церкві російські традиції, частина духовенства почала схилитися до полонізаційної політики урядових кіл, знаходячи в них підтримку в боротьбі з українським національно-релігійним рухом. Нове покоління православного духовенства, яке здобувало духовну освіту в польському середовищі, мало цілком відповідати потребам нової політики. Новопризначений волинський воєвода О. Гауке-Новак у своїх директивах, розісланих старостам, наказував приймати до духовних семінарій національно несвідому українську молодь, вважаючи, що її буде легше схилити до співпраці⁴⁴⁷.

На початку 1939 р. волинський воєвода О. Гауке-Новак розробив нову політичну програму для Волині. Її суть полягала в державній та національній асиміляції українського населення Волині⁴⁴⁸. На думку нового воєводи, багато

⁴⁴⁶ Торжества наречення та хиротонії во єпископи о. архимандрита Тимофея (Шреттера) і о. архимандрита Матфея (Семашка). *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 23. 1 груд. С. 963.

⁴⁴⁷ Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938–1939). *Przegląd Wschodni*. 1999. T. V. Z. 4 (20). S. 704.

⁴⁴⁸ Див.: Кучерепа М. Державна політика Польщі на Волині. 1939 рік. *Літопис Волині*. Ч. 2. Луцьк, 2003. С. 86–101.

православних мешканців Волині не почувають себе українцями, тобто національно несвідомі, і за них насамперед потрібно боротися. «Боротьбу за душі національно несвідомого православного населення, – вказувалося в цій програмі, – повинно вести все польське суспільство, і боротьба та мусить бути в державних інтересах виграна»⁴⁴⁹.

Воєвода стверджував, що після припинення українізації ПАПЦ, мусить наступити її деполітизація, а тоді повільна полонізація⁴⁵⁰. Під патронатом воєводи ця програма активно реалізовувалася на Волині. Зокрема, почали створюватися осередки православних поляків, які «через сам факт свого існування і тиск на владу Православної церкви, могутимуть ефективно започаткувати його полонізацію»⁴⁵¹.

Центром цих осередків мало стати Товариство православних поляків. Його статут розробив сам воєвода і розіслав усім повітовим старостам. Метою цього товариства мала стати співпраця з адміністрацією щодо впровадження необхідних у Православній церкві змін, спрямованих на те, щоб ПАПЦ стала справді польською церквою. Товариство повинно було стати осередком, у якому відбувався б процес польської асиміляції українців Волині. Найважливішими його завданнями були такі: добитися, щоб польська мова стала мовою церковної влади й управління; докладати зусилля до якнайширшого використання польських підручників при навчанні православної релігії в школах; підтримувати уніфікацію календаря; впроваджувати богослужбові співи і проповіді польською мовою при збереженні старослов'янської мови літургій; чинити стійкий опір українізації православної церкви і спільно з владою та іншими польськими організаціями працювати над підготовкою нового волинського життя, польського за змістом⁴⁵². З цією ж

⁴⁴⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 9. Спр. 4671. Програма державної політики на Волині. 1939. Арк. 2.

⁴⁵⁰ Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka... . S. 704.

⁴⁵¹ AAN. MWRiOP. Sygn. 973. K. 346.

⁴⁵² Ibidem. K. 346–347.

метою в селах створювали осередки ходячої шляхти, які об'єднували поляків православного віросповідання⁴⁵³.

Згідно з новою політичною програмою, особливої актуальності набула справа уніфікації календаря. Воєвода підкреслював важливість цього для польської держави. На його думку, «святкування свят в один і той же час стане особливо сильним елементом поєднання православних із католиками і спричинить таке бажане їх зближення»⁴⁵⁴.

Тобто державна влада почала рішучий наступ на православ'я. Проявлявся він у найрізноманітніших формах: гальмуванні процесу українізації, намаганні повернути старослов'янську мову літургій, підтримці руху православних поляків, створенні релігійних організацій для зміцнення цього руху, втіленні до церковного устрою польської мови, уніфікації календаря тощо.

У другій половині 30-х років зі зміною внутрішньої політики Польщі рух за українізацію нагтовхнувся на протидію уряду, який ставив за мету сполонізувати та окатоличити українське православне населення. Та незважаючи на утиски, український церковний рух не згас, але темпи українізації уповільнилися. Проросійська ієрархія почала відновлювати свої позиції. Українські послы й сенатори докладали зусиль, щоб захистити православних волинян перед наступом польсько-католицької реакції. Але в нових політичних умовах це вже не давало значних результатів – надто сильним був тиск на православ'я зі сторони державної влади. Та все ж український церковний рух навіть у таких складних умовах будив інтерес української громадськості до створення національної церкви.

Висновки до розділу 3

Міжвоєнний період ознаменувався стрімким ростом національної свідомості українців Волині. Усвідомлення ними своєї віросповідної самобутності спричинили виникнення українського церковного руху. Ведучи

⁴⁵³ Ibidem.

⁴⁵⁴ Ibidem. К. 348.

боротьбу за надання АПЦП українського національного характеру, цей рух упродовж усього міжвоєнного періоду висував основні вимоги: відправа літургій українською мовою, українізація церковного діловодства, висвята українського єпископату, навчання дітей україномовної релігії та ін. Такі вимоги передбачали опір зрусифікованої церковної влади та значної частини духовенства, а також росіян, які, хоча становили один відсоток населення міжвоєнної Польщі, але мали підтримку православної ієрархії.

Український церковний рух пройшов декілька етапів, кожен із яких характеризувався переходом православних волинян на вищий щабель національної свідомості, а також відрізнявся особливостями внутріцерковних та суспільно-політичних відносин.

На початку 20-х років ідею українізації церковного устрою підносили самі православні ієрархи, які згодом усвідомили, що цим розбудили небезпечні для російського характеру церкви українські впливи. Але в цей час національно-церковний рух на Волині ще був явищем стихійним і не мав єдиного координаційного центру. Урядові кола негативно ставилися до українізації православ'я, стримуючи цей процес адміністративними заходами.

Після перевороту Ю. Пілсудського державна влада деякою мірою сприяла українцям у вирішенні церковних справ і намагалася зменшити російські впливи в АПЦП. Тоді починає складатися провід українського церковного руху. Спочатку він був представлений осередком «Просвіти» у Володимирі на чолі з А. Річинським. Цей етап ознаменувався Луцьким церковним з'їздом 1927 р., який своїми ухвалами накреслив подальшу програму розвитку церковно-релігійного життя православних волинян.

Від кінця 20-х – початку 30-х років на захист інтересів АПЦП активно стали українські послы й сенатори. Вони домагалися задоволення потреб українського православного населення з трибун сейму й сенату, перед церковною та світською владою. З ініціативи УПРВ було створено Волинське українське об'єднання, яке у своїй діяльності на чільне місце висунуло проблеми українізації православ'я. Українським послам належала ідея

створення Товариства імені митрополита Петра Могили, що висувало вимоги втілення до церковного устрою засад соборності та надання АПЦП українського національного характеру. Діяльність УПРВ будила й згуртовувала православне суспільство в боротьбі за розбудову національної церкви. У першій половині 30-х років український церковний рух мав значні здобутки – українцям вдалося закласти основи власної ієрархії, українізувати богослужіння в багатьох парафіях Волинської єпархії, створити й відновити церковно-громадські інституції.

Зі зміною внутрішньої політики в другій половині 30-х років польська державна влада дедалі більш відкрито починала діяти в напрямку полонізації та окатоличення українського православного населення. Насамперед це стосувалося волинян. Урядова політика викликала протидію зі сторони української громадськості. Різноманітні асимілятивні заходи стали чинником розвитку національно-релігійної свідомості православних українців. Разом із тим українізаційні процеси в церкві почали вповільнюватися.

Отже, зародження національно-церковного руху на Волині було зумовлене процесами національної й конфесійної ідентифікації українського народу. Українізацію Православної церкви на Волині слід розглядати як соціально-політичну потребу часу.

РОЗДІЛ 4

НЕОУНІЯ ТА РЕВІНДИКАЦІЯ

4.1. Нова унія як діалог між православ'ям та католицизмом

Ватикан розпочав новий наступ на православ'я на початку ХХ ст., спрямувавши вістря своєї асиміляційної політики на реалізацію так званої неоунійної акції, відомої як «унія східного обряду», «унія східнослов'янського обряду», «унія східно-візантійського обряду», або «східний обряд в католицизмі». Суть нового обряду полягала в наверненні на католицизм православних тодішньої Російської імперії. З цією метою 1917 р. у Римі засновано Конгрегацію в справах Східної церкви, яку очолив сам Папа⁴⁵⁵.

Перші спроби місійної діяльності в Росії не мали успіху, але Рим не попрощався зі своїми планами⁴⁵⁶. Після встановлення радянської влади в Росії безпосередня місійна діяльність на цій території стала практично неможливою. Тому виникла ідея перенесення її на територію Польщі. Ватикан розраховував, що досить сприятливим тереном для проведення неоунійної акції стануть східні воєводства Речі Посполитої. Для впровадження унії на східних землях Речі Посполитої було прийнято концепцію, згідно з якою католицькі парафії східного обряду підпорядковувалися юрисдикції католицьких єпископів, а утворення окремої єпархії цього обряду могло наступити лише після створення мережі парафій і підготовки відповідних духовних кадрів⁴⁵⁷.

Нову унійну акцію Ватикан уявляв собі як діалог між православ'ям та католицизмом, який, зрештою, мав призвести до об'єднання церков. Проте розпочата акція була далекою від цих задумів. Оминаючи православну ієрархію, місіонери намагалися здобути для східного обряду парафіян та духовенство. Засновник нового обряду в Польщі єпископ Г. Пшеждзецький восени 1923 р. поїхав до Риму із розробленим планом, який передбачав у майбутньому цілковите підпорядкування Православної церкви католицьким догматам і

⁴⁵⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 416. Ogólne sprawy wyznania katolockiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. 1923–1938. K. 325–326.

⁴⁵⁶ Див.: Jurkiewicz J. Watykan a Polska S. 104.

⁴⁵⁷ Stępień St. Nowa unia kościelna.... . S. 151.

латинській юрисдикції. При цьому планувалося залишити непорушним православно-церковний обряд синодально-російського гатунку. 21 січня 1924 р. Конгрегація в справах Східної церкви надала єпископу Г. Пшеждзецькому повноваження на творення парафій нового обряду, а для проведення місійної роботи він отримав від генерала ордену єзуїтів В. Ледуховського двох єзуїтів – отця Базиля (француза) і отця О. Маліновського (поляка)⁴⁵⁸. 1925 р. повноваження на творення нового обряду було поширено на Віленську архієпархію, а також на Луцьку, Поліську й Люблінську єпархії⁴⁵⁹.

Ідея залишення православної форми неоунійного обряду була підтримана Конференцією єпископів кресових єпархій. У прийнятому з цього приводу рішенні говорилося: «... належить зробити усе, щоб зближення іновірців до костелу можна було владнати, не відбираючи в них водночас звичаїв, до котрих прив'язалися й котрі згідні з католицькою вірою... Належить залишити їм обряд, який входить у рамки всіх обрядів католицького костелу⁴⁶⁰». Новий обряд практично не відрізнявся від обряду Православної церкви, лише під час літургії згадувалося ім'я папи. Духовенство східно-візантійського обряду наслідувало православне духовенство. Католицькі ксьондзи неоунійного обряду носили бороди, ризи, православні сутани з широкими рукавами і хрест на грудях. Вигляд церкви і церковних приладь точно відповідав православним⁴⁶¹.

Перехід на нове віросповідання не був таким мирним і безболісним, як його уявляли ініціатори. Православне і католицьке духовенство зайняло протилежні, навіть ворожі позиції. Вірний РКЦ єпископат хотів відібрати у православних церкви й передати їх католикам. Водночас православне духовенство намагалося боронити все те, що належало православ'ю.

Спочатку польський уряд не зайняв чіткої позиції щодо неоунії. Найімовірніше, він сам був дезорієнтований появою такого обряду. Держава намагалася показати себе захисником Православної церкви й не могла

⁴⁵⁸ O pracy unijnej w Polsce... S. 11.

⁴⁵⁹ Ibidem. S. 12.

⁴⁶⁰ Jurkiewicz J. Watykan a Polska... S. 108.

⁴⁶¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 7. Інформаційні бюлетені про життя Православної Церкви в Польщі. Арк. 3.

допустити релігійної ворожнечі. Згодом творення нового обряду почало викликати насторогу серед урядовців. Уже в 1923 р. міністр закордонних справ у своєму листі до міністра віросповідань характеризував проєкт єпископа Г. Пшеждзецького як небажаний в інтересах держави. Висловлювалося побоювання, що новим обрядом може скористатися український рух у своїх цілях⁴⁶².

Але не можна ствердити, що державна влада одразу негативно поставилася до неоунійної акції, вона, імовірно, намагалася дотримуватися нейтралітету. 1927 р. В. Мех в інструкції повітовим старостам наказував: «Адміністративні органи не можуть подавати навіть вигляду сприяння, а тим більше підтримки того, чи іншого віросповідання, не можуть допустити уявлення, що поборюють православ'я на користь унії, ані, що підтримують Православну церкву проти Католицької церкви⁴⁶³». Перед адміністрацією ставили завдання не допускати суперечок і насильницького захоплення церков та надати право оскарженій стороні звертатися до суду або в прокуратуру⁴⁶⁴. Проте місцева адміністрація досить часто ігнорувала такі розпорядження, виразно підтримуючи неоуніатів.

Волинський воєвода Г. Юзевський із приходом на посаду негативно поставився до неоунійного руху. На його думку, унія була серйозною небезпекою для польсько-українського зближення. «Унія, – зазначав воєвода, – перетворюється на деструктивний і небажаний політичний чинник на терені Волині, який великою мірою підриває діяльність адміністративних властей на шляху до консолідації взаємин»⁴⁶⁵.

Першим періодом розгортання неоунійної акції на Волині можна вважати 1925–1931 рр. Він характерний своїм російським забарвленням. Східний обряд зберігав церковнослов'янську мову богослужінь, а проповіді виголошувалися російською. З цього приводу посол П. Певний вказував: «Унія на Волині хоч і

⁴⁶² ААН. МWRiOP. Sygn. 416. К. 61–62.

⁴⁶³ ААН. МWRiOP. Sygn. 1077. Dotacje osobowe dla poszczególnych – parafii układ wg województw. К. 3.

⁴⁶⁴ Ibidem. К. 4.

⁴⁶⁵ ААН. МWRiOP. Sygn. 1037. К. 4.

помалу, а все-таки шириться, шириться навіть тому, що має московське забарвлення»⁴⁶⁶.

У грудні 1925 р. на луцького католицького єпископа було висвячено Адольфа Петра Шельонжека, який в перші роки свого єпископства з ентузіазмом поставився до нової унії і розпочав її розбудову. Він з метою поширення неоунії докладав зусиль до творення на Волині ордена редемптористів, які в 1926 р. розпочали душпастирську працю в Костополі та Ковелі. У Ковелі вони збудували церкву Святого Юра і заклали монастир. Очільником осередку редемптористів став відомий священник М. Чарнецький, згодом висвячений на першого єпископа візантійсько-слов'янського обряду⁴⁶⁷.

Місіонери на шляху реалізації неоунійних планів зустрілися з низкою труднощів. По-перше, вони зустріли опір місцевого населення, яке було міцно прив'язане до своєї православної віри та її традицій. По-друге, вони не знали православних церковних обрядів. Істотною проблемою нового обряду була підготовка відповідних кадрів духовенства.

Священників східно-візантійського обряду готували єзуїтські колегіуми в Пінську, Любліні, Кракові, у латинських семінаріях при Люблінському католицькому університеті і в Папському східному інституті в Римі. Справа підготовки неоунійного духовенства була добре налагоджена на Волині. 1927 р. було організовано курси східного обряду в Луцьку. Для підготовки капеланів східно-візантійського обряду в 1928 р. відкрито духовну семінарію в Дубно, яку очолив єзуїт отець Домбровський. Цю семінарію у 1931 р. реорганізовано у Папську східну семінарію⁴⁶⁸.

Але освіта та перекваліфікація духовенства вимагала часу. Саме тому до неоунійної акції почали залучати скомпрометованих православних священників, заохочуючи їх матеріально. Таке духовенство дивилося на

⁴⁶⁶ Про католицизм, «унію перельотчиків» і можливий успіх унії, як боротьби з безбожництвом. *Українська нива* : газета. 1931. Ч. 29. 30 вер. С. 3.

⁴⁶⁷ Stępień St. Nowa unia kościelna... . S. 165.

⁴⁶⁸ Ibidem. S. 159.

неоунію як на джерело доходу й засіб уникнення відповідальності перед православною церковною владою.

Одним з перших на новий обряд перейшов отець Є. Сльозько – пробощ с. Озеро Луцького повіту. Після відступу російських військ він осів у цьому селі й відкрив там магазин і паровий млин. Створивши промислово-торговельний осередок, він занедбав свої душпастирські обов'язки. Духовна консисторія, внаслідок скарг парафіян, запропонувала Є. Сльозьку змінити парафію. Не бажаючи втрачати матеріальний достаток, у 1925 р. він разом з дружиною та донькою перейшов на неоунію й був призначений Луцькою єпископською курією на пробоща новоутвореної східно-слов'янської парафії с. Озеро. Але вже у 1926 р. знову повернувся до православної віри⁴⁶⁹.

На неоунію в цей час перейшов священник з с. Цехів Горохівського повіту О. Пилипенко, який також хотів уникнути відповідальності перед православною духовною владою. Він зібрав групу прибічників, яких привернув до себе, віддаючи в оренду церковні землі. До них долучилися парафіяни, які були вороже настроєні проти іншого православного священника з с. Цехова⁴⁷⁰. Результатом унійної діяльності й широкої пропаганди О. Пилипенка став перехід на неоунію досить чисельної кількості вірян – 600 парафіян с. Цехова і 160 парафіян с. Крутнева Кременецького повіту⁴⁷¹.

Широкого розголосу набула так звана «справа Гумниць». Це село в Горохівському повіті належало до парафії с. Перемиль, якою керував священник Т. Алексєєв. Служба Божа в Гумнищах відправлялася у виняткових випадках. До того ж священник Т. Алексєєв неприхильно ставився до своїх парафіян. Він відібрав у селян орендовані ними церковні землі й віддав їх в оренду мешканцям інших сіл⁴⁷². Зважаючи на це, 199 сімей із загальної кількості

⁴⁶⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1868. Службова справа священника Сльозко – Дорогинського Євгена. Арк. 5.

⁴⁷⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 291. Справа про позбавлення священницького сану Пилипенка, Слезка, Левицького та інших за віровідступництво. Арк. 22.

⁴⁷¹ Monografia stosunków ... S. 18.

⁴⁷² AAN. UWW. Sygn. 979/79. Korespondencja dot. rewindykcji kościoła katolickiego, uregulowania własności kościelnych, nominacji dziekanów prawosławnych i inne sprawy. K. 87.

234 с. Гумнища перейшли на східно-візантійський обряд⁴⁷³. Із тих самих причин на новий обряд перейшли 700 жителів с. Краска Ковельського повіту. У православ'ї залишилось лише 12–15 вірних⁴⁷⁴.

Однією з головних причин поширення неоунійного руху на Волині став занепад авторитету православних священників, які недбало виконували свої обов'язки – не заглиблювалися в щоденне життя парафіян, не виголошували проповідей, не проводили обряду хрещення дітей. Навіть тіла померлих могли довгий час лежати без панахиди. Подібне відношення до виконання своїх душпастирських обов'язків підривало авторитет не лише священників, а й самої Православної церкви. Населення починало шукати нових шляхів задоволення своїх духовних потреб.

Досить часто в поширенні неоунійного руху була вина Духовної консисторії, яка своєчасно не звертала уваги на скарги вірян щодо конфліктів між священниками й парафіянами, що виникали в парафіях. Таке непорозуміння з Духовною консисторією спричинило розгортання неоунійної акції в Дубечному Ковельського повіту. Консисторія видала наказ про переведення в іншу парафію псаломщика Пилипа Тишака. Частина парафіян (близько 180 родин), яка не бажала подібної зміни, разом із псаломщиком перейшла на неоунію. Тут до створення неоунійної парафії долучився й відомий конвертит священник О. Пилипенко. Перебіг конфлікту в цьому селі детально дослідив і висвітлив на сторінках журналу «Краєзнавство» О. Федчук⁴⁷⁵. Церква декілька разів переходила з рук у руки. Згодом справу було передано до суду. Окружний суд у м. Луцьку у 1935 р. визнав дубечанську церкву і її майно власністю уніатів⁴⁷⁶. 1937 р. вона нараховувала 1300 вірних⁴⁷⁷.

Трагічні події, пов'язані з неоунійним рухом, розгорталися в с. Жабче Луцького повіту. Його причиною став конфлікт із місцевим священником щодо

⁴⁷³ Ibidem. К. 95.

⁴⁷⁴ Ibidem. К. 99.

⁴⁷⁵ Федчук О. Неоунія на Волині: на прикладі села Дубечне Ковельського повіту. *Краєзнавство* : наук. журн. Київ, 2023. Вип. 1–2. С. 70–78.

⁴⁷⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 30.

⁴⁷⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Інформації повітових староств про діяльність релігійних парафій. Арк. 80 зв.

оренди церковної землі та легковажне ставлення до цього Духовної консисторії. Парафіяни неодноразово зверталися до Духовної консисторії з проханнями змінити священника, але ці запити не мали успіху. Тоді парафіяни звернулися до католицького єпископа в Луцьку, який через декілька днів на жабчинську парафію призначив священника східно-візантійського обряду отця Рудницького. 7 липня 1928 р. він відправив перше богослужіння. Незважаючи на те, що більшість парафіян залишилися православними, ключі від церкви забрали уніати. Православні віряни зверталися зі скаргами до повітового старости, до воєводи, у прокуратуру, однак жодного розпорядження в цій справі не дочекались. Тим часом конфлікт набирив все більш загрозливого характеру. 20 лютого 1929 р. православні зі священником В. Сагайдаківським увійшли до храму, де за закритими дверима продовжували молитви аж до 24 лютого. У цей день у Жабче прибула поліція. Православні відмовилися залишити церкву, незважаючи на мороз і голод. Першого березня поліцейські силою відчинили церковні двері, а священника В. Сагайдаківського й п'ятьох парафіян заарештували й відправили до Луцької в'язниці, церкву опечатали.

Віряни молилися просто неба. За кожне богослужіння на церковному цвинтарі на священника та всіх присутніх накладали великі грошові штрафи. Зрештою для вирішення справи парафіяни обрали делегацію на чолі з отцем В. Сагайдаківським, яка 31 жовтня 1929 р. відбула до Варшави⁴⁷⁸. Вони добилися зустрічі з президентом І. Мосціцьким, який після тривалої розмови видав розпорядження про негайне повернення жабчинської церкви православному населенню⁴⁷⁹.

До загальних причин поширення нового обряду можна віднести пам'ять жителів про колишню унію. Згідно з даними Волинського воєводського управління серед новоутворених східно-візантійських парафій у Дубні, Ковелі

⁴⁷⁸ Сагайдаківський В. Правди не втопити... . С. 64.

⁴⁷⁹ Там само. С. 67.

і в селах Краска, Великі Кушківці, Застав'я та ін. значною була кількість вихідців із Східної Галичини⁴⁸⁰.

З початком 1930-х років темпи неоунійного руху на Волині вповільнилося. Розпочався другий період його розгортання, який можна окреслити 1930–1939 рр. У методах праці місіонерів з'явилися нові елементи – надання неоунійному обряду національного характеру. Єпископ Г. Пшеждзецький з цього приводу заявляв: «Ми, капелани всіх обрядів, мусимо мати відвагу протиставитися всім тим, котрі хочуть у церкві накинути вірним нерідну мову... Нехай ті, що належать до будь-якого обряду не відмовляються від власної вітчизни, власного народу»⁴⁸¹.

З ініціативи польського єпископату в 1930-х роках у м. Пінську було організовано низку конференцій, на яких обговорювались питання неоунії. Загалом відбулося 7 конференцій, у яких брало участь духовенство трьох католицьких обрядів – латинського, греко-католицького і східно-візантійського⁴⁸². Ці зібрання мали характер теоретичних диспутів і на саму неоунійну практику майже не впливали. Щодо національного характеру східно-візантійського обряду друга Пінська конференція 1–3 вересня 1931 р. прийняла ухвалу про вживання національної мови для уніатів певної території⁴⁸³. На Волині східно-слов'янські богослужіння мали відправлятися українською мовою. Рішення Пінської конференції радикально змінили характер неоунії. Вона перестала бути знаряддям русифікації східних земель, натомість почала будити інтереси українців.

У 30-х роках Апостольська столиця приступила до творення окремої ієрархії нового обряду. Влітку 1930 р. на єпископа східного обряду був висвячений П. Бучас, якому було довірено опіку над російською еміграцією. У 1931 р. єпископом й апостольським візитатором парафій східно-візантійського

⁴⁸⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 3. Спр. 128. Дані про стан Волинського воєводського управління. Арк. 19.

⁴⁸¹ Stępień St. Nowa unia kościelna... S. 157.

⁴⁸² Відновлення унійних конференцій у Пінську. *Церква і нарід* : журнал. 1937. Ч. 12. 15 червня. С. 444.

⁴⁸³ Monografia stosunków... S. 17.

обряду в Польщі був призначений відомий на Волині український священник Микола Чернецький⁴⁸⁴. Це стало важливим етапом на шляху «українізації унії».

У жовтні 1931 р. на унію східного обряду перейшов ректор Кременецької духовної семінарії П. Табінський. Це піднесло авторитет неоунійної акції й водночас дуже занепокоїло церковну владу. Православна ієрархія вважала, що з переходом П. Табінського в унію акція неоунійної пропаганди може поживитися, оскільки Табінський – людина, без сумніву, обдарована, за ним можуть піти його прихильники⁴⁸⁵.

Сам П. Табінський у відкритому листі до «православних братів-українців» мотивував свій крок русифікаторською політикою керівників Православної церкви з метою денаціоналізації українців у Польщі і вказував на необхідність об'єднання українського національного руху з неоунійною церквою⁴⁸⁶.

Неоунійна акція почала викликати невдоволення уряду й частини польського суспільства. Урядовців обурювало те, що ієрархів нового обряду призначала безпосередньо Апостольська столиця. У цей період набула актуальності ідея створення неоунійних єпархій. Єпископ Г. Пшеждзецький пропонував створити дві східно-візантійських єпархії – одна для білоруських земель, друга – для Волині, Холмщини й Підляшшя⁴⁸⁷. Уряд не дав на це згоди і визнав такі дії шкідливими для польських державних інтересів⁴⁸⁸. Держава до кінця міжвоєнного періоду не змінила свого ставлення до неоунії і не дозволила створення єпархіальних структур нового обряду. Волинський воєвода Г. Юзевський писав: «Політика Ватикану не рахувалась із державними інтересами Польщі, польською оцінкою ситуації і шляхами вирішення»⁴⁸⁹.

⁴⁸⁴ Jurkiewicz J. Watykan a Polska... . S. 113.

⁴⁸⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 180. Доповіді членів духовної консисторії в синодальний місіонерський комітет про становище місії в єпархії, про розвиток атеїстичної, уніатської та сектантської пропаганди. Арк. 2 зв.

⁴⁸⁶ Monografia stosunków... S. 33.

⁴⁸⁷ Stępień St. Nowa unia kościelna... S. 160.

⁴⁸⁸ AAN. MWRiOP. Sygn. 416. K. 197.

⁴⁸⁹ Юзевський Генрик. Замість щоденника... . С. 65.

Польський уряд не мав сили натиснути на Ватикан і обмежувався лише протестами, які не знаходили жодного відгуку Апостольської столиці.

Незважаючи на певні організаційні зміни, новий період акції зберіг ті ж основні причини переходу православних у неоунію – уникнення відповідальності православними священниками та непорозуміння парафіян із духовною консисторією і священниками.

Характерним є випадок із отцем Н. Медведем. Будучи священником парафії с. Застав'я Рівненського повіту, він у 1930 р. перейшов у східно-візантійський обряд. Згодом повернувся в православ'я, а зрештою став заступником декана греко-католицької парафії в с. Антонівка Костопільського повіту⁴⁹⁰. Майже 80 % парафіян цього села виявили бажання перейти в східний обряд⁴⁹¹.

Внаслідок непорозумінь із православною консисторією щодо призначення священника в 1932 р. перейшли на східно-візантійський обряд парафіяни сіл Мнішина Рівненського повіту⁴⁹², Тутович Сарненського повіту⁴⁹³, М'ятина Рівненського повіту⁴⁹⁴. Конфлікт із православним священником і пропагандистська діяльність унійного священника І. Гука спричинили перехід на неоунію 600 мешканців с. Великі Кушківці Кременецького повіту⁴⁹⁵. Але на 1933 р. уніатів у цьому селі залишилося лише 129 осіб⁴⁹⁶.

Пропаганда неоунійного руху мала місце у с. Колодяжне Ковельського повіту⁴⁹⁷, с. Золочівка Горохівського повіту⁴⁹⁸, с. Країв Рівненського повіту⁴⁹⁹,

⁴⁹⁰ Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1998. № 1. С. 69.

⁴⁹¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 3.

⁴⁹² Там само. Арк. 37.

⁴⁹³ ААН. UWW. Sygn. 979/18. Miesięczny sprawozdania sytuacyjny wojewody wołyńskiego za r. 1938. К. 51.

⁴⁹⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 42. Арк. 15 зв.

⁴⁹⁵ Monografia stosunków... S. 25.

⁴⁹⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Арк. 14 зв.

⁴⁹⁷ Там само. Арк. 14.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 13 зв.

⁴⁹⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 556. Рапорти, доповіді духовних осіб про поширення уніатського руху в повітах Волинської єпархії. Арк. 35.

м. Любомлі та с. Куснище Любомльського повіту⁵⁰⁰. У Дубенському повіті тереном діяльності уніатів стали колонія Велика Дорога і села Золочівка, Верба, Козин⁵⁰¹.

Православне духовенство й парафіяни, включені до неоунійного руху, не завжди усвідомлювали значення нової унії. З цього приводу польський публіцист, прихильник східно-візантійського обряду, священник Я. Урбан вказував: «...прикрим явищем є непостійність у вірі деяких приєднаних до унії груп населення. Очевидно, що деякі з них прийняли унію без врахування важливості свого кроку»⁵⁰².

Неоунійна акція на Волині із 1935 р. майже припинилася. Відомі лише поодинокі переходи на новий обряд. За даними воєводського управління на Волині в 1938 р. діяло 14 парафій східно-візантійського обряду з 7008 вірними⁵⁰³. З цього приводу слушно зауважував дослідник проблеми Я. Ясінський: «Місцеве населення не поспішало під крила нового обряду. Відходили навіть ті, котрі спочатку в цьому відношенні дали над собою познущатися. Керівництво унійної акції щодалі більше ставало штабом без війська»⁵⁰⁴. Неоунійна акція не викликала захоплення і в польському суспільстві. Польське Товариство опіки над кресами склало римсько-католицькому єпископату меморіал із протестом проти поширення акції східного обряду⁵⁰⁵. Польське суспільство поділяло думку про необхідність навернення православних безпосередньо до латинського обряду.

Втрата неоунією авторитету дедалі більше насторожувала Ватикан. Про це може свідчити факт, що на зустрічі з єпископом Г. Пшеждзецьким папа Пій XI засвідчив, що «ті, хто виступає проти унійної праці в східному обряді – не католики»⁵⁰⁶. У виданій Римом енцикліці від 27 травня 1937 р. наголошувалося, що «за жодних умов недопустимо, щоб священник латинського обряду словом

⁵⁰⁰ AAN. UWW. Sygn. 979/18. K. 52.

⁵⁰¹ Monografia stosunków... . S. 23.

⁵⁰² Łubieński H. Droga na Wschód Rzymu... . S. 70.

⁵⁰³ AAN. MWRiOP. Sygn. 416. K. 316–317.

⁵⁰⁴ Jurkiewicz J. Watykan a Polska... . S. 118.

⁵⁰⁵ Łubieński H. Droga na Wschód... . S. 77.

⁵⁰⁶ O pracy unijnej w Polsce... . S. 4.

чи ділом протиставлявся унійному апостольству, або ним легковажив»⁵⁰⁷. На захист неоунійної акції стали єпископ Г. Пшеждзецький і ксьондз Я. Уран, які відстоювали повноправність нового обряду в Польщі. Вони ідеалізували неоунію. Додаючи східно-візантійському обряду національного забарвлення ці ксьондзи вважали, що неоунія – це порятунок для українців від русифікації, полонізації і навіть латинізації православного обряду.

Неоунійна акція на Волині не набула українського характеру. По своїй суті неоунія залишалася обрядом синодально-російського гатунку. У такій ситуації українське суспільство не дуже високо цінувало нові національні тенденції в неоунійній акції і вбачало в цьому шлях до повної асиміляції українців. У журналі «Церква і нарід» зроблено висновок: «О. о. єзуїти добре ... знають, що акція навернення, сполучена з винародовленням, не може мати жадного тривалого успіху та викличе до Риму і його духовенства відношення, як до кожного денаціоналізатора»⁵⁰⁸.

Оцінюючи значення неоунії для українців, можна цілком погодитися зі словами В. Липинського, який писав: «Всякий масовий перехід православних на унію там, де православ'я єсть предківською вірою, і всякий перехід уніятів (і латинників) на православ'я там, де предківською вірою єсть унія (і латинництво) – внесе між нас ще більший духовний, культурний і політичний заколот»⁵⁰⁹.

Неоунійний рух не набув на Волині масового поширення з низки причин:

1) випадки переходу православних в неоунію не були зумовлені їх релігійними переконаннями, а ставали протестом проти того становища, в якому перебувала Православна церква на Волині; майже у всіх випадках прихильність до унії населення виявляло на ґрунті непорозумінь із православним духовенством або духовною консисторією;

⁵⁰⁷ Pisma Stolicy Apostolskiej. Unijna encyklika «Rerum orientalium» z dnia 8 września 1928 r. oraz instrukcja «Pro incenso studio» z dnia 27 maja 1937 r. o opiece duszpasterskiej nad wiernymi obrządku wschodniego w Polsce (poza Galicją). Lublin : B. w., 1938. S. 61.

⁵⁰⁸ Два становища. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 7. 1 квітня. С. 273.

⁵⁰⁹ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів : Дружина, 1933. С. 91.

2) нестабільність неоунійного духовенства – досить часто православні священники, які перейшли на новий обряд, знову поверталися до православ'я;

3) недостатня кількість підготовлених до неоунійної роботи капеланів;

4) неоунійний рух не завжди знаходив підтримку римсько-католицького духовенства;

5) негативну позицію щодо неоунійного руху зайняла місцева адміністрація на чолі з Г. Юзевським, яка вбачала в ньому деструктивний фактор, що веде до загострення польсько-українських стосунків на Волині;

6) новий католицький обряд не підтримала державна влада, яка побоювалася, що єдиним наслідком неоунійної акції стане «релігійна війна на кресах», яка лише загострить відносини між державою і православною церквою;

7) неоунійний рух у Польщі міжвоєнного періоду вийшов далеко за рамки суто релігійної проблеми, набувши політичного забарвлення; неоунія, метою якої було окатоличення православного населення, стала прихованою формою колонізації.

4.2. Ревіндикація православних святинь

Особливо важливим для Православної церкви в Польщі було питання церковної власності. Одним із перших правових актів Польщі, що торкався ПЦП, був закон від 17 грудня 1920 р. про прийняття у власність держави деяких ґрунтів, зокрема й церковних⁵¹⁰. На підставі цього та інших правових актів польська держава визнала себе власником всіх православних святинь Польщі. Одночасно претензії до багатьох святинь пред'являла РКЦ. Було це пов'язано з попередньою політикою російського уряду, який намагався ліквідувати унію та католицизм і навести католиків на православ'я. Внаслідок цього ціла низка унійних та католицьких святинь була перероблена на православні. У міжвоєнній Польщі почався зворотний процес. РКЦ розпочала жваву

⁵¹⁰ Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *DURP.* № 4. 1921. Poz. 17. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1921004001701.pdf> (дата звернення: 15.12.2023).

ревіндикаційну кампанію, намагаючись відібрати в православних колишні унійні або католицькі святині, а згодом і визнавців.

Протягом міжвоєнного періоду ПЦП пережила три періоди католицької експансії, ініціаторами якої тією чи іншою мірою були як РКЦ, так і польський уряд.

Перший період ревіндикації можна окреслити 1919–1924 рр. Він характеризувався намаганнями РКЦ відібрати в православних колишні унійні або латинські святині. Початком цього періоду можна вважати розпорядження комісара східних земель від 12 травня 1919 р., згідно з яким усі православні святині, перероблені з римсько-католицьких костелів і каплиць, передавалися римсько-католицькому духовенству. Повноваження на виконання цього розпорядження покладалися на місцеву адміністрацію⁵¹¹.

До того ж заступник Генерального комісара східних земель видав 8 листопада 1919 р. розпорядження, у якому наголошували на тому, що з проханнями про ревіндикацію святинь повинні бути ознайомлені представники обох віросповідань – як католики, так і православні. А також вказувалося, що якщо ревіндикація тої чи іншої святині не обґрунтована потребами місцевого католицького населення, то начальники округів уповноважувалися припиняти або відновлювати її⁵¹².

Варто зауважити, що півторавікове російське панування не минуло безслідно. Внаслідок примусового знищення унії й католицизму та з низки інших обставин, значна частина населення стала вважати себе православними. Також існувала певна частина святинь, які не один раз змінювали конфесійну приналежність і ще до унії були православними церквами.

Не беручи до уваги вищевказаних обставин, РКЦ приступила до здійснення ревіндикаційних планів. М. Сивіцькій зазначає: «...влада відразу по війні закрила 111 церков, знищила 50, 150 забрав костел, а до 1924 року від

⁵¹¹ ААН. МВРiOP. Sygn. 801. Majątki – rewindykacja świątyń, gmachów i gruntów poduchownych – sytuacja prawna na kresach wschodnich – rozporządzenie komisarza generalnego Ziemi Wschodnich. 1919–1921. 1933. К. 1.

⁵¹² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 547. Арк. 6–6зв.

православних забрали всього близько 500 церков і близько 20 тисяч га церковної землі з господарськими будинками»⁵¹³.

Згідно зі списком, складеним католицькою єпархіальною курією у 1921 р., у тій частині Луцько-Житомирської єпархії, що перейшла під владу Польщі, тобто на Волині, ревіндикації мали підлягати 34 святині, зокрема й монастирі⁵¹⁴.

Боротьба за ці святині розпочалася не лише між католицькою й православною церковними владами, але й між місцевим населенням. Характерною особливістю першого періоду ревіндикації було те, що особливу активність у цей період проявляло саме католицьке населення. Католики займали церкви, не чекаючи рішень центральної чи місцевої влади, досить часто самовільно, або з дозволу католицької церковної влади. Незважаючи на те, що в багатьох випадках для подібних дій бракувало правових підстав, державна влада практично толерувала це явище. Водночас це викликало відповідну реакцію зі сторони православного населення та кліру й трактувалося як удар по православ'ю не лише матеріальний, а й моральний, а то й як акт католицького фанатизму. Серед населення протилежних віросповідань спалахувала релігійна ворожнеча, яка ще більше знесилювала українське суспільство в Польщі.

У перший період ревіндикаційної акції гучного розголосу набула справа власності Свято-Троїцького собору м. Луцька. З огляду на те, що у XVIII ст. цей собор був костелом католицького ордену бернардинів, у 1920 р. католицьке населення міста подало до уряду прохання про повернення його католикам. Боротьба за споруду тривала протягом декількох років. Православні висували низку доказів, згідно з якими вважали собор своєю власністю. Так, у листі до Голови Ради міністрів від 17 жовтня 1920 р. вони мотивували своє право на собор тим, що коли у середині XIX ст. костел було замкнено, приміщення з кожним роком все більше руйнувалося. Тоді православне населення міста й околиць розпочало збір коштів для його відбудови. Лише через 30 років після закриття, у 1879 р., вдалося стати до відбудови. Царський уряд виділив на

⁵¹³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... . С. 137.

⁵¹⁴ AAN. MWRiOP. Sygn. 859: Majątki pounickie i świątyń – sprawy ogólne dotyczące rewindykacji świątyń i gruntów pokatolickich będących w rękach Kościoła prawosławnego. 1918–1935. K. 98.

реставрацію лише 37 тис. крб., решта ж, близько 200 тис. крб., були зібрані з пожертв місцевого православного населення. Отже, православні вважали собор своєю власністю. При цьому православні церкви в місті були невеликі й не могли вмістити всіх вірян. У цьому ж листі засвідчено, що не всі місцеві католики бажають ревіндикації собору, а лише місцеве католицьке духовенство й заагітована ними невелика частина вірян. Далі виявився ще один досить вагомий аргумент – на тому самому місці ще до приходу бернардинів стояв монастир православного ордену василіан⁵¹⁵.

З листом подібного змісту православні парафіяни Свято-Троїцького собору зверталися до сейму⁵¹⁶. Архієпископ Олексій просив Волинського воєводу про відміну цієї ревіндикації⁵¹⁷.

Водночас католики також зверталися в урядові установи, вказуючи, що костел ордену бернардинів був збудований у 1754 р. виключно на кошти католиків і царським урядом був примусово переданий православним⁵¹⁸.

Отже, кожна зі сторін намагалася довести своє право на собор, причому достовірність наведених фактів було важко в'яснити. Та все ж міністр віросповідань рескриптом від 9 листопада 1922 р. розпорядився передати Свято-Троїцький собор м. Луцька в тимчасове використання католицького населення⁵¹⁹.

Але ситуація, що склалася на Волині у зв'язку з цією справою, була досить напруженою. У квітні 1923 р. рада товариства «Просвіта» розробила звернення до 23 польських організацій, у якому апелювала до їх сумління в цій справі⁵²⁰. Тогочасний воєвода К. Сроковський, зважаючи на конфліктність ситуації, не виконав розпорядження міністра. Ревіндикацію Свято-Троїцького собору було стримано. Однак на засіданні сейму 12 грудня 1923 р. щодо будівлі було

⁵¹⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 548. Арк. 7.

⁵¹⁶ Там само. Арк. 13.

⁵¹⁷ Там само. Арк. 18-18 зв.

⁵¹⁸ O rewindukację kościoła. *Głos Wołyński*. 1922. 19 lut. S. 8.

⁵¹⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 548. Арк. 24.

⁵²⁰ Савчук Б. Волинська «Просвіта».... С. 84.

прийнято ухвалу про повернення її католикам, а при потребі передати православним невелику гарнізонну церкву⁵²¹.

Проти такої ухвали рішуче виступив сам митрополит Діонісій. Він звернувся з меморіалом до Голови Ради міністрів, у якому наголошував: «Рішення комісії сейму щодо ревіндикації православного собору в Луцьку піднята без належного розгляду справи й без врахування думки адміністративної влади, яка мала безпосередні й достатні причини, щоб висловитися проти тої ревіндикації й кількаразово стримувати й відкладати вже призначену ревіндикацію»⁵²².

Меморіал митрополита викликав хвилю критичних зауважень католицької преси. Проте Свято-Троїцький собор м. Луцька так і не було ревіндиковано.

Подібна ситуація склалася у м. Вишгородку Кременецького повіту. У 1920 р. римсько-католицьке духовенство розпочало процес відібрання місцевої святині. На фоні цих подій декілька разів доходило до гострих конфліктів між католиками і православними. У 1923 р. міністр віросповідань видав розпорядження про передачу православної церкви у м. Вишгородку в тимчасове користування католикам. Було здійснено певні кроки щодо виконання цього розпорядження. Згодом стало зрозуміло, що місцеві умови цього не дозволяють. До того ж виявилось, що в разі здійснення ревіндикації 3000 православних залишаться без святині, тому що інша, цвинтарна церква, була дуже малою й потребувала ремонту. Водночас у м. Вишгородок мешкало лише декілька родин католиків. Місцевий староста та волинський воєвода вирішили стримати ревіндикацію⁵²³.

Напруження стосунків між православною духовною владою та урядовими колами викликала ревіндикація храму у с. Варковичі Дубенського повіту.

⁵²¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 548. Арк. 82.

⁵²² Там само. Арк. 89.

⁵²³ *Państwo i Prawo*. 1935. 23 lipca. №79. С. 5.

Церква у с. Варковичі була передана католикам згідно з розпорядженням міністра віросповідань від 14 липня 1923 р.⁵²⁴.

Митрополит Діонісій звернувся з протестом до міністра віросповідань, вказуючи, що 17 вересня 1923 р. ревіндикація у с. Варковичі була здійснена без відома Волинської духовної консисторії. Митрополит просив припинити ревіндикацію церкви, яка була відбудована на кошти православних⁵²⁵. Прохання митрополита було відхилено міністром віросповідань⁵²⁶.

Без присутності представників православної Духовної консисторії у лютому 1923 р. відбулася ревіндикація церкви та нерухомого майна у с. Торговиця Дубенського повіту. Згодом там виник конфлікт між православними та католиками, причиною якого була передача не стільки самої церкви, як церковної землі. Православна консисторія вирішила подати позов до суду, домагаючись повернення як церкви, так і її нерухомого майна⁵²⁷.

Як уже згадувалося, ревіндикації, що охопили Волинь, спричиняли постійні конфлікти між православними й католиками. Зрештою виникла досить загрозлива ситуація. Намагаючись уникнути подальших ускладнень, політичний Комітет Ради міністрів 24 травня 1924 р. видав ухвалу, яка стримувала акцію повернення РКЦ колишніх католицьких святинь, які ще залишилися у використанні православних⁵²⁸. Міністр віросповідань 30 травня цього року видав розпорядження волинському воєводі, у якому наказав стримати ревіндикацію, на якому б етапі вони не знаходились, аж до подальших розпоряджень⁵²⁹.

Це розпорядження завершувало перший період ревіндикаційної акції, характерною особливістю якого було загострення конфлікту між православними й католиками. Здебільшого боротьба за святині велася “в низах”

⁵²⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 552. Арк. 67.

⁵²⁵ Там само. Арк. 29.

⁵²⁶ Там само. Арк. 39.

⁵²⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 550. Арк. 42.

⁵²⁸ ААН. МВРiОП. Sygn. 851. Majątki pounickie i świątyń – zbiórka materiałów do opracowania p.t. «Zagadnienie rewindykacji świątyń pokatolickich» (t. II), stan na maj 1934 r. i załączniki do tomu I-go. 1934. K. 10.

⁵²⁹ Ibidem. K. 174.

і досить часто була причиною насильницького й незаконного захоплення католиками церков. Це вело за собою цілу низку судових процесів. Але ПЦП, не маючи визначеного правового статусу, не могла повноправно боронити своє майно, а державна влада підтримувала ревіндикаційну акцію.

Незважаючи на розпорядження міністра віросповідань про стримання ревіндикації, волинський воєвода відмовив митрополиту Діонісію в проханні про збереження статусу парафіяльних соборів у Луцьку і Кременці та церков у Старому Олексинці, Вишгородку, Янівцях, Мельниці, Варковичах, Тарговиці, Козині, Четвертні та церкви Кирила і Мефодія в Острозі. Відмова пояснювалася тим, що всі ті церкви були перероблені з костелів і з часом повинні бути повернуті католикам⁵³⁰.

Католики ж продовжували пред'являти права на ту чи іншу святиню, а луцький римсько-католицький єпископ постійно звертався до Міністерства віросповідань з проханнями задовольнити вимоги своїх вірних. Міністр віросповідань С. Грабський у листі від 27 лютого 1925 р. до митрополита Діонісія пояснив, що врегулювати ревіндикаційні справи можна правовим шляхом при порозумінні обох зацікавлених сторін⁵³¹.

Другий період ревіндикаційної акції можна окреслити 1928–1934 рр. Варто зауважити, що в 1928 р. Верховний суд у Варшаві визнав ПЦП юридичною особою⁵³².

Водночас у червні 1928 р. Волинська духовна консисторія звернулася до настоятелів парафій та монастирів із роз'ясненням щодо судових позовів у справі церковного майна. Вказано, що під час судових процесів може виникнути питання про десятирічний термін законної давності позову від дня порушення володіння. Цей термін визначено 11 листопада 1928 р., тобто в цей день минало 10 років з часу переходу церковного майна у власність Польської держави.

⁵³⁰ AAN. MWRiOP. Sygn. 1040. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – project rozporządzenia o rozmieszczeniu parafii i filii etatowych w poszczególnych województwach – opinie nadsyłane przez wojewodów. 1925–1926. K. 13.

⁵³¹ AAN. MWRiOP. Sygn. 851. K. 10.

⁵³² AAN. MWRiOP. Sygn. 960. K. 341.

Духовна консисторія закликала духовенство подати усі судові позови щодо встановлення права на церковне майно до цього дня⁵³³.

По суті, це були перші законодавчо обґрунтовані кроки ПЦП в обороні своїх майнових прав. До того ж у 1929 р. Верховний суд підтвердив постанову про визнання ПЦП юридичною особою, котра може бути суб'єктом права власності й володіти належною правоздатністю для судового захисту своїх майнових прав. Також було спростовано вказівку Генеральної прокуратури про те, що згідно з «Тимчасовими правилами...» ПЦП позбавлена можливості захищати свої майнові права⁵³⁴. Відтепер ПЦП могла виступити як повноправна сторона на судових процесах в справах православних церков, захоплених неоуніатами й католиками.

У листопаді 1929 р. католицькі єпископи теж подали до суду цивільні позови проти ПЦП про повернення давніх костелів і монастирів. Відбулося це без згоди Міністерства віросповідань і без будь-якого порозуміння з державною владою. Загалом було подано 755 позовів, із яких 614 – проти православних інституцій. При цьому предметом поданих позовів були лише 202 покатолицькі святині, а 553 – поунійні⁵³⁵. Згідно з даними Луцької єпископської курії, 302 об'єкти, що були предметами позовів, знаходилися на Волині⁵³⁶.

Незважаючи на те, що здебільшого предметом позовів були колишні унійні церкви, автори судових скарг виступали без порозуміння з греко-католицькою церковною владою, яка була найбільш повноправною спадкоємицею поунійних святинь.

З цього приводу митрополит УГКЦ А. Шептицький за посередництвом преси заявив: «Я нікого не уповноважував говорити про цю ревіндикаційну справу від мого імені, крім того, і греко-католицькі духовні сфери в цій ревіндикації не беруть жодної участі⁵³⁷». Розуміючи, що ревіндикаційна акція

⁵³³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 4. Циркуляри Консисторії за 1928–1929 рр. Арк. 7.

⁵³⁴ ААН. МWRiOP. Sygn. 960. К. 341.

⁵³⁵ ААН. МWRiOP. Sygn. 1205. Majątki – cerkwie prawosławne – sprawy ogólne. 1919–1938. К. 282.

⁵³⁶ Monografia stosunków... S. 6.

⁵³⁷ Українська нива : газета. 1930. 21 лют. С. 1.

не буде актом справедливості, УГКЦ відкрито заявила про свою непричетність до неї.

Варто зауважити цікаві факти, які наводить М. Сивіцькій, – ревіндикаційні запити висувалися в 65 місцевостях, де не було жодного католика, в 75 – кількість католиків не перевищувала 5 осіб, в 76 – 20 осіб⁵³⁸.

Але, не беручи до уваги таких важливих фактів, РКЦ активно взялася до втілення в життя ревіндикаційних планів. Серед тих святинь, право на володіння якими мав вирішити суд, були відомі не лише на Волині центри православ'я – собори у Луцьку і Кременці, Жировицький, Дерманський, Зимненський, Корецький, Кременецький, Милецький монастирі й навіть Свято-Успенська Почаївська лавра⁵³⁹. Досить часто в позовах разом із церквою зазначено інші найрізноманітніші об'єкти, площі, будинки, поля і т. п. У цілій низці позовів предметом розгляду не були церкви.

Ревіндикаційні замах РКЦ покликали за собою численні протести православного населення Волині. Зокрема, православні парафіяни з м. Мацейова Ковельського повіту склали скаргу до президента Речі Посполитої з приводу ревіндикації церкви, де парафія нараховувала близько 3000 осіб. У цьому листі вказувалося, що церква в Мацейові «побудована на кошти прадідів та пращурів, які, можливо, були уніатами, але з часом стали православними. Тепер тут немає жодної родини уніатів, а місцева римсько-католицька парафія досить невелика і має в Мацейові великий костел⁵⁴⁰».

З подібними листами зверталися до президента Речі Посполитої православні інших парафій Волині, зокрема з с. Смідин Ковельського повіту, де парафія нараховувала близько 4000 осіб⁵⁴¹.

⁵³⁸ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... . С. 90.

⁵³⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 12. Справа про пред'явлені позови католицьким духовенством про відібрання православних церков. Арк. 155.

⁵⁴⁰ AAN. MWRiOP. Sygn. 1230. Klasztory – sprawy szczegółowe w układzie alfabetycznym wg miejscowości, Ławra Poczajowska – sprawa rzekomej rewindykacji klasztoru, korespondencja i protesty ludności prawosławnej przesyłane do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez Kancelarię Prezydenta RP (t. III). 1929–1938. K. 360.

⁵⁴¹ AAN. MWRiOP. Sygn. 1231: Klasztory – sprawy szczegółowe w układzie alfabetycznym wg miejscowości, Ławra Poczajowska – sprawa rzekomej rewindykacji klasztoru, korespondencja i

Проти ревіндикацій протестували парафіяни сіл Арестів та Бакоти Рівненського повіту, сіл Береги, Білози, Великі й Малі Дорогостаї Дубенського повіту, с. Бачківці Кременецького повіту, с. Хорів Здолбунівського повіту⁵⁴² та ін. Особливо сильні протести викликала звістка про вимоги ревіндикації Свято-Успенської Почаївської лаври. Лише за грудень 1929 р. до президента Речі Посполитої надійшло 53 протести від православних мешканців Волині проти цієї ревіндикації⁵⁴³.

Загроза, що нависла над ПЦП занепокоїла як вірних, так і православну церковну владу. При Священному синоді була організована спеціальна комісія, яка в кожному окремому випадку надавала суду весь історичний матеріал, за яким встановлювалася необґрунтованість ревіндикаційних домагань римсько-католицького духовенства⁵⁴⁴.

26 жовтня 1929 р. митрополит Діонісій звернувся до православного населення в Польщі з пастирським листом, у якому закликав «об'єднатися, з'єднатися в одну люблячу родину, забути про свої суперечки, стати як одна родина в обороні своєї матері – Православної церкви...»⁵⁴⁵.

Судові процеси, у які була втягнута АПЦП вимагали значних коштів, які збирало православне населення. До того ж гнітила невизначеність долі церков, адже судові процеси могли затягнутися на довгі роки. Незважаючи на різноманітні труднощі, православні не поступалися домаганням католиків.

Перше засідання суду відбулося 16 листопада 1930 р. Розглядали справу ревіндикації Свято-Троїцького собору м. Луцька. Православні адвокати настоювали на невідповідності судового вирішення ревіндикаційних справ, посилаючись на єдиний, виданий у цій справі законодавчий акт –

protesty ludności prawosławnej przesyłane do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez Kancelarię Prezydenta RP (t. IV). 1930. K. 39.

⁵⁴² CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.124.Sprawy narodowościowe. Opracowania Wiktora Ormickiego na temat emigracji polskiej w latach 1922–1937; wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach zachodnich. 1922–1937.

⁵⁴³ AAN. MWRiOP. Sygn. 1230. K. 11.

⁵⁴⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 12. Арк 155.

⁵⁴⁵ AAN. MWRiOP. Sygn. 1038. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – ustalenie rozmieszczenie parafii w latach 1923–1924 – projekty nadsyłane przez biskupów. 1923–1924. K. 2.

розпорядження Генерального комісара східних земель від 1919 р., згідно з яким право проведення ревіндикацій належало виключно адміністративній владі⁵⁴⁶. Отже, православні адвокати застосували досить виважену тактику. Адже, як було згадано вище, адміністративна влада, враховуючи місцеві умови, досить часто стримувала ревіндикаційні процеси.

Водночас остаточно визначив свою позицію щодо ревіндикаційної акції польський уряд, який став в обороні АПЦП перед замахами РКЦ. Зокрема, міністр С. Червінський 30 січня 1930 р. у сеймі зазначив, що єдиним вирішальним критерієм у цій справі може бути лише критерій «очевидних потреб населення обох визнань⁵⁴⁷».

Цю ж думку міністр С. Червінський підтвердив і в листі до міністра закордонних справ, додаючи, що при проведенні ревіндикації на кресах необхідно зважати на місцеву політичну ситуацію й специфічний національний та віросповідний склад населення. Міністр вказував, що згідно «Тимчасових правил...», АПЦП донині не має святинь та земель у безпосередній власності, а тому може вважатися лише користувачем церков, ґрунтів і будинків. Власником же повинна вважатися сама держава⁵⁴⁸.

Міністерство віросповідань дало доручення воєводським управлінням вивчити ситуацію на місцях. Згідно з воєводськими повідомленнями за 1932 р. із 350 поунійних церков лише 30 належало б повернути РКЦ, а 320 залишити православним⁵⁴⁹.

Подібний підхід до справи яскраво засвідчив те, що урядові чинники ставали на позицію оборони майна АПЦП. Це було першим виразним кроком уряду в напрямку зміцнення позицій АПЦП у польській державі.

Другий період ревіндикаційної акції закінчився поразкою РКЦ. Суди оголосили рішення – РКЦ не може домагатися своїх прав на ревіндикацію

⁵⁴⁶ AAN. MWRiOP. Sygn. 859. K. 674.

⁵⁴⁷ AAN. MWRiOP. Sygn. 851. K. 7.

⁵⁴⁸ AAN. MWRiOP. Sygn. 1205. K. 287–288.

⁵⁴⁹ AAN. MWRiOP. Sygn. 854: Majątki pounickie i świątyń – opracowanie p.t. „Sprawa obiektów pounickich na tle rokowań z Komisją Papieską i prac nad uregulowaniem położenia prawnego Kościoła prawosławnego w Polsce” dotyczące rewindykacji świątyń i gmachów. 1932–1939. K. 246.

судовим шляхом⁵⁵⁰. Проте таке рішення не розв'язувало самої проблеми. Жодна із сторін не збиралася зійти зі своїх позицій. Боротьба між католиками і православними за церкви продовжувалася.

Зокрема, була ревіндикована церква у м. Вишгородку Кременецького повіту, причому виник настільки гострий конфлікт, що 16 православних парафіян було заарештовано й відправлено до кременецької в'язниці⁵⁵¹. Була передана католикам і церква в Старому Олексинці Кременецького повіту⁵⁵².

Також до кінця міжвоєнного періоду католики вели акцію щодо ревіндика Свято-Троїцького собору м. Луцька. Особливо широко вона була розгорнута в 1939 р. на сторінках католицької преси – майже всі варшавські й краківські часописи подавали свої голоси за ревіндікацію Луцького собору⁵⁵³.

Ревіндікаційна акція викликала хвилю протестів у православній польській, українській і російській пресі. Українська громадськість Східної Галичини організували цілу кампанію, що мала на меті оборону інтересів АПЦП. Під керівництвом УНДО було навіть створено Парламентарну комісію для оборони Православної церкви, яка складалася з українських та білоруських парламентарів⁵⁵⁴.

Ревіндікаційні події в Польщі стали предметом обговорення й за кордоном. Українська еміграція організувала протести в європейських країнах, в Америці, в Азії і навіть у Японії. Прийняті резолюції було надіслано до Ліги націй у Женеві. М. Сивіцький зазначає: «Справа була безпрецедентна; християнська країна, яку всюди хвалили за високу культуру й релігійну толерантність, через суд забирає будинки молитви християнського населення тільки тому, що воно належить до іншого обряду»⁵⁵⁵.

⁵⁵⁰ AAN. MWRiOP. Sygn. 851. K. 13.

⁵⁵¹ *Państwo i Prawo*. 1935. 25 czerwca. S. 2.

⁵⁵² Ревіндікація церкви в с. Старий Олексинець, Кременецького повіту. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 15–16. 1–15 серп. С. 658.

⁵⁵³ AAN. UWW. Sygn. 979/40. Sprawozdanie sytuacyjne miesieczne z ruchu spol.-polityczntgo i mniejszosci narodowych za I, II, V, VII. 1939. K. 63.

⁵⁵⁴ Piotrkiewicz T. *Kwestia ukraińska w Polsce...* . S. 47.

⁵⁵⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... . С. 91.

Отже, АПЦП зазнала на собі експансіоністську політику РКЦ. Хоча державна влада деякою мірою стала на захист православ'я, це не припинило католицьких ревіндикаційних замахів. У результаті ревіндикаційної акції АПЦП зазнала значних збитків не лише матеріальних, а й моральних – гніт, приниження, відчуття своєї другосортності в католицькій державі.

4.3. Акція «ревіндикації душ»

У другій половині 30-х років, зі зміною державної політики щодо православ'я, польський уряд разом із РКЦ знайшли новий метод викорінення православної віри. Ним стала акція, відома як «ревіндикація душ». Її суть полягала в намаганнях польського уряду та РКЦ повернути православних на католицизм, сполонізувати, а згодом і повністю асимілювати непольське населення краю. Особливо ці плани торкалися Волині, яка відділяла Польщу від радянської Росії й мала послужити як «живий оборонний мур і вал», що захистить Польщу від комуністичних впливів Росії й безбожництва.

Ініціативу подібних планів не можна приписати РКЦ. Хоча, як вже було згадано, католицьке духовенство, втрачаючи інтерес до неоунії, дедалі більше схилилося до ідеї безпосереднього навернення православних на латинізм.

Можна вважати, що ініціатива ревіндикації душ належала безпосередньо польському уряду і була одним із методів втілення в життя асиміляційної політики, що більш чи менш активно велася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. У другій половині 30-х років реалізація цієї політики ставала дедалі більш жорсткою й дістала назву «зміцнення польськості на кресах». У реалізації цієї політики чи не найважливіша роль була відведена військовим.

Початок політиці «зміцнення польськості на кресах» поклало рішення Комітету в національних справах, створеного в 1935 р. Комітет визнав, що процес спольщення православ'я повинен бути заініційований у війську⁵⁵⁶. Це започаткувало новий підхід до проблеми православ'я в Польщі – гальмування процесу українізації Церкви та підтримка руху православних поляків.

⁵⁵⁶ Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej S. 209.

Подібний курс почав зміцнюватися після смерті маршала Ю. Пілсудського. Після зайняття генералом Е. Ридз-Смігли найвищої військової посади – Генерального інспектора збройних сил, він поставив перед міністрами завдання «побудови живого католицького валу», що полягало в необхідності колонізації східних кресів за допомогою денаціоналізації меншин, зокрема українців⁵⁵⁷.

Ще одним поштовхом до участі війська в реалізації нової урядової політики була промова міністра Т. Каспшицького на нараді командирів округів корпусів 2 липня 1936 р. Він підкреслив, що польська держава повинна піддати вірян окремих віросповідань асиміляційним впливам польської культури й там, де це можливо, зокрема щодо слов'янських меншин, процес спольщення в галузі церковно-релігійного життя оточити виразною й рішучою опікою⁵⁵⁸. Ця опіка згодом набула характеру акції ревіндикації душ, яку «виразно і рішуче» проводило Міністерство військових справ і Корпус охорони прикордоння (КОП).

З метою реалізації цих планів уряд почав творити відповідні організаційні структури. У грудні 1936 р. при командуванні округу корпусу II в Любліні було утворено Координаційний комітет під керівництвом генерала М. Сморовінського. Його завдання полягало в ревіндикації на Волині й Холмщині з метою повернення до польськості усього, що колись було польським⁵⁵⁹.

До Комітету приєдналися понад 20 польських громадських організацій Люблінщини й Волині. Окрім копівців, до проведення ревіндикації були залучені жовніри розміщених на Волині підрозділів, урядовці, територіальні органи державного управління у справах фізичного виховання і військової підготовки, члени Союзу резервістів і Стрілецького союзу, Товариств ходячкової шляхти та Розвитку східних земель, Польської шкільної матері, Акції католицької, осадники, вчителі і, звичайно, католицьке духовенство.

⁵⁵⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... . С. 87.

⁵⁵⁸ Stawewski P. *Następcy Komendanta*... . S. 172.

⁵⁵⁹ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska* S. 13.

Нову урядову політику реалізовували двома шляхами. У першому випадку зусилля спрямовувалися на полонізацію українського населення та АПЦП. У другому – починалося відкрите, а згодом і насильницьке навернення православних у католицизм. Другий напрям, який активно поширювали військові та польське населення, набув особливо трагічного для волинян характеру.

Для зміцнення польськості на Волині першочергово передбачали здобуття для Польщі ходячкову шляхту. За даними Міністерства внутрішніх справ, у 1936 р. на території Речі Посполитої проживало 600 000 вихідців із давньої польської шляхти, яка за часів царської Росії була зрусифікована й навернена в православ'я, із них на Волині – 62 425⁵⁶⁰. Їх необхідно було знову сполонізувати й повернути до віри своїх предків. Першими кандидатами на навернення в католицизм були ті, у кого прізвища закінчувалися на -цький, -ський, -ич, тобто за звучанням були наближені до польських.

Отже, початковий план ревіндикації не був пов'язаний безпосередньо з наверненням усіх православних на католицизм. Така тенденція з'явилася вже в ході акції, причому зміна віросповідання ототожнювалася зі зміною національності з української на польську.

Практична реалізація ревіндикаційних планів розпочалася на переломі 1937–1938 рр. На території, що підлягала полку КОП «Здолбунів» перший груповий перехід на католицизм відбувся в середині грудня 1937 р., а в районі дислокації полку «Сарни» (Костопільський і Сарненський повіти) – у січні 1938 р.⁵⁶¹.

Уже перші кроки в напрямку реалізації акції ревіндикації душ викликали гостре невдоволення православних Волині, які, переживши різноманітні асиміляційні експерименти польського уряду, все ж не втратили своєї національної свідомості й не бажали зрікатися православної віри. Опір населення покликав за собою репресії зі сторони реалізаторів акції. На Волині

⁵⁶⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2967. Арк. 9.

⁵⁶¹ Matwiejew G. F. Akcja «rewindykacji» na Wołyniu w końcu lat 30-ch XX wieku. *Przegląd Wschodni*. T. 5. № 4 (20). 1999. S. 690.

особливою жорстокістю супроводжувалося навернення в Кременецькому, Рівненському, Горохівському повітах. Використовуючи специфічні особливості прикордонної смуги, копівці не гребували ніякими засобами для досягнення поставленої перед ними мети.

Для мешканців прикордоння створювали екстремальні умови. Постійно поширювалися чутки, що усі православні будуть виселені з прикордонної смуги, де залишаться лише католики. Православним заборонялося увечері виходити з будинків і користуватися світлом, на право пересування навіть у своєму селі потрібно було мати прикордонний «довуд особистий» – паспорт⁵⁶². У с. Козачки Кременецького повіту селян було заарештовано за те, що вони слухали радіо. Заарештованих тримали в холодному приміщенні, де один із них приморозив ноги⁵⁶³. У с. Загайці Кременецького повіту 88 осіб прийняли католицизм, тому що православним не давали дозволу придбати землю⁵⁶⁴. У с. Сураж Кременецького повіту селянин А. Равський відмовився прийняти католицизм, за що був заарештований копівцями, а згодом потрапив до лікарні з тяжкими побоями⁵⁶⁵.

Подібні випадки не були поодинокими, репресії охопили всю прикордонну частину Волині. Як писав у рапорті один із настоятелів парафії: «Нарід стероризовано, нема жодного права, за малу розмову тягнуть на допит і підводять до протидержавного характеру, а для уникнення наслідків радять перемінити віру»⁵⁶⁶.

Особливого розголосу набула справа масового насильницького навернення на католицизм православних жителів с. Гриньки Кременецького повіту. За безпосередню причину початку ревіндикаційних дій послужив інцидент, що стався в Гриньках у жовтні 1937 р. Тут з нагоди свята КОПу на

⁵⁶² Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2965. Інформація Здолбунівської повітової коменди державної поліції про приїзд архієпископа Олексія в Кременець. Інформація про перебування у воєводстві митрополита Діонісія. Арк. 4.

⁵⁶³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Відомості комітету про стан католицької пропаганди на території Волинської єпархії за 1938 рік. Арк. 1 зв.

⁵⁶⁴ Там само. Арк. 5 зв.

⁵⁶⁵ Там само. Арк. 30.

⁵⁶⁶ Там само. Арк. 2.

стіні місцевої школи були вивішені портрети керівників Польщі та ікони. На наступний день виявилось, що всі портрети сплюндровано. Ця подія дала копівцям привід для застосування репресій щодо місцевого православного населення, внаслідок чого серед православних утвердилася думка, що єдиним порятунком буде добровільний перехід у католицизм. 19 грудня 1937 р. у місцевому костелі в Ланівцях були перехрещені в католиків 116 мешканців села⁵⁶⁷.

Для вивчення справи до Гриньок поїхав голова УПРВ С. Тимошенко. Та незважаючи на те, що він мав перепустку й посольське посвідчення, місцеве командування КОПу змусило його залишити село⁵⁶⁸. 26 січня 1936 р. до Гриньок з архіпастирським візитом прибув Волинський архієпископ Олексій, якому копівці вже не посміли створювати перешкод. Після цього візиту, незважаючи на погрози в адресу православних, близько 100 жителів с. Гриньки повернулися до православ'я⁵⁶⁹.

Ця гучна справа була перенесена на парламентську трибуну. 24 січня на засіданні сейму посол С. Тимошенко виступив із протестом проти акції навернення⁵⁷⁰. 1 лютого 1938 р. посол С. Скрипник подав інтерпеляцію міністру внутрішніх справ, стверджуючи в ній, що дана акція «викликає велике занепокоєння серед місцевої православної громадськості, яка постала перед загрозою основного свого права – свободи визнання⁵⁷¹».

Свої протести в цій справі подавали й польські послы. Посол Я. Гофман за метричними даними Ланівецької римсько-католицької парафії вияснив, що в Гриньках мешкало лише дві польські родини. Цим він перекреслив виправдання копівців про повернення населення до віри своїх польських предків⁵⁷².

У ході ревіндикаційної акції репресіям та утискам підлягали не лише вірні, а й православне духовенство. Посол С. Тимошенко повідомляв:

⁵⁶⁷ Мартирологія українських церков... . С. 556.

⁵⁶⁸ Справа Гриньок на форумі Сейму. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 3. 1 лютого. С. 120.

⁵⁶⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 1.

⁵⁷⁰ Справа Гриньок на форумі Сейму. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 3. 1 лютого. С. 120.

⁵⁷¹ Інтерпеляція в Сеймі Речі Постолиної посла Кремянецько-Дубенської округи Ст. Скрипника. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 4. 15 лют. С. 155.

⁵⁷² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 142.

«Православні священники у прикордонній смузі були попереджені владою про те, що вони не повинні протидіяти католицькій акції, тому що можуть мати з того приводу неприємності»⁵⁷³. Так, коли в с. Осники Кременецького повіту священник Волоцький у проповіді нагадав селянам, що Конституція Речі Посполитої надає свободу сумління та віросповідання для всіх громадян, зокрема і православних, копівці заборонили йому відвідувати своїх парафіян у с. Козачки. Згодом цього священника з невідомих причин було заарештовано й протягом кількох годин він утримувався в стражниці КОПу⁵⁷⁴.

Подібних утисків зазнав і священник М. Малюжинський, про антиревіндикаційну діяльність якого архієпископ Олексій писав митрополиту Діонісію⁵⁷⁵.

У березні 1938 р., коли отець Микола навчав дітей релігії в школі с. Гриньки, копівці відібрали в нього «довід особистий» і наказати негайно залишити село⁵⁷⁶. А 30 жовтня 1938 р., повертаючись із Богослужіння в с. Білозірка, отець Малюжинський був затриманий. З цього приводу священник подав скаргу командирі гарнізону КОПу у Білозірці⁵⁷⁷.

Під тиском державної влади архієпископ Олексій змушений був відкликати отця Малюжинського з прикордонної смуги. У січні 1938 р. він був призначений помічником настоятеля собору в м. Луцьку⁵⁷⁸.

Особливо жорстокі репресії проти духовенства характерні для 1939 р. Наприклад, рівненський староста в лютому 1939 р., доповідаючи волинському воєводі про священників повіту, які виступали проти ревіндикації,

⁵⁷³ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 97.

⁵⁷⁴ Інтерпеляція в Сеймі Речі Посполитої посла Кременецько-Дубенської округи Ст. Скрипника. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 4. 15 лютого. С. 153.

⁵⁷⁵ САВ. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.126. Sprawy wyznaniowe. Materiały i korespondencja dot. różnych wyznań. 1936–1939.

⁵⁷⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 6 зв.

⁵⁷⁷ САВ. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.122: Sprawy narodowościowe. *Zarządzenia, wytyczne, sprawozdania i referaty dot. spraw mniejszości narodowych w Polsce*. 1939.

⁵⁷⁸ Борщевич В. Добрий пастир душу кладе за вівці. *Волинський Православний вісник*. Луцьк : Б. в., 1998. Ч. 2. С. 79.

характеризував їх як таких, котрі проводять шкідливу роботу. Староста вимагав звільнити їх із парафій⁵⁷⁹.

Наверненню підлягали не лише дорослі, а й діти. Зокрема у школі м. Корець Рівненського повіту для православних дітей таємно від батьків проводили уроки католицької релігії⁵⁸⁰.

Для реалізації своїх планів копівці застосовували не лише погрози та репресії. Поряд із цими методами ішли різноманітні обіцянки та заохочення. Православним обіцяно допомогу в працевлаштуванні, надання кращих наділів при комасації ґрунтів, підвищення заробітної плати та пенсії, свободу переміщення в прикордонній смузі, безкарність за адміністративні порушення і т. п. Найпоширенішими були обіцянки про надання земельних наділів або права на купівлю землі. Цікавий випадок трапився у с. Бужани Горохівського повіту, де за умови переходу на католицизм селянам обіцяли по 6 га землі на господаря. Коли до католицького ксьондза прибуло декілька родин, які спокусилися на цю обіцянку, ксьондз запитав, чи вони хочуть добровільно приєднатися до католицької церкви. Селяни відповіли, що вирішили навернутися лише тому, що їм обіцяно землю, якщо їм не буде видано документів на цю землю, то вони не зрадять віри. Не маючи таких документів, ксьондзові так і не вдалося навернути православних⁵⁸¹.

У багатьох випадках навернення супроводжувалося влаштуванням свят для навернених, що теж було однією з форм заохочення до переходу в католицизм. Новонаверненим роздавали гроші, продукти, влаштовували обіди. Так, у Загайцях Кременецького повіту тим, хто перейшов у католицизм, роздавали дрова, зерно, цукор, сало, чоботи й сорочки, частували чаєм і ковбасою⁵⁸².

Окрім військових, активну роботу в реалізації ревіндикаційної акції брали місіонери РКЦ. Зокрема, голова Кола католицької єдності С. Мистковський у

⁵⁷⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2650. Характеристики на священників повітів Волинського воєводства. Арк. 41.

⁵⁸⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 8.

⁵⁸¹ Там само. Арк. 34.

⁵⁸² Там само. Арк. 5.

своїй доповіді, виголошеній на зібранні гуртківців наголошував: «Ту важливу роль “передмур’я християнства” наші східні землі зможуть ефективно відіграти лише тоді, коли переважна більшість їх мешканців православного визнання, близько 4 млн. осіб, повернуться до Католицької церкви⁵⁸³». Ці слова чітко визначали мету місійної діяльності католицького духовенства.

У друкарні Луцької єпископської курії виготовляли й поширювали по Волині агітаційні листівки, у яких говорилося, що єдина правильна церква – це РКЦ, інші ж церкви називалися поганськими⁵⁸⁴. Пропагандистська діяльність католицьких ксьондзів далеко не завжди мала доброзичливий характер. У повідомленні з с. Катербург Кременецького повіту йшлося: «Місіонери обзивають православ’я жидівською вірою, а православних священників агітаторами, та погрожують, що для цих агітаторів у Польщі є «Береза» (табір-відокремлення у Березі Картузькій). Про православних ієрархів розповсюджують чутки, що вони перейшли вже давно на католицизм, а Почаївську лавру й інші монастирі продали⁵⁸⁵».

Водночас орган Луцької єпископської курії «Католицьке життя» («*Życie katolickie*») заявляв: «Завше висловлювалися ми ясно, що навернення дорогою примусу не визнаємо. Коли б ревіндикаційна акція дійсно пішла по тій дорозі, то жоден чесний католицький священник не міг би ані брати в ній уділу, ані виступити в її обороні⁵⁸⁶».

Ще в одному номері «*Życia katolickiego*» наводилася низка фактів, які стали причиною успіху акції навернення: незакоренілість православ’я серед населення Волині, усвідомлення сучасної державної приналежності, давні традиції та притягуюча сила самого католицизму⁵⁸⁷.

⁵⁸³ Mystkowski S. Sprawa unijna w Polsce odrodzonej. Warszawa : Drukarnia Loretańska, 1938. S. 3.

⁵⁸⁴ CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.126. Sprawy wyznaniowe. Materiały i korespondencja dot. różnych wyznań. 1936–1939.

⁵⁸⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 20 зв.

⁵⁸⁶ В пресі. «*Zycie katolickie*» про ревіндикаційну акцію. *Церква і нарід* : журнал. 1938. Ч. 20. 15 жовт. С. 804.

⁵⁸⁷ *Zycie katolickie*. 1938. Cz. 40. 2 paźd. S. 637.

Подібне твердження далеко не відповідало дійсності. Незважаючи на репресивний характер ревіндикаційної акції, православне населення чинило їй загальний опір. Зокрема, священник із с. Боложівка Кременецького повіту повідомляв: «Солтис, десятники і військові з багнетами ходять від хати до хати і всіх, кого зловлять, примусово заводять до шкільного будинку, а там вже п. поручник сам відбирає у них підписи. Налякані люди тікають хто куди: в поля, ліси, до міста, аби не бути вдома»⁵⁸⁸.

Ревіндикаційна акція з самого початку була добре зорганізована. Окрім координаційного комітету при штабі Командування військового округу II (КВО II) до ведення цієї кампанії були включені повітові Координаційні комітети, на чолі яких стояли офіцери. Вони здійснювали загальне керівництво усіма учасниками акції, а також організовували для них підготовчі курси. Українців, котрі перейшли на католицизм, об'єднували в Кола ходячкової шляхти. Лише в одному Дубенському повіті в 1938 р. було утворено 29 таких кіл⁵⁸⁹.

Морально-терористичні зусилля військових, адміністрації, духовенства й польських громадських організацій не могли не дати результатів. За офіційними даними, у Волинському воєводстві в 1937 р. з православ'я у католицизм перейшло 1189 осіб, наступного року ця цифра зросла майже в 6 разів і становила 6630 осіб. Найбільше «охочих» змінити віросповідання виявилось в Кременецькому повіті: у 1937 р. – 275 осіб, у 1938 р. – 2266⁵⁹⁰.

Загалом важко визначити кількість православного населення, наверненого в католицизм. А в повідомленні КВО II міністру військових справ про перебіг ревіндикаційної акції зазначено: «Представлені звіти не дають докладного огляду фактичного стану речей [...]. Кількість навернених по всій Волині перевищує 12 тис. осіб⁵⁹¹».

Ці дані викликають сумніви. Населення, яке вдалося насильно навернути і яке документально вже вважалось католицьким, досить часто поверталось до

⁵⁸⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 25.

⁵⁸⁹ Matwiejew G. F. Акція «rewindykacji» na Wołyniu... . S. 695.

⁵⁹⁰ Політичний терор і тероризм С. 553.

⁵⁹¹ Matwiejew G. F. Акція «rewindykacji» na Wołyniu... . S. 698.

православної віри, або просто продовжувало відвідувати православні храми. Так до православ'я повернулися жителі с. Гриньок Кременецького повіту, с. Буца Здолбунівського повіту, с. Підлужжя Дубенського повіту⁵⁹² та ін.

Українська громадськість намагалася шукати справедливості в представників польської влади. 29 березня 1938 р. делегація представників різних українських організацій Волині на чолі зі священниками П. Пащевським та С. Грушком була прийнята міністром віросповідань В. Свентославським. Міністрові було вручено два меморіали – один з них торкався устрою АПЦП, а інший – акції примусового навернення в католицизм. Міністр пообіцяв делегатам звернути увагу на ці меморіали після докладного ознайомлення з ними. Присутнім на цій зустрічі був і воєвода Г. Юзевський⁵⁹³ – противник ревіндикаційних дій.

Підлегла Г. Юзевському поліція, відділ безпеки воєводського управління, староство Кременецького повіту, а також православна Консисторія звернулися до уряду зі скаргою на прикордонників, звинувачуючи їх у застосуванні терору, репресій і примусу при проведенні ревіндикації. У зв'язку з цим від 4 до 6 березня 1938 р. у воєводстві перебувала комісія Міністерства внутрішніх справ, яка, ознайомившись зі справами, прийшла до висновку, що «всілякі закиди, як зі сторони органів адміністрації, так і православної Консисторії – безпідставні, голослівні вигадки⁵⁹⁴».

Це свідчить про те, що думка Г. Юзевського вже мало цікавила урядові кола, а його політика польсько-українського порозуміння зустрічала щораз більш вороже ставлення військових. Отже, перебування Г. Юзевського на посаді Волинського воєводи стримувало здійснення ревіндикаційних планів. Весною 1938 р. Г. Юзевського було відкликано з Волині. Безпосереднім приводом до цього була вимога командира КВО II генерала Сморовінського, який прагнув зміцнення ревіндикаційної акції⁵⁹⁵.

⁵⁹² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 7. 19 зв.

⁵⁹³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 144.

⁵⁹⁴ Matwiejew G. F. Akcja «rewindukacji» na Wołyniu... S. 696.

⁵⁹⁵ Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej... S. 234.

Усунення воєводи стало яскравим проявом не лише зміни політики польського уряду щодо православних українців, а й реакцією на протести воєводи проти цієї політики.

Подібну закономірність – реакцію на будь-яку протидію – можна простежити й у наступних фактах. 9 травня 1938 р. делегація православних волинян на чолі з архієпископом Олексієм відвідала Голову Ради міністрів Ф. Славой-Складковського. Делегація докладно поінформувала прем'єра про акцію примусового навернення в католицизм у прикордонній смузі Волині й вручила йому відповідний меморіал. Уже через місяць після цієї аудієнції прикордонну смугу у Волинському воєводстві було значно розширено, а члена делегації отця М. Малюжинського відкликано з прикордоння⁵⁹⁶.

Методи реалізації акції викликали занепокоєння навіть серед самих її організаторів. Керівник самостійного інформаційного відділу КВО ІІ майор Міхновський, аналізуючи перебіг акції в Дубенському повіті, у травні 1938 р. писав, що методи ведення ревіндикаційної акції дають у руки українським націоналістам аргументи, які спонукають не лише до антиревіндикаційної діяльності, але й до антипольської пропаганди, а нерозважні вибрики «пропагандистів» акції відстрашують населення від переходу на римсько-католицьку віру⁵⁹⁷.

Сам міністр військових справ Т. Каспшицький у червні 1939 р. писав: «Трапляються спорадичні випадки застосування методів і засобів, котрі не можна визнати відповідними. Передусім це різноманітні форми тиску – морального, урядового, господарського і т. п.» Далі міністр наголошував, що «будь-які факти і прояви тиску, або невідповідні форми схиляння до віросповідних конверсій є недопустимими [...] віросповідні конверсії мусять характеризуватися повною свідомістю і доброю волею»⁵⁹⁸.

⁵⁹⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... . С. 145.

⁵⁹⁷ Matwiejew G. F. Akcja «rewindykacji» na Wołyniu... . S. 694.

⁵⁹⁸ CAW. Referat Informacyjny Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. sygn. I.302.4.126. Wyciągi z tygodniowych sprawozdań dotyczących różnych organizacji byłych wojskowych.

Як засвідчує А. Айненкель, РКЦ згодом теж втратила інтерес до ревіндикаційної акції: «...Католицька церква визнала за необхідне відректися від неї. Місцеве католицьке населення також давало неодноразові докази своєї солідарності з переслідуваними православними»⁵⁹⁹.

Проте важко визначити позицію РКЦ на кінцевому етапі ревіндикаційної акції. Адже католицьке духовенство брало активну участь у наверненні, а католицька духовна влада не подавала відкритих протестів у даній справі.

Лише митрополит УГКЦ А. Шептицький вже після закінчення акції видав пастирський лист до єпископів, керівників і всього греко-католицького духовенства, закликаючи до молитви за переслідуваних православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся. Публікацію цього листа в газетах не допустила цензура, але його зачитували в усіх унійних церквах, публікували за кордоном⁶⁰⁰.

Протест проти переслідувань АПЦП висловлювали українські та російські еміграційні кола за кордоном. До них долучилися різноманітні релігійні організації в Болгарії, Югославії⁶⁰¹. У США й Канаді відбувалися масові демонстрації протесту, організовані православними українцями. Вживалися заходи для порушення цієї справи у Лізі націй. Відправлялися спеціальні богослужіння за переслідуваних православних⁶⁰².

У грудні 1938 р. із листом до митрополита Діонісія та Священного синоду звернувся єпископ Богдан, який очолював Українську Православну церкву у Північній і Південній Америці. Разом зі словами співчуття та підтримки єпископ Богдан наголошував, що Польща хоче накинути всім православним християнам римсько-католицьку віру й позбавити їх віросповідної свідомості й

⁵⁹⁹ Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym: Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1980. S. 592.

⁶⁰⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... . С. 99–100.

⁶⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 45. Листування з повітовими старостами про земельні ділянки для церков. Дозвіл на купівлю землі в прикордонних зонах. Інформація воєводи про поширення православної віри в Польщі. Арк. 21.

⁶⁰² Воронін О. Історичний шлях УАПЦ... . С. 92.

національної приналежності⁶⁰³. Незважаючи на те, що слова єпископа Богдана були відкрито правдивими, у відповіді Синоду вказано, що польська держава врегулювала правовий статус АПЦП⁶⁰⁴.

Отже, незважаючи на переслідування й репресії, православна духовна влада ще раз засвідчила свою лояльність до польської держави. Найімовірніше, причиною такої позиції ієрархії було те, що доля ПАПЦ цілком знаходилася в руках держави, а протести могли викликати ще більші репресії. Але варто пригадати, що православна ієрархія і православне населення Волині в міжвоєнний період постійно творили два протилежних табори. Різноманітні лиха – неоунія, ревіндикаційні акції – не допомогли їм з'єднатися в міцну церковну організацію. У постійній боротьбі, основною причиною якої була українізація церковного устрою, церковна влада не бажала іти на зустріч своїй пастві. Такі стосунки щодалі поглиблювали кризу ПАПЦ, яка ставала легкою здобиччю для різноманітних політичних експериментів. Водночас коли церковна влада заявляла про свою лояльність до польської держави, православне населення було вже далеким від такої лояльності. У постійній обороні православ'я, як й усього, що було українським, ще більше гартувалася національна свідомість волинян та загострювалося відчуття віросповідної приналежності. Методи навернення та участь у цьому католицького духовенства й польського населення будило ненависть не лише до польської держави та РКЦ, а й до усього, що було польським.

Отже, започаткована польським урядом у другій половині 30-х років політика зміцнення польськості та пов'язана з нею акція ревіндикації душ мала як політичний, так і релігійний характер. По суті, вона була спрямована на зміцнення польсько-радянського кордону й головну роль у ній відігравали військові. Це зміцнення набуло характеру масового навернення в католицизм і полонізації православних волинян. Організаторам акції не вдалося реалізувати

⁶⁰³ CAW. Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Sygn. I.302.4.123. Sprawy narodowościowe. Sytuacja Niemców w Polsce – referat; wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich; drugi powszechny spis ludności – stosunki zawodowe. 1939.

⁶⁰⁴ CAW. Referat Informacyjny Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. I.302.10.24. Tygodniowe komunikaty informacyjne z życia mniejszości narodowych. 1939.

її «повільно і таємно». З ревіндикаційною акцією стали асоціюватися репресії, утиски, погрози та марні обіцянки, від чого страждали ні в чому не винні православні.

Протидія православного населення, меморандуми, спрямовані до центральної влади, посольські інтерпеляції та закордонні протести дещо стримували розмах ревіндикаційної акції, але не припинили її. Можна ствердити, що ревіндикація не принесла польській державі бажаних результатів. У процесі її реалізації так і не вдалося створити «живого оборонного муру», яким мали стати навернені. Не вдалося зламати й національної свідомості та усвідомлення віросповідної приналежності православних волинян. Уряд Польщі теж постраждав від власної політики, яка викликала масові протести не лише в краї, а й за кордоном, що підривало авторитет польської держави. У своїх спогадах волинський воєвода Г. Юзевський писав: «Та акція викликала найбільше обурення українців. Викликала упередження й ненависть до Польщі, на міжнародному форумі стягла на Польщу ганьбу світової opinii. [...] Того, що діялося на Волині в 1938 році, годі було витримати. То був замах не тільки на православних, але замах на Польщу⁶⁰⁵».

Висновки до розділу 4

Отже, православ'я в міжвоєнній Польщі постійно відчувало асиміляційні замаху. Найбільш яскраво це виявилось в реалізації на користь католицизму неоунійної та ревіндикаційної акції. Обидві ці акції були спрямовані на придушення православ'я, пониження його релігійної цінності, відібрання церков та вірян. З цією метою нищили, замикали або передавали католикам православні храми. Передача святинь РКЦ далеко не завжди відбувалася згідно з дійсними потребами католицького населення й не завжди законним шляхом. Православне населення Волині усіма силами боронило свої церкви, шукаючи допомоги православної ієрархії та державної влади. Проте церковна влада могла

⁶⁰⁵ Сивіцький М. Записки сірого воляняка... . С. 72.

лише протестувати, а польський уряд не був зацікавлений у збереженні великої кількості православних храмів і тому практично толерував це явище. Лише на початку 30-х років польський уряд подав голос в обороні православних святинь. Але це, імовірно, було свідченням позиції державної влади в справі ревіндикації святинь, аніж намагання надати реальну допомогу Православній церкві. Ревіндикації не припинилися до кінця міжвоєнного періоду.

Неоунійна акція та акція «ревіндикації душ» були спрямовані безпосередньо проти православного населення. Тоді як неоунія для навернення православних передбачала окремий обряд у католицизмі, то «ревіндикація душ» відбувалася шляхом навернення православних безпосередньо до латинського обряду. Ні перший, ні другий шляхи навернення не сприймався волинянами добровільно. Перехід у будь-яку форму католицизму супроводжувався переманюванням, різноманітними утисками православних, погрозами, репресіями й навіть обіцянками й заохоченнями.

Ці дві акції мали також і відмінності.

При переході на східний обряд православне населення в багатьох випадках самостійно виявляло ініціативу як протест проти того устрою релігійного життя, що склався в парафії. Далі все залежало від пропаганди унійного духовенства, яке правдами й неправдами намагалося втримати це населення в неоунії.

Водночас на Волині не було жодного випадку, де б населення добровільно заявило про свій перехід в лоно РКЦ. Небажання навернутися викликало реакцію ревіндикаторів, які виправляли положення не проповіддю, а обманом, відкритими репресіями щодо православних.

Неоунія була ініціативою Ватикану, і її насаджувало римсько-католицьке духовенство. Польський уряд згодом заявив про своє негативне ставлення до неї, що стало однією із багатьох причин незначного поширення неоунійної акції на Волині.

Акція «ревіндикації душ» була започаткована з ініціативи уряду. Незважаючи на протести навіть у самих урядових колах, ревіндикаційні плани

цілеспрямовано втілювали в життя. Саме тому «ревіндикація душ» та методи її проведення мали для православних волинян особливо тяжкі наслідки.

У такий спосіб польський уряд усілякими методами намагався використати релігію й Церкву як інструмент інтеграції українського православного населення з польською державністю. РКЦ і собі, використовуючи суспільно-політичну ситуацію, втягувала ослаблену Православну церкву у важку боротьбу за впливи в конфесійному просторі.

Незважаючи на постійні асимілятивні замахы, запроваджені як урядом, так і РКЦ, українська православна громадськість не стала легким здобутком. Ні полонізація, ні спроби окатоличення не могли зупинити національних процесів в українському суспільстві і знищити потребу в його етнічній та релігійній самоідентифікації. Чим активнішим був наступ на православ'я, тим сильнішим ставав супротив українців. Тому можна ствердити, що Православна церква в польській державі стала для української спільноти потужним об'єднуючим і консолідуючим чинником.

ВИСНОВКИ

У дисертації зроблено теоретичне узагальнення й подано нове розв'язання проблеми, що виявилось у комплексному вивченні становища Православної церкви у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. Розв'язання поставленої наукової проблеми сприяє заповненню прогалин історії України на локальному рівні та осмисленню регіональних особливостей розвитку церковно-релігійного руху. Здійснене дослідження показало, що історичний розвиток Волині у складі Другої Речі Посполитої відзначався багатьма особливостями, зумовленими як державною політикою Польщі, так і внутрішніми соціальними, релігійними та культурними особливостями регіону. Внаслідок опрацювання, систематизації та узагальнення архівних й опублікованих документів із врахуванням напрацювань вітчизняної та зарубіжної спеціальної літератури комплексно досліджено важливу наукову проблему «Православна церква у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.)». Розгляд заявлених питань на основі дотримання сучасних методологічних принципів і поєднання різних методів історичного пізнання дали змогу на належному науковому рівні розкрити тему й зробити такі висновки.

1. Історія Православної церкви на Волині у міжвоєнну добу має багату та різноманітну за специфікою й жанровими ознаками історіографію, представлену працями вітчизняних і зарубіжних учених. Проте проблема православного церковно-релігійного життя на Волині не стала предметом спеціального комплексного дослідження як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці. Більшість розвідок містять різний фактичний матеріал, який не завжди належно проаналізований. При цьому в опублікованих працях наявні фактичні та фактологічні помилки, застарілі теоретичні положення.

По-перше, в оцінках подій і явищ зазначеного періоду радянські науковці керувалися класовим і партійним підходом, що призвело до суб'єктивізму, упереджених суджень та висновків. В українській радянській історичній науці питання церкви і релігії з ідеологічних міркувань розглядалися лише побічно. Головну увагу зосереджено на вивченні соціально-класових протистоянь і соціально-економічної політики польської влади.

По-друге, історія Православної церкви на Волині в міжвоєнний період не отримала належного висвітлення і в сучасних українських дослідженнях. Вітчизняні вчені не акцентували уваги на проблемах церковного життя, функціонування православних парафій на Волині. Недостатньо в українській історіографії висвітлено проблеми відносин між Православною церквою, польськими державними, самоврядними, політичними інституціями та Римсько-католицькою церквою у Волинському воєводстві.

По-третє, близькими до теми нашого дослідження є напрацювання польських науковців. Опубліковані праці доволі широко висвітлюють проблеми Православної церкви в Другій Речі Посполитій. Проте окремого комплексного дослідження історії Православної церкви у міжвоєнний період на Волині немає й досі. Поза увагою дослідників залишаються регіональні особливості діяльності Православної церкви у Волинському воєводстві.

Огляд літератури з обраної теми дає підстави стверджувати, що церковно-релігійне життя Волині в міжвоєнний період як цілісне й самобутнє явище не знайшло належного висвітлення в наявних дослідженнях як загальноісторичного, так і спеціального характеру і залишається недостатньо вивченим явищем.

2. Умовою відтворення й об'єктивного висвітлення становища Православної церкви у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. стало залучення в дослідницьку орбіту джерел, які отримали належний аналіз і узагальнення. Джерельна база дослідження досить широка і представлена архівними матеріалами, публікаціями документів, пресою, мемуарною літературою, статистичними збірниками, що загалом дає можливість об'єктивно відтворити картину минулого. Основу джерельної бази дослідження склали неопубліковані документи й матеріали, зосереджені у сховищах Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці, державних архівів Волинської, Рівненської й Тернопільської областей. У процесі підготовки дисертації залучено документи польських архівів: Архіву нових актів у Варшаві, Центрального військового архіву Польщі. Це документи

та матеріали органів центральної й місцевої влади та управління Другої Речі Посполитої. У них висвітлено церковно релігійне життя волинян і діяльності Православної церкви у воєводстві.

Значну цінність для дослідження становлять опубліковані матеріали, які дали можливість краще зрозуміти суспільно-політичну атмосферу та настрої, що панували в середовищі влади й громадськості. Інформативною групою джерел стала тогочасна місцева волинська і загальнопольська періодика: газети, часописи, місячники, журнали. Суттєво полегшила роботу над дослідженням опублікована мемуарна література, яка, незважаючи на суб'єктивізм, є досить цінною та інформативною. Загалом ці джерела стали незамінними в процесі роботи, дали можливість поглянути на події очима їхніх учасників. У комплексі всі ці документи дали змогу повніше відтворити церковно-релігійне життя Волині, політику державних органів і політичних партій щодо Православної церкви тощо. Аналіз та вивчення цього масиву переконує, що в цілому залучені до дослідження документи містять важливу й корисну інформацію, сприяють об'єктивному відтворенню історії Православної церкви на Волині у 1921–1939 рр.

3. Дисертація як комплексне міждисциплінарне дослідження ґрунтується на наукових знаннях з історії, політології, релігієзнавства, правознавства та етнології. При підготовці дослідження ми опиралися на широкий інструментарій принципів наукового пізнання. Проаналізована методологія стала підґрунтям для відтворення складних процесів у церковно-релігійному житті Волині в 1921–1939 рр. Використані методи та принципи дали змогу дослідити основні проблемні питання, визначити особливості явищ і процесів, відтворити хронологію подій, висунути власні гіпотези, зробити необхідні узагальнення та висновки.

4. Здійснене дослідження показало, що історичний розвиток Волині у складі Другої Речі Посполитої відзначався багатьма особливостями, зумовленими як політикою правлячих кіл Польщі, так і внутрішньою соціальною, релігійною та культурною специфікою регіону. Протягом усього

міжвоєнного періоду в церковно-релігійному житті православних волинян відбувалися важливі процеси, пов'язані з організаційним становленням Православної церкви в нових політичних умовах, зростанням національної та релігійної свідомості волинян, розгортанням руху за українізацію церковного устрою, прагненнями до утвердження в Православній церкві засад соборності та постійною боротьбою з асимілятивними наступами на православ'я зі сторони Польської держави і РКЦ. Дослідження зазначених проблем дало можливість відтворити цілісну картину церковно-релігійного життя православних українців Волині у міжвоєнний період і зробити низку висновків.

5. Польська державна політика знайшла свій прояв у таких діях уряду:

- недопущення внутрішнього зміцнення православ'я шляхом зволікання з законодавчим визнанням ПЦП та застосування щодо неї різноманітних утисків;
- помірковане сприяння в організаційному становленні Православної церкви зі збереженням пріоритету інтересів держави;
- активна участь у процесі здобуття автокефалії ПЦП, продиктована намаганням відгородити польську державу від будь-яких впливів Росії;
- певна підтримка українського національно-церковного руху з метою придушення російських впливів в АПЦП;
- намагання не допустити зближення православної ієрархії з українською громадськістю, що зміцнило б позиції АПЦП;
- реалізація асиміляційних акцій та толерування втручання РКЦ в справи православ'я.

Отже, польська державна влада впродовж міжвоєнного періоду вела свою політику щодо Православної церкви в двох напрямках. З одного боку – намагалася максимально обмежити діяльність і впливи Православної церкви. З іншого – дії були спрямовані на впорядкування організації ПЦП та забезпечення її функціонування в нових політичних умовах.

6. Позицію Православної церкви у міжвоєнній Польщі можна визначити такими основними аспектами:

- православна ієрархія постійно шукала порозуміння з державною владою з метою врегулювання правового статусу ПЦП, але, з низки причин, не виявляла відповідної вимогливості і цілеспрямованості у вирішенні цього питання;

- незважаючи на бажання зберегти єдність з РПЦ, церковна влада була змушена рахуватися з новими політичними умовами, тому слухняно підтримувала справу автокефалії ПЦП.

- ієрархія та частина духовенства намагалися зберегти російський характер церкви, гальмувати процеси її українізації;

- ієрархія ігнорувала вимоги відновлення соборних традицій у православ'ї, намагалася не допустити до управління церквою українську православну громадськість. Така позиція православних ієрархів стояла на заваді зміцненню православ'я в Польщі, перешкоджала зближенню православних мирян із церковним керівництвом і консолідації їх як єдиної православної громади, яка могла б зі значно більшими силами відстоювати інтереси церкви.

7. Римсько-католицька церква не толерувала існування Православної церкви в Польській державі. Використовуючи відповідні політичні умови й власні пріоритети в Польщі, РКЦ спрямовувала зусилля на окатоличення православних та позбавлення майна ПЦП.

8. Важливу роль у церковно-релігійних процесах на Волині відіграла українська православна громадськість. Національні процеси в Православній церкві на Волині вилилися в потужний національно-церковний рух, який формувався поступово, набував організаційних форм, мав свою динаміку та еволюцію. Розгортання національно-церковного руху на Волині відбувалося у декілька етапів.

Перший етап розпочався на початку 1920-х рр., коли справи організаційного та правового становлення ПЦП не викликали інтересу широкого загалу православних волинян. Лише частина інтелігенції та українських політичних діячів подавали свій голос у церковних справах. Звільнення з-під влади Москви створювало ґрунт для розбудови національної

церкви. Боротьба за українізацію церкви і її соборність у цей час лише зароджувалися.

Другий етап – друга половина 20-х років. У цей період формується осередок національно-церковного руху. Ним стала володимир-волинська «Просвіта» на чолі з А. Річинським. Щодалі наполегливішими ставали вимоги відправи богослужінь українською мовою та відновлення традиційних у православ'ї засад соборності. Кульмінаційним моментом розвитку українського національно-церковного руху був Луцький церковний з'їзд 1927 р. Його рішення торкалися всіх аспектів церковно-релігійного життя волинян, вони стали програмою розбудови національної церкви в краї.

Третій етап розпочався наприкінці 1920-х рр. і тривав до першої половини 1930-х рр. Українська парламентська репрезентація Волині стала авангардом національно-церковного руху. З її ініціативи було створено Волинське українське об'єднання, Товариство імені митрополита Петра Могили, які розгорнули активну просвітницьку та видавничу діяльність, домагалися скликання Помісного собору АПЦП. У першій половині 1930-х рр. українцям вдалося закласти основи власної ієрархії, українізувати богослужіння в значній кількості парафій Волинської єпархії, створити й відновити церковно-громадські інституції.

Четвертий етап – від середини до другої половини 1930-х років. Польська державна влада розпочала дії щодо полонізації та окатоличення українського православного населення. Рух за українізацію нашттовхнувся на протидію уряду. Незважаючи на утиски, український церковний рух не згас, але темпи українізації вповільнилися.

9. Національно-церковний рух впродовж міжвоєнної доби пройшов певну еволюцію, яка позначилася зростанням національної та релігійної свідомості волинян. Рух за українізацію та демократизацію православ'я мав глибоке історичне коріння. Передова українська громадськість та свідоме духовенство стали основними виразниками потреб українців. Вони усвідомлювали, що збереження і подальший розвиток українського етносу в інонаціональній та

іновірній державі можливий лише тоді, коли церква стане дійсно близькою кожному українцю, зберігаючи національні та соборні традиції народу. Відстоювання своїх національно-культурних та церковно-релігійних особливостей стало могутнім засобом протидії урядовій політиці національної асиміляції та релігійної інтеграції православних волинян із польською нацією і Римсько-католицькою церквою.

10. Православ'я у міжвоєнній Польщі постійно відчувало асиміляційні замаху, що яскраво виявилось в реалізації неоунійної та ревіндикаційної акції. Вони спрямовувалися на пониження релігійної цінності православ'я, відбирання церков та вірян. З цією метою нищили, замикали або передавали католикам православні храми. Православне населення Волині боронило свої церкви, шукало допомоги ієрархії та державної влади. Проте церковна влада могла лише протестувати, а польський уряд не був зацікавлений у збереженні великої кількості православних храмів. Ревіндикації не припинилися до кінця міжвоєнного періоду.

11. Неоунійна акція та акція «ревіндикації душ» спрямовувалися безпосередньо проти православного населення. Вони мали певні відмінності. Неоунія передбачала окремий обряд у католицизмі, акція «ревіндикації душ» відбувалася шляхом навернення православних безпосередньо до католицького обряду. При переході на східний обряд православне населення в деяких випадках самостійно виявляло ініціативу як протест проти устрою релігійного життя, що склався в парафії. Перехід на будь-яку форму католицизму супроводжувався переманюванням, різноманітними утисками православних, погрозами, репресіями, а також обіцянками й заохоченнями. Неоунія була ініціативою Ватикану, і її насаджувало римсько-католицьке духовенство. Польський уряд згодом заявив про своє негативне ставлення до неї, що стало однією з багатьох причин незначного поширення неоунійної акції на Волині. Акція «ревіндикації душ» започаткована урядом, а методи її проведення мали для православних волинян тяжкі наслідки. Отже, польський уряд усілякими методами намагався використати релігію і церкву як інструмент інтеграції

українського православного населення з польською державою. Незважаючи на постійні асимілятивні замаху, запроваджені як урядом так і Римсько-католицькою церквою, українська православна громадськість не стала легким здобутком. Ні полонізація, ні спроби окатоличення не могли зупинити національних процесів в українському суспільстві і знищити потребу в його етнічній та релігійній самоідентифікації. Чим активнішим був наступ на православ'я, тим сильнішим ставав супротив українців.

12. Проведене дослідження підтверджує, що у міжвоєнну добу на Волині під владою інонаціональної та іновірної держави розгорнувся могутній рух за розбудову української національної церкви. Православна церква для української спільноти стала потужним об'єднувальним чинником. Належність до православ'я в католицькій державі зміцнювала в українців відчуття окремішності. В обороні власної віри, церкви та релігійної культури відбувалася консолідація українців як окремого етносу в польській державі. Національно-церковний рух на Волині став однією із форм загального національно-визвольного руху українців у міжвоєнну добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексей, архиепископ. К вопросу о составе нашего Церковного Собора и значении на нем епископов. Варшава : Синодальная типография, 1930. 31 с.
2. Алексей, архиепископ. К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие прибывания во главе ее блаженнейшего митрополита Дионисия: 1923–1933. Варшава : Синодальная типография, 1937. 164 с.
3. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. Історія релігії в Україні і світі : збірн. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. Вип. 1. С. 3–12.
4. Білокінь С. Православні єпархії України: 1917–1941 рр. Історико-географічні дослідження на Україні : зб. наук. праць. Київ : Наук. думка, 1992. Вип. 2. С. 100–120.
5. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії: Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 195 с.
6. Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 97 с.
7. Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція : монографія. Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 582 с.
8. Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне : Б. в., 2004. 408 с.
9. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині, 1944–1950 рр. Луцьк : Б. в., 1997. 213 с.
10. Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне : Волинські обереги, 2021. 1011 с.
11. Борщевич В. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи. Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа», 2000. 94 с.
12. Борщевич В. Переклад і видання богословської літератури українською мовою на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. Збірник навчально-методичних і наукових

статей історичного факультету. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1997. Вип. 2. С. 115–118.

13. Борщевич В. Політика Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви на Волині. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : збірн. наук. праць. Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2000. Вип. 7. С. 362–371.

14. Борщевич В. Православне духовенство Волині у міжвоєнний період: етапи формування, тенденції розвитку. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : збірн. наук. праць. Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 249–256.

15. Борщевич В. Роль парламентської репрезентації в обороні українського православ'я на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. Український православний календар на 1998 рік. США ; Бавнд Брук : Видання Української православної церкви у США, 1998. С. 243–247.

16. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.

17. Борщевич В. Добрий пастир душу кладе за вівці. Волинський Православний вісник. Луцьк : Б. в., 1998. Ч. 2. С. 72–73.

18. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині. Літопис Волині : наук.-попул. зб. волинознавства. Вінніпег : Б. в., 1992. Чч. 17–18. С. 10–17.

19. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні: 1921–1939. Львів : Вища школа, 1988. 174 с.

20. Венгер А. Політика стосовно Православної церкви в перші роки існування Другої Речі Посполитої (1918–1920-ті рр.). Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. Кн. 1. С. 231–237.

21. Винар Л. Сучасний стан української вільної історичної науки. Календар-альманах «Нового шляху» на 1967 рік. Вінніпег ; Манітоба : Новий шлях, 1967. С. 119–131.
22. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4-х т., 5 кн. Т. 4. Кн. 2. (XX ст.). Нью-Йорк. Бавнд Брук : Українська Православна Церква в США, 1975. 384 с.
23. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
24. Волинське слово : газета. 1937. 7 січ.
25. Волинське слово : газета. 1937. 18 берез.
26. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. 135 с.
27. Воскресное чтение : журнал. № 16. 1924. 18 мая.
28. Воскресное чтение : журнал. № 4. 1925. 25 янв.
29. Воскресное чтение : журнал. № 19. 1925. 10 мая.
30. Воскресное чтение : журнал. № 41. 1925. 11 окт.
31. Галуха Л. Автокефалія. Минуле рефлексує в сучасне. Віче. 1998. № 5. С. 129–142.
32. Гаюк С. Від церковного престолу до Берези за дроти. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1955. 48 с.
33. Герасимчук Ю. Українська інтелігенція Волині 20–30-х років у боротьбі за збереження культури, освіти, віри. Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. II регіон. «Велика Волинь» і VI обл. іст.-краєзн. конф. 8–10 жовт. 1992 р. Луцьк. 1992. С. 121–122.
34. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
35. Грицак Я. Подолати минуле : глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 416 с.

36. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін. Україна модерна. Київ ; Львів : Критика, 2005. Ч. 9. С. 43–68.

37. Губар А. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2013/05/29/patriarshyj-i-synodalno-kanonichnyj-tomos> (дата звернення : 10.12.2023.)

38. Гусак А. Іван Власовський – видатний богослов Української церкви. Волинський Православний Вісник. Луцьк : Б. в., 1998. Ч. 1. С. 34–36.

39. Давидюк Р. Історія виникнення і діяльність Волинського українського об'єднання. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історія». Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1997. Вип. 2. С. 51–56.

40. Давидюк Р. Отамани-наддніпрянці у Волинському воєводстві: повстанські рейди, розвідка, політика, громадське життя. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 2 (54). 2020. С. 129–170.

41. Давидюк Р. Петро Певний і Волинське українське об'єднання. Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах : у 3 т. Т. 2. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1996. С. 268–271.

42. Давидюк Р. Пошуки формули порозуміння у волинському прикордонні (20-30-і роки ХХ ст.). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 16–22.

43. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів ; Рівне : Дятлик М., 2016. 704 с.

Державний архів Волинської області

Ф. 36. Луцьке повітове староство, м. Луцьк Волинського воєводства.

Оп. 1а.

44. Спр. 742. Розпорядження Волинського воєводського управління і листування з повітовою поліцією про українізацію церкви. Списки духовних осіб. 28 червня 1925 – 13 листопада 1925. 45 арк.

Оп. 13а.

45. Спр. 238. Звіт про з'їзд представників православної церкви в Луцьку. Протоколи і резолюції з'їзду. 7 червня 1927 – 27 червня 1927. 92 арк.
Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства.
Оп. 1.
46. Спр. 10. Ситуаційні рапорти повітових староств за 1921 р. 29 арк.
47. Спр. 137. Протокол перевірки гмін Ковельського повіту. 4 жовтня 1923 р. 19 арк.
48. Спр. 2524. Листування з міністерством віросповідань і громадської освіти про розміщення та кількість православних парафій, 22 лютого 1923 – 19 листопада 1927. 28 арк.
Оп. 3.
49. Спр. 128. Дані про стан Волинського воєводського управління. 1933. 35 арк.
Оп. 9.
50. Спр. 45. Листування з повітовими староствами про земельні ділянки для церков. Дозвіл на купівлю землі в прикордонних зонах. Інформація воєводи про поширення православної віри в Польщі. 3 квітня 1922–12 вересня 1939. 44 арк.
51. Спр. 98. Справа про прийняття польського громадянства православними священиками, 30 червня 1923 р. – 23 січня 1925 р. 83 арк.
52. Спр. 699. Матеріали з'їзду православних українців, що відбувся 5 червня 1927 року. 7 лютого 1927 – 5 жовтня 1927. 275 арк.
53. Спр. 1853. Інформації повітових староств про діяльність релігійних парафій. 11 липня 1931–15 січня 1938. 111 арк.
54. Спр. 1868. Службова справа священника Сльозко – Дорогинського Євгена. 21 листопада 1931–15 березня 1939. 20 арк.
55. Спр. 2650. Характеристики на священників повітів Волинського воєводства. 3 листопада 1934–25 липня 1939. 148 арк.
56. Спр. 2965. Інформація Здолбунівської повітової коменди державної поліції про приїзд архієпископа Олексія в Кременець. Інформація про

перебування у воєводстві митрополита Діонісія. 24 грудня 1935 – 17 липня 1939. 17 арк.

57. Спр. 2967. Листування з міністерством внутрішніх справ та міністерством релігії та суспільної просвіти про службу православної церкви російською мовою. 6 квітня 1935 – 20 січня 1938. 22 арк.

58. Спр. 4421. Інформація повітових староств і духовної консисторії і листування з ними про охорону православних церков. 29 листопада 1938 – 1 липня 1939. 35 арк.

59. Спр. 4592. Листування з Міністерством релігії і громадської просвіти про введення польської мови в школах при вивченні богослов'я. 2 травня 1938 – 28 жовтня 1938. 10 арк.

60. Спр. 4671. Програма державної політики на Волині. 1939. 18 арк.

Оп. 9а.

61. Спр. 79 Листування з Міністерством внутрішніх справ і повітовими староствами про інтерпеляції сенатських і сеймових послів. 3 жовтня 1924 – 23 квітня 1927. 94 арк.

62. Спр. 1117. Матеріали про боротьбу поляків з росіянами за братство Вознесіння Святого хреста в Луцьку. 27 травня 1931 – 1 грудня 1933. 84 арк.

Ф. 60. Українська парламентарна репрезентація Волині, м. Луцьк Волинського воєводства.

Оп. 1.

63. Спр. 1. Заяви і листи послу Петру Певному про сприяння надання роботи, відкриття українських шкіл та інших питань. 3 травня 1931 – 20 березня 1933. 214 арк.

64. Спр. 5. Листування з послом Тимошенко Сергієм про надання матеріальної допомоги, будівництві церков та інших питань. 12 січня 1936 – 10 грудня 1936. 317 арк.

65. Спр. 9. Заяви, листи послу Тимошенко Сергію про надання допомоги наведення порядку в парафіях та ін. 29 серпня 1936 – 31 грудня 1937. 307 арк.

Ф. 63. Управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк Волинського воєводства.

Оп. 1.

66. Спр. 1. Протокол установчих зборів товариства від 19 листопада 1931 року, фінансовий звіт, журнал «Соборність». 1931 рік. 18 арк.

67. Спр. 2. Протоколи загальних зборів, засідань управи і президії за 1931 рік. 110 арк.

68. Спр. 3. Листування з Митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим староством і іншими організаціями, про службу Божу українською мовою в селах, про пожертву голодуючим на Великій Україні, звіт про роботу товариства. 20 червня 1931 – 1 грудня 1933. 280 арк.

69. Спр. 17. Листування з українською парламентарною репрезентацією, Волинською духовною консисторією та іншими установами про видання журналу «За соборність», проведення зборів, протоколи зборів, статут Богословської секції, бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі, адреса помешкання єпископа Полікарпа в Луцьку. 5 лютого 1935 – 30 грудня 1936. 167 арк.

70. Спр. 23. Заяви про прийняття в члени товариства. Список священників по повітах Волині. 22 січня 1939 – 26 червня 1939. 56 арк.

Ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства.

Оп. 1.

71. Спр. 3. Статут «Союзу українок», статут Волинського видавничого товариства «Лучеськ». Інструкції і розпорядження окружної управи ВУО. Списки нерухомого майна Луцького православного братства Св. Хреста. Списки доходів православних приходів на Волині, 10 червня 1931 р. – 19 травня 1937 р. 103 арк.

72. Спр. 6. Листування з управлінням «Рідних хат», з парафіями, з радами ВУО з організаційних питань, протоколи районних зібрань членів ВУО і «Рідних хат». 9 квітня 1931 – 27 жовтня 1932. 387 арк.

73. Спр. 11. Протокол засідання Крайового з'їзду ВУО, звіти «Просвітянських хат», матеріали ревізії Окружної Управи та інші. 23 січня 1933 – 17 грудня 1935. 242 арк.

74. Спр. 21. Матеріали про діяльність Волинського Українського Об'єднання (ВУО). 7 листопада 1937. 123 арк.

Державний архів Рівненської області

30. Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства, 1919–1939 рр.

Оп. 18.

75. Спр. 1766. Листування з повітовим управлінням держ. поліції та гмінними управами про вибори делегатів на зібрання Православної церкви та з інших питань релігійних культів. 20 січня 1920 – 6 лютого 1921. 199 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства (1918–1939).

Оп. 1.

76. Спр. 10. Послання Митрополита православної церкви в Польщі про введення нового стилю в церковний календар і рапорти священників з даного питання. 23 травня 1923 р. – 13 жовтня 1924 р. 91 арк.

77. Спр. 20. Протоколи засідань священників і повітових протоієреїв в м. Кременець. 1921–1921 рр. 9 арк.

78. Спр. 291. Справа про позбавлення священницького сану Пилипенка, Слезка, Левицького та інших за віровідступництво. 23 січня 1926 – 23 грудня 1926. 124 арк.

Оп. 2.

79. Спр. 4. Циркуляри Консисторії за 1928–1929 рр. 19 квітня 1928–31 січня 1930. 27 арк.

80. Спр. 547. Справа про відібрання римо-католицьким духовенством православних церков і майна під костели. 8 листопада 1919 – 8 листопада 1921. 54 арк.

81. Спр. 548. Справа про вирішення питання примусової передачі Луцького православного собору католикам. 19 грудня 1919 – 21 січня 1924. 134 арк.

82. Спр. 550. Справа про захоплення церкви с. Торговиця Дубенського повіту. 17 травня – 19 грудня 1925. 96 арк.

83. Спр. 552. Справа про передачу Варковичівської православної церкви та введення католицького духовенства. 24 липня 1923 – 1 січня 1925. 103 арк.

84. Спр. 556. Рапорти, доповіді духовних осіб про поширення уніатського руху в повітах Волинської єпархії. 1928. 83 арк.

Оп. 3.

85. Спр. 12. Справа про пред'явлені позови католицьким духовенством про відібрання православних церков. 24 серпня – 14 листопада 1929. 64 арк.

Оп. 5.

86. Спр. 2. Постанова Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і прихожан, що відбувся 3–10 жовтня 1921 року в Почаєвській лаврі, про організацію єпархіального управління, про прихожан, викладання релігії та ін. питаннях. 1922–1922 рр. 12 арк.

87. Спр. 7. Інформаційні бюлетені про життя Православної Церкви в Польщі. 30 червня 1931–25 липня 1931. 11 арк.

88. Спр. 42. Звіт про місіонерську роботу у Волинській єпархії за 1934 рік. 1935–1935. 27 арк.

89. Спр. 180. Доповіді членів духовної консисторії в синодальний місіонерський комітет про становище місії в єпархії, про розвиток атеїстичної, уніатської та сектантської пропаганди. 14 грудня 1931. 10 арк.

90. Спр. 191. Відомості комітету про стан католицької пропаганди на території Волинської єпархії за 1938 рік. Лютий-вересень 1938. 37 арк.

91. Спр. 205. Визначення синоду Православної Церкви у Польщі про відлучення від православної церкви лікаря Річинського Арсенія за антицерковну діяльність та указ консисторії з цього питання. 19 квітня 1929 – 29 травня 1929. 11 арк.

92. Спр. 210. Прохання парафіян про відправлення церковних богослужінь українською мовою, рапорти священників та рішення консисторії про заборону української мови. 8 лютого 1933 – 23 вересня 1933. 52 арк.

93. Спр. 212. Справа про клопотання прихожан церкви с. Верещаки, Кременецького повіту, про дозвіл проводити богослужіння на українській мові. 13 травня 1937 – 9 лютого 1938. 11 арк.

94. Спр. 213. Справа про клопотання прихожан церкви с. Куниця, Здолбунівського повіту, про дозвіл проводити богослужіння на українській мові. 11 жовтня 1938 – 11 лютого 1939. 13 арк.

95. Спр. 219. Статут православних церковних братств у м. Луцьк та парафіяльних Луцького, Рівненського повітів. 2 червня 1926 – 3 січня 1927. 22 арк.

96. Дмитрук К. Безбатченки: правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів : Каменярь, 1974. 238 с.

97. Дмитрук К. Свастика на сутанах. Київ : Політвидав України, 1973. 342 с.

98. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін : Нація в поході, 1940. 69 с.

99. Дубилко І. Почаївський Монастир в Історії Нашого Народу. Вінніпег , Канада : Інститут Дослідів Волині, 1986. 115 с.

100. За свободу : газета. 1924. 7 вер.

101. За Соборність : газета. 1932. Ч. 1.

102. За Соборність : газета. 1933. Ч. 7.

103. За Соборність : газета. 1934. Ч. 8.

104. За Соборність : газета. 1935. Ч. 9.

105. Заболотний І. Нескорена Волинь: нарис з історії революційного руху на Волині: 1917–1939. Львів : Каменярь, 1964. 204 с.

106. Зашкільняк Л. Виклики XXI століття й сучасна українська історіографія. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць.

Серія «Історія, міжнародні відносини». Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 14. С. 283–292.

107. Зашкільняк Л. Про свободу і обмеження в пізнанні минулого: українська історіографія на початку XXI століття. Харківський історіографічний збірник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 15. С. 14–27.

108. Зашкільняк Л. Теоретичні питання сучасної історичної політики в Україні. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини». Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. Вип. 24. С. 365–381.

109. Зашкільняк Л. Українська історіографія у міжвоєнній Польщі. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2014. Вип. 50. С. 55–72.

110. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

111. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття : моногр. Київ : Знання України, 2005. 552 с.

112. Іларіон, митрополит. Українська культура і наша церква: ідеологія Української православної церкви : життєпис / передм. С. Кіцюка ; Ін-т дослідів Волині. 3-е вид. Вінніпег : Накладом Т-ва «Волинь», 1991. 84 с.

113. Іларіон, митрополит. Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви. Друге поправлене й доповнене видання за ред. прот. Степана Ярмуся. Т. 1–2. Вінніпег , Канада : Видання консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. 366 с.

114. Іларіон, митрополит. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег : Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. 398 с.

115. Історія Волині : науково-популярне видання / наук. редактор, керівник автор. колективу М. М. Кучерепа ; авт. кол.: В. А. Білик, Г. В. Бондаренко, В. І. Бортніков та ін. ; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Суми : Університетська книга, 2023. 672 с.

116. Історія Волині : З найдавніших часів до наших днів / відп. ред. О. Михайлюк. Львів : Вища школа, 1988. 238 с.
117. Історія релігії в Україні : У 10 т. Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. Київ : Український Центр духовної культури. 1999. 560 с.
118. Історія Української РСР. У 2 т. Т. 2. / за ред. К. Дубини та ін. Київ : Наук. думка, 1967. 859 с.
119. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Т. 6 : Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Голов. ред. Колегія : Ю. Ю. Кондуфор та ін. Київ : Наук. думка, 1977. 543 с.
120. Киридон А. Час випробувань : Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Посібники і підручники, 2005. 384 с.
121. Кирило Говорун, архімандрит. Риштовання Церкви: вбiк постструктуральної еклезіології / перекл. з англ. Олексій Панич. Київ : Дух і літера, 2018. 312 с.
122. Киричук Ю. А. Державний терор Другої Речі Посполитої на українських землях. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. С. 548–556.
123. Кобетяк А. Автокефальний устрій як основоположний чинник структури вселенського православ'я. Вісник Львівського університету. Серія «Філософ.-політолог. студії». 2019. Вип. 24. С. 47–54.
124. Кобрин М. Про мову богослужіння: доклад 5-й комісії Передсоборного зібрання. Репр. вид 1935 р. Рівне : Каліграф, 2004. 184 с.
125. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 348 с.
126. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
127. Колосок Б. Православні святині Луцька. Київ : Техніка, 2003. 291 с.

128. Комар В. Громадська й культурна діяльність А. Річинського на Волині (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею). Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзнав. міжнар. конф. 20–23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С. 64–65.

129. Кондратюк К. К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть : основні напрями і концепції : навч. посіб. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 240 с.

130. Крамар Ю. В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки. Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2001. № 5. С. 127–138.

131. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.

132. Крамар Ю. В. Основні засади національної політики «санації» на Волині у міжвоєнний період. Наукові записки. Серія «Історичні науки». Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2003. Вип. 3. С. 204–212.

133. Крамар Ю. В. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині в 1930-х рр. Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи : зб. наук. праць. Київ ; Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 98–102.

134. Крамар Ю. В. Ставлення польської влади до процесів національно-церковного відродження на Волині у 1920–1930-х рр. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині : матеріали XLVII Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф. «Минуле і сучасне Волині та Полісся» : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2013. Вип. 47. С. 112–116.

135. Крамар Ю. В. Українсько-польські міжконфесійні стосунки на Волині напередодні Другої світової війни. У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». Луцьк, 2003. С. 67–76.

136. Крамар Ю. Політика воєводської адміністрації Г. Юзевського щодо Православної церкви на Волині у 1920–1930-х рр. Актуальні проблеми

вітчизняної та всесвітньої історії / гол. ред. Р. М. Постолювський. Рівне : РДГУ, 2009. Вип. 15. С. 111–115.

137. Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки». Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 1998. Вип. 1. С. 68–73.

138. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

139. Купранець О. Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939. Рим : ОО Василіяни, 1974. 235 с.

140. Кучерепа М. Державна політика Польщі на Волині. 1939 рік. Літопис Волині. Луцьк, 2003. Ч. 2. С. 86–101.

141. Кучерепа М. М. Релігійні рухи на Волині у 1920-х–1930-х роках. Історія релігій в Україні : тези повідомл. Міжнар. V круглого столу, Львів, 3–5 трав. 1995 р. Київ ; Львів, 1995. Ч. 3. С. 247–249.

142. Кучерепа М. М. Церковно-релігійне життя українського православного населення в Польщі (1921–1939). *Dzieje Podkarpacia*. Т. III. Krosno : Podkarpackie Towarzystwo Historyczne, 1999. S. 149–166.

143. Кучерепа М. Правовий і майновий статус православної церкви у Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). Слов'янський світ і Україна: зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постолювського. Рівне : О. Зень, 2021. С. 184–198.

144. Кучерепа М. Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII наук.-практ. конф. (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Луцьк : Видав відділ Волинської єпархії, 2016. С. 30–37.

145. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939). Луцьк : Настир'я, 2001. 418 с.

146. Кучерепа М. Арсен Річинський – діяч українського церковного руху на Волині. Інтелектуальна еліта Волині / Автор проекту і упорядник Г. В. Бондаренко. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 114–126.

147. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів : Дружина. 1933. 133 с.

148. Липківський Василь, митрополит. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. Торонто : Українське видавництво «Добра книжка», 1959. 335 с.

149. Липківський Василь, митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. Вінніпег ; Канада : Накладом фундації Івана Грищука, 1961. 181 с.

150. Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1 : Засади автокефалії: пам'яті невтомного працівника на церковній ниві проф. Василя Олексійовича Біднова. Київ : УПЦ, 1999. 203 с. (Українська Православна Церква Київського патріархату). Репринтне видання з кн.: Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1: Засади автокефалії. Варшава, 1935. (Серія правнича / Укр. наук. ін-т; Т. 16, кн. 2). Видано з благословення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета.

151. Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2 : Нарис історії автокефальних церков; зредагував проф. Р. Смаль-Стоцький. Київ : УПЦ, 1999. 550 с. (Українська православна церква Київського патріархату). Репринт. вид. з кн.: Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2 : Нарис історії автокефальних церков Варшава, 1935. (Серія правнича / Укр. наук. ін-т; Т. 30, кн. 4). Видано з благословення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета.

152. Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2 : Нарис історії автокефальних церков. Варшава : Б. в., 1938. 538 с.

153. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія : Накладом Союзу Українців-Католиків «Провидіння», 1954. 723 с.

154. Макарчук С. Етносоціальне розвитие и національніє отношенія на заподноукраїнських землях в период імперіалізма. Львов : Вища школа, 1983. 255 с.

155. Мартирологія Українських церков. У 4 т. Т. 1. : Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто : Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.
156. Мезько О. Українська історична наука на Советській Україні між двома війнами. Визвольний шлях (Лондон). 1951. Ч. 4–5. С. 36–41.
157. Миронович А. Ревиндикация православных церквей в II Речи Посполитой. Православие в Балтии. Рига. 2016. № 4. С. 49–68.
158. Михаїл, архієпископ. Мої зустрічі з Іваном Власовським. Іван Власовський : Пам'ятна книга. Торонто : Б. в., 1974. 95 с.
159. Михайленко Г.М. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія. Херсон : Видавничій дім «Гельветика», 2014. 312 с.
160. Міненко Тимофій, протоієрей. Змагання за незалежнення Української Православної Церкви в ХХ ст. Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України. Мюнхен : E. Mühlenthaler's Buch ; Kunstdruckerei GmbH, 1988–1989. С. 763–788.
161. На Варті : журнал. 1926. Травень-червень.
162. На Варті : журнал. 1926. Листопад-грудень.
163. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег : Видання Товариства «Волинь», 1968. 96 с.
164. Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в ССРСР. Український історик. 1997. Т. 34. № 1/4. С. 18–34.
165. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. Український історик. 1969. № 1–4 (57–60). С. 12–29.
166. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів : Каменяр, 1970. 276 с.
167. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Книга XVI. Літери Уш–Я. Буенос Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1967. С. 1973–2147.

168. Оніщук В. Українізація Православної церкви на Волині в 20-х роках ХХ століття. Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. Київ : Унісерв, 2001. Вип. 11. С. 52–56.

169. П. С., священник. Деяко про події в Гриньках. Літопис Волині. Ч. 3. 1956. С. 86–88.

170. Панас К. Історія Української Церкви. Львів : Трансінтех, 1992. 160 с.

171. Плева І. Мартирологія православних церков на Волині та Підляшші під час Другої Речі Посполитої Польської: 1919–1939. Ватерлоо : Б. в., 1994. 295 с.

172. Плічковський Н., протопр. Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней : Консисторія УАП Церкви в Австралії і Новій Зеландії, 1985–1988. 125 с.

173. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Ключко. Харків : КСД, 2016. 496 с.

174. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.

175. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Записки НТШ: пр. іст.-філософ. секції : збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Париж ; Чикаго : Накладом Осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. Т. 173. С. 7–100.

176. Попов А. Гонение на православие и русских в Польше в ХХ веке. Белград : Б. и., 1937. 93 с.

177. Постанови Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській Лаврі. Кременець : Вид-во Волинської духовної консисторії, 1922. 28 с.

178. Правовое положение Православной Церкви в Польше и ее имуществинные права с точки зрения административной практики. Варшава : Синодальная типография, 1929. 24 с.

179. Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше. Доклад I-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. Варшава : Синодаотная типография, 1931. 80 с.
180. Православный календарь на 1923 г. Варшава, 1923. С. 50–51.
181. Процес за православні церкви: справа так званих ревіндикаційних судових процесів про передачу 724 православних святинь Римо-католицькому костелові / Зібр. та опрац. В. Костоцький, ред. І. Кедрин. Луцьк : Ви-во. Укр. парламентарної репрезентації, 1930. 55 с.
182. Рідна церква : журнал. 1927. Серпень-вересень.
183. Рідна церква : журнал. 1927. 3 лист.
184. Рідна церква : журнал. 1927. 30 лист.
185. Річинський А. Критичний розгляд постанови Св. Синоду про заборону Українського церковного з'їзду. Варшава : Б. в., 1927. 23 с.
186. Річинський А. На манівцях. Володимир-Волинський : Накладом автора, 1932. 16 с.
187. Річинський А. Походження єпископату. Володимир-Волинський : Вид-во «На варті», 1926. 39 с.
188. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир-Волинський : Накладом автора при допомозі Українського кооперативного банку в Бересті, 1933. 282 с.
189. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі. Варшава : Б. в., 1927. 19 с.
190. Рожко В. Відродження Української Православної церкви на Волині (1917–2006 рр.) Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Волинська книга, 2007. 348 с.
191. Рожко В. Митрополит Полікарп – видатний ієрарх Української Православної Церкви. Волинський Православний Вісник. 1998. Ч. 1. С. 12–18.
192. Рожко В. Нарис історії Української Православної церкви на Волині (870–2000) : Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.

193. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. Луцьк : Медіа, 2000. 692 с.
194. Рожко В. Товариство імені Петра Могили в Луцьку. Віче. 1986. 12 груд. С.10.
195. Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 19.05.2016. Луцьк : Видавництво Волинської православної богословської академії 'ΕΙΚΩΝ, 2016. 368 с.
196. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне : Ліста, 1996. 149 с.
197. Савчук Б. За Українську Церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 116 с.
198. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. У 5 т. Т.1 : Київська церковна традиція українців Канади. Вінніпег : Накладом Вид-ва Спілки «Екклезія», 1984. 616 с.
199. Сагайдаківський В. Правди не втопити: Спогади з 50-річчя пастирства: 1927–1977. Торонто : Б. в., 1977. 362 с.
200. Світлій пам'яті пастиря-мученика: Отець протоієрей Микола Малюжинський. Літопис Волині. Луцьк, 1962. Ч. 6. С. 114–115.
201. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. Львів : Каменяр, 1996. 376 с.
202. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. 2005. 343 с.; Т. 2. 2005. 358 с. ; Т. 3. 2005. 431 с.
203. Скакальська І. Історія України в особах : волинська сторінка міжвоєнного періоду ХХ ст. Київ : КНТ, 2017. 94 с.
204. Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Львів : Видавництво «Місіонер». Ч. 5. С. 204–247.
205. Скиба І. Б. Вектори діяльності та здобутки церковно-громадської праці Полікарпа (Сікорського) впродовж 1930-х рр. Гілея : наук. вісник, збірн. наук. праць. Серія «Історичні науки». Київ, 2019. Вип. 147. Ч. 1. С. 119–124.

206. Скиба І. Б. Формування особистості та початок церковно-громадської діяльності адміністратора Автокефальної Церкви в Україні митрополита Полікарпа (Сікорського) в роки німецько-радянської війни. Гілея : наук. вісник, збірн. наук. праць. Серія «Історичні науки». Київ, 2019. Вип. 145(1). С. 144–151.

207. Скиба І. Церковно-громадська діяльність митрополита Полікарпа Сікорського (1920-ті рр. – 1945 р.): контекст руху за українізацію православ'я : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 273 с.

208. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ : Наук. думка, 1985. 272 с.

209. Стемпень С. Спроби польсько-українського порозуміння середовища, що формувало суспільну думку в Другій Речі Посполитій. Історичний Архів. 2016. Вип. 16. С. 110–118.

210. Стоколос Н. Г. Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині. Людина і світ. 1998. № 2. С. 33–37.

211. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : Ліста, 2003. 480 с.

212. Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі. Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 74–89.

213. Стоколос Н. Неоунія: історія провалу. Людина і світ. 2004. № 1. С. 39–45.

214. Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. Український історичний журнал. 2005. № 5. С. 59–81.

215. Стоколос Н. Українізація Православної Церкви. Волинь і волинське зарубіжжя : тези доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. 16–18 червня 1994 р. / Відп. ред. Микола Кучерепа. Луцьк, 1994. С. 86–87.

216. Стоколос Н. Унійна акція Ватикану на українських землях Польщі у міжвоєнний період (1920–1930 рр.). Християнство: контекст світової історії та культури: наук. збірн. Київ, 2000. С. 211–215.

217. Сучасна українська енциклопедія «Циклоп». URL: <http://surl.li/ogtws>
(дата звернення: 12.12.2023.)

218. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. Олексюк. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 803 с.

219. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся. Кам'янець : Церква і нарід, 1937. 122 с.

220. Українська громада : часопис. 1927. 8 квіт.

221. Українська нива : газета. 1927. 7 серп.

222. Українська нива : газета. 1928. 23 лист.

223. Українська нива : газета. 1928. 1 груд.

224. Українська нива : газета. 1928. 16 груд.

225. Українська нива : газета. 1929. 15 черв.

226. Українська нива : газета. 1930. 21 лют.

227. Українська нива : газета. 1931. 18 січ.

228. Українська нива : газета. 1931. 10 трав.

229. Українська нива : газета. 1931. 10 черв.

230. Українська нива : газета. 1931. 29 черв.

231. Українська нива : газета. 1931. 30 вер.

232. Українська нива : газета. 1931. 15 лип.

233. Українська нива : газета. 1931. 28 лист.

234. Українська нива : газета. 1931. 15 груд.

235. Українська нива : газета. 1934. 8 бер.

236. Українська нива : газета. 1936. 6 вер.

237. Федчук О. Неоунія на Волині : на прикладі села Дубечне Ковельського повіту. Краєзнавство : наук. журн. Київ, 2023. Вип. 1–2. С. 70–78.

238. Фульмес В. Єдина Помісна Православна Церква в Україні: погляд митрополита Західноєвропейського і Паризького Анатолія (Дублянського). Гілея : наук. вісник, збірн. наук. праць. Серія «Історичні науки». Київ, 2018. Вип. 136 (9). С. 73–77.

239. Фульмес В. Митрополит Західноєвропейський і Паризький Анатолій (Дублянський) про розбудову й інституалізацію Української Церкви. Гілея : наук. вісник, збірн. наук. праць. Серія «Історичні науки». Київ, 2019. Випуск 143 (№ 4). Ч. 2. Філософські науки. С. 182–184.

240. Фульмес В. С. Церковно-релігійна і громадська діяльність митрополита Анатолія Дублянського : дис. ... д-ра філософії в галузі іст. наук (PhD). Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2020. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Fulmes_Vladyslav/Tserkovno-relihiina_i_hromadska_diiialnist_mytropolyta_Anatoliia_Dublianskoho.pdf? (дата звернення: 12.12.2023).

241. Футала В. Політика Другої Речі Посполитої щодо українців у 1920–1930-х рр. : огляд сучасної вітчизняної історіографії. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin ; Siedlce, 2005. Т. II. S. 207–215.

242. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею : Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго : Б. в., 2002. 621 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки

Ф. 6. Центральний комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ). 1917–1936.

Оп. 1.

243. Спр. 13. Статті з газет, заяви та інші матеріали про Православну церкву в Західній Україні. 17.12.1920 – 30.06.1924. 133 арк.

244. Церква і нарід : журнал. 1936. Ч. 3. 1 лют.

245. Церква і нарід : журнал. 1937. Ч. 1–2. 1–15 січ.

246. Церква і нарід : журнал. 1937. Ч. 4. 15 лют.

247. Церква і нарід : журнал. 1937. Ч. 6. 15 бер.

248. Церква і нарід : журнал. 1937. Ч. 7. 1 квіт.

249. Церква і нарід : журнал. 1937. Ч. 8. 15 квіт.

250. Церква і нарід : журнал. 1937. Ч. 17. 1 вер.

251. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 3. 1 лют.

252. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 4. 15 лют.
253. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 7. 1 квітня.
254. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 13–14. 1–15 серп.
255. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 15–16. 1–15 серп.
256. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 20. 15 жовт.
257. Церква і нарід : журнал. 1938. Ч. 23. 1 груд.
258. Черенюк С., протодиякон. Товариство Петра Могили на Волині в 30-их роках ХХ століття. Волинський Благовісник. 2014. № 2. С. 125–135.
259. Юзевський Генрик. Замість щоденника / пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепи ; післяслово Марека Запура ; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 168 с.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
- Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
260. Sygn. 1048. Memoriał Ukraińskiej Parlamentarnej Reprezentacji Prawosławnych Posłów i Senatorów Wołynia do wojewody wołyńskiego w sprawie współpracy władz cerkiewnych i cywilnych. 1934.
- Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.
261. Sygn. 416. Ogólne sprawy wyznania katolockiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. 1923–1938.
262. Sygn. 801. Majątki – rewindykacja świątyń, gmachów i gruntów poduchownych – sytuacja prawna na kresach wschodnich – rozporządzenie komisarza generalnego Ziem Wschodnich. 1919–1921.
263. Sygn. 851. Majątki pounickie i świątyń – zbiórka materiałów do opracowania p.t. «Zagadnienie rewindykacji świątyń pokatolickich» (t. II), stan na maj 1934 r. i załączniki do tomu I-go. 1934.
264. Sygn. 854. Majątki pounickie i świątyń – opracowanie p.t. „Sprawa obiektów pounickich na tle rokowań z Komisją Papieską i prac nad uregulowaniem położenia prawnego Kościoła prawosławnego w Polsce” dotyczące rewindykacji świątyń i gmachów. 1932–1939.

265. Sygn. 859. Majątki pounickie i świątyń – sprawy ogólne dotyczące rewindykacji świątyń i gruntów pokatolickich będących w rękach Kościoła prawosławnego. 1918–1935.

266. Sygn. 959. Autokefalia – sprawa ogłoszenia autokefalii i deklaracji biskupów, konferencje międzyministerialne.

267. Sygn. 960. Autokefalia – korespondencja i materiały. 1921–1925.

268. Sygn. 973. Służba boża (nabożeństwa), święta, służba cerkiewna – sprawy zmiany kalendarza juliańskiego na gregoriański, 1923–1939.

269. Sygn. 975. Służba boża (nabożeństwa), święta, służba cerkiewna – j. polski w nabożeństwa z okazji uroczystości państwowych, modlitwy za Rzeczpospolitą, 1922–1939.

270. Sygn. 981. Statystyka ludności prawosławnej, duchownych, parafii oraz realności należących niegdyś do Kościoła prawosławnego województwa: białostockiego, nowogródzkiego, pińskiego, Ziemi Wileńskiej, wołyńskiego, 1921–1923.

271. Sygn. 987. Sprawy ogólne wyznania prawosławnego na terenie Polski – sprawozdania wojewodów, memoriały ludności, korespondencja z metropolitą, referaty, 1920–1939.

272. Sygn. 988. Sprawy ogólne wyznania wyznania prawosławnego na terenie Polski – ukrainizacja cerkwi na Wołyniu, 1924–1939.

273. Sygn. 999. Sobory, zjazdy, konferencje – zjazdy i konferencje duchowieństwa prawosławnego i osób świeckich w kraju i zagranicą, 1920–1933.

274. Sygn. 1000. Zagranica – korespondencja metropolity Dionizego z głowami kościołów prawosławnych zagranicą w sprawie autokefalii. 1926–1930.

275. Sygn. 1001. Zagranica – sprawa uznania autokefalii przez synody zagraniczne i Patriarchat Konstantynopolski, przyjazd delegacji Phanaru. 1922–1931.

276. Sygn. 1037. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – project redukcji parafii prawosławnych w województwach: wołyńskim, białostockim, poleskim, nowogródzkim nadsyłane przez wojewódow. 1922–1923.

277. Sygn. 1038. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – ustalanie rozmieszczanie parafii w latach 1923–1924 – projekty nadsyłane przez biskupów. 1923–1924.

278. Sygn. 1040. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – project rozporządzenia o rozmieszczeniu parafii i filii etatowych w poszczególnych województwach – opinie nadsyłane przez wojewodów. 1925–1926.

279. Sygn. 1042. Parafie i filie – erekcja, kasata, siedziba, delimitacje, sprawy ogólne – rozmieszczanie i ustalenie parafii na Wołyniu. 1927–1931.

280. Sygn. 1077. Dotacje osobowe dla poszczególnych – parafii układ wg województw. 1922–1938.

281. Sygn. 1159. Seminaria i zakłady teologiczne – Seminarium Duchowne w Krzemieńcu (t. I) – sprawy ogólne – organizacja, uprawnienia, programy nauczania, wizytacje. 1922–1937.

282. Sygn. 1168. Seminaria i zakłady teologiczne reorganizacje prawosławnych seminariów duchownych w Wilnie Krzemieńcu oraz przeniesienie ich do Warrszawy. 1935–1936.

283. Sygn. 1192. Majątki – ziemie cerkiewne – przejmowanie na własność państwa, sprzedarz, dzierżawa, przydział dla parafii, parcelacje – aprawy ogólne. 1919–1936.

284. Sygn. 1193. Majątki cerkiewne – sprawy ogólne. 1919–1936.

285. Sygn. 1205. Majątki – cerkwie prawosławne – sprawy ogólne. 1919–1938.

286. Sygn. 1230. Klasztory – sprawy szczegółowe w układzie alfabetycznym wg miejscowości, Ławra Poczajowska – sprawa rzekomej rewindykacji klasztoru, korespondencja i protesty ludności prawosławniej przesyłane do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez Kancelarię Prezydenta RP (t. III). 1929–1938.

287. Sygn. 1231. Klasztory – sprawy szczegółowe w układzie alfabetycznym wg miejscowości, Ławra Poczajowska – sprawa rzekomej rewindykacji klasztoru, korespondencja i protesty ludności prawosławniej przesyłane do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez Kancelarię Prezydenta RP (t. IV). 1930.

288. Sygn. 1258. Wydawnictwa – wydanie ksiązek liturgicznych w języku polskim i ukraińskim – komisja do tłumaczenia tekstów liturgicznych na język polski i ukraiński. 1923–1938.

Zespół 1181. Urząd Wojewódzki Wołyński.

289. Sygn. 979/18. Sprawozdania sytuacyjny miesięczne wojewody wołyńskiego za r. 1938.

290. Sygn. 979/40. Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z ruchu społ.-politycznego i mniejszosci narodowych za I, II, V, VII. 1939.

291. Sygn. 979/79. Korespondencja dot. rewindykacji kościoła katolickiego, uregulowania własności kościelnych, nominacji dziekanów prawosławnych i inne sprawy.

292. Sygn. 979/83. Ogólne sprawozdania sytuacyjne wojewody wołyńskiego za 1933/34.

293. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym : Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1980. 724 s.

294. Bendza M. Droga Kościoła Prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok : Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. 183 s.

295. Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1934. Nr. 49, 9. XII. S. 2.

296. Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1935. Nr. 6, 10. II. S. 63.

297. Borkowski A. Między Konstantynopolem a Moskwą : źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. S. 43–46.

Centralne Archiwum Wojskowe.

Biuro Wyznań Niekatolickich Ministerstwa Spraw Wojskowych.

298. Sygn. I.300.20.51. Wnioski i uwagi do projektów ustaw o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego oraz jego statutów wewnętrznych. 1919–1939.

299. Sygn. I.300.20.81. Biuletyny informacyjne o życiu Cerkwi prawosławnej w Polsce. 1919–1939.

Biuro Inspekcji Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych.

300. Sygn. I.302.4.121. Sprawy narodowościowe. Referaty dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracji żydowskiej oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką. 1938.

301. Sygn. I.302.4.122. Sprawy narodowościowe. Zarządzenia, wytyczne, sprawozdania i referaty dot. spraw mniejszości narodowych w Polsce. 1939.

302. Sygn. I.302.4.123. Sprawy narodowościowe. Sytuacja Niemców w Polsce – referat; wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich; drugi powszechny spis ludności – stosunki zawodowe. 1939.

303. Sygn. I.302.4.124. Sprawy narodowościowe. Opracowania Wiktora Ormickiego na temat emigracji polskiej w latach 1922–1937; wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach zachodnich. 1922–1937.

304. Sygn. 302.4.126. Sprawy wyznaniowe. Materiały i korespondencja dot. różnych wyznań. 1936–1939.

Referat Informacyjny Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych.

305. Sygn. I.302.10.24. Tygodniowe komunikaty informacyjne z życia mniejszości narodowych. 1939.

306. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 262 s.

307. Chomyszyn G. Problem ukraiński. Warszawa : B. w., 1933. 112 s.

308. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. DURP. № 88. 19 list. 1938. Poz. 597. S. 1317–1326. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938088059701.pdf> (дата звернення: 18.12.2023).

309. Do Jego Ekscelencji księdza Metropolity Dyonizego, Głowy Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce. Monitor Polski. Nr. 126. 2 VI 1930. URL : <http://scan.lex.pl/monitory/1930/680644.pdf> (дата звернення: 08.10.2023)

310. Doroschenko D. Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren. Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin. Heft 2. August. Berlin ; Leipzig. S. 35–56.

311. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. 361 s.

312. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. 70 s.

313. Głos Wołyński. 1922. 19 lut.

314. Grott B. Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków : «Universitas», 1991. 329 s.

315. Hrabyk K. Sprawa Ukraińska. Poznań: Nakładem Wyd-wa «Awangardy Państwa Narodowego», 1935. 27 s.

316. Jurkiewicz J. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918–1939. Warszawa : Książka i wiedza, 1960. 134 s.

317. Kazimierowicz H. W walce z unją. Warszawa : Drukarnia Archidiecezjalna, 1932. 31 s.

318. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939. Dzieje Najnowsze. 1992. №1–2. S. 180–194.

319. Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 213 s.

320. Kiryłowicz S. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej: niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa: 1918–1939. Białystok : Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, 2012. 58 s.

321. Koko E. Współczesna polska historiografia o stosunkach polsko-ukraińskich. Ukraina – Polska. Kultura. Wartości. Zmagania duchowe. Praca

zbiorowa / pod redakcją R. Drozda, R. Skeczkowskiego, M. Zymomrji. Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, 1999. S. 275–291.

322. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921: z uwzględnieniem zmian ustalonych ustawą z dnia 2 sierpnia 1926, zmieniającą i uzupełniającą Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921. Lwów ; Warszawa, 1927. 160 s.

323. Krasicki St. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. Statyn: Nakładem własnym, 1937. 126 s.

324. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej: studium historycznoprawne. Warszawa ; Poznań : Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. 354 s.

325. Kuczerepa M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939. Przegląd Wschodni. 1997. T. IV. Z. 1 (13). S. 139–154.

326. Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej. Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków : Universitas, 2000. S. 146–165.

327. Kuczerepa M. Życie kościelno-religijne ukraińskiej ludności prawosławnej na Wołyniu (1921–1939). Wizja z Jaremca. Ku pamięci Mirosława Rowickiego, pod redakcją Agnieszki Sawicz i Piotra Kościńskiego, Warszawa : Wydawnictwo Trzecia Strona, 2021. S. 127–134.

328. Langrod J.S. O autokefalji prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki i administracji wyznaniowej. Warszawa : «Biblioteka Polska», 1931. 135 s.

329. Łubieński H. I. Droga na Wschód Rzymu. Warszawa : B. w., 1932. 130 s.

330. Matwiejew G. F. Akcja «rewindykacji» na Wołyniu w końcu lat 30-ch XX wieku. Przegląd Wschodni. T. 5. № 4 (20). 1999. S. 679–700.

331. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wyd-wo Polskiej Akademij Nauk, 1988. 203 s.

332. Mich W. Obcy w polskim domu, nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. 143 s.

333. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. 360 s.

334. Milewski S. Ciemne sprawy międzywojnia. Detektyw. 2001. № 8. S. 34–35.

335. Mironowicz A. Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce. Białystok : Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. 178 s.

336. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX – XX w. Białystok : Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. 390 s.

337. Mironowicz A. Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej. Elpis. Białystok, 2018. № 20. S. 85–109.

338. Misztal H. Polskie prawo wyznaniowe. Lublin : B. w., 1996. 373 s.

339. Monografija stosunków wyznaniowych w wojewódzvie Wołyńskiem. Łuck, 1936. 152 s.

340. Mysłək W. Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa : Książka i wiedza, 1966. 663 s.

341. Mysłkowski S. Sprawa unijna w Polsce odrodzonej. Warszawa : Drukarnia Loretańska, 1938. S. 3.

342. O pracy unijnej w Polsce : list pasterski J. E. ks. dr. Henryka Przeździeckiego Biskupa Podlaskiego, Warszawa : Nakładem Polskiej Katolickiej Agencji Prasowej, 1932. 38 s.

343. Olszański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa : Volumen, 1994. 348 s.

344. Osuchowski J. Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa : Książka i wiedza, 1967. 236 s.
345. Państwo i Prawo. 1935. 23 lipca.
346. Państwo i Prawo. 1935. 25 czerwca.
347. Papierzyńska-Turek M. Grekokatolicyzm i prawosławie jako wyznaczniki tożsamości narodowej w świetle ukraińskiej historiografii i myśli politycznej. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 1997. T. 4–5. S. 277–290.
348. Papierzyńska-Turek M. Kościół prawosławny w latach 1918–1927. Sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne. Dzieje Najnowsze. № 3. 1976. S. 22.
349. Papierzyńska-Turek M. Metropolita Andrzej Szeptycki wobec prawosławia 1918–1939. Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały, Prace komisji Wschodnioeuropejskiej PAN. T. I. Pod red. A. A. Zięby. Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1994. S. 181–189.
350. Papierzyńska-Turek M. Mędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. 484 s.
351. Papierzyńska-Turek M. Organizacja Kościoła Prawosławnego w latach 1918–1939. Kościół Prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś / Red. Nauk. Dr. L. Adamczuk, dr. A. Mironowicz. Warszawa, 1993. 182 s.
352. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków : Wyd-wo literackie, 1979. 481 s.
353. Papierzyńska-Turek M. Trzy fazy nawracania. Przegląd Prawosławny. 1998. № 7 (157). Lipiec. S. 11.
354. Piekarski S. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1930. 96 s.
355. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII.
356. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. 165 s.

357. Piotrowicz W. Unja czy demonstracja. Wilno : Nakładem i drukiem Ludwika Chomińskiego, 1931. 77 s.

358. Piotrowicz W. Unja i dyzunja kościelna w Polsce. Wilno : Nakładem i drukiem Ludwika Chomińskiego, 1933. 127 s.

359. Pisma Stolicy Apostolskiej. Unijna encyklika «Rerum orientalium» z dnia 8 września 1928 r. oraz instrukcja «Pro incenso studio» z dnia 27 maja 1937 r. o opiece duszpasterskiej nad wiernymi obrządku wschodniego w Polsce (poza Galicją). Lublin : B. w., 1938. S. 61.

360. Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938–1939). Przegląd Wschodni. 1999. T. V. Z. 4 (20). S. 701–712.

361. Przeździecki H. Unia floreńska. Pińsk : B. w., 1937. 8 s.

362. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. Rok wydania II (1923). Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. 259 s.

363. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. Rok wydania IV (1925/1926). Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. 278 s.

364. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. Rok wydania V (1927). Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. 305 s.

365. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1925. 273 s.

366. Rocznik ziem wschodnich. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. 253 s.

367. Roszkowski W. Historia Polski 1914–1994. Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWU, 1995. 464 s.

368. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 maja 1924 r., w sprawie zmiany kalendarza w kościele prawosławnym w Polsce. Dziennik urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego Rzeczypospolitej Polskiej. 1924. № 10 (132). 15 czerwca. S. 161–162.

369. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. DURP. №103. 30 grud. 1938. Poz. 679. S. 1545–1583. URL:

<https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938103067901.pdf> (дата звернення: 01.12.2023).

370. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. Kraków : Gebethner i Wolff, 1924. 56 s.

371. Stawecki P. Następcy Komendanta: Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Warszawa : Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. 322 s.

372. Stawecki P. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936. Wołyń – dokumenty CAW. Przegląd Wschodni. 1997. T. IV. Z. 1 (13). S. 179–209.

373. Stępień St. Główne nurty życia religijnego społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Slavia Orientalis. 1990. №. 1–2. S. 113–125.

374. Stępień St. Nowa unia kościelna. Obrządek bizantyńsko-słowiański. Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. T. 2. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / Pod red. St. Stępnia. Przemyśl, 1994. S. 141–193.

375. Stępień St. Życie religijne społeczności ukraińskiej w II Rzeczypospolitej. Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. T. 1. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / Pod red. St. Stępnia. Przemyśl. 1990. S. 207–228.

376. Suchenek-SucHECKI H. Państwo a cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa : B. w., 1930. 91 s.

377. Tabiński P. Akcja unijna a krytyka Polska. Warszawa : Nakładem autora, 1932. 46 s.

378. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. 468 s.

379. Torzecki R. Myśl ekumeniczna metropolity Szeptyckiego a porozumienie Kościoła rzymskokatolickiego z Cerkwią prawosławną. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T. 4–5. Warszawa : Katedra Ukrainistyki UW, 1997. S. 295–301.

380. Torzecki R. Na drodze do jedności Kościoła grekokatolickiego i prawosławnego. Z dziejów współżycia grekokatolików z prawosławnymi w XX

wieku. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. T. 4–5. Warszawa : Katedra Ukrainistyki UW, 1997. S. 291–294.

381. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy : sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa : Książka i wiedza, 1989. 347 s.

382. Torzecki R. *Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich*. *Dzieje Najnowsze*. 1985. № 2. S. 150–170.

383. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. DURP. 1921. № 49. Poz. 300. S. 61. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/> (дата звернення: 11.09.2023).

384. Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Monitor Polski*. № 38. Póź. 20 z 1922 r. URL: <https://scan.lex.pl/monitory/1922/710467.pdf> (дата звернення: 28.12.2023)

385. Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. DURP. 1935. № 30. Poz. 227. S. 497–508. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1935030022701.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

386. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. DURP. 1921. № 4. Poz. 17. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1921004001701.pdf> (дата звернення: 15.12.2023).

387. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 111. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210440267/O/D19210267.pdf> (дата звернення 09.09.2023).

388. *Wiadomości Ukraińskie*. 1929. 30 grud.

389. Woliński J. *Polska i kościół Prawosławny*. Lwów : Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. 150 s.

390. Wróblewski T. *Zagadnienia autokiefalji Cerkwi prawosławnej w Państwie Polskim*. Wilno : B. w., 1923. 15 s.

391. Wyczawski H. E. Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej. Kościół w II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa pod red. Z. Zielińskiego, St. Wilka. Lublin : Wyd-wo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. 253 s.

392. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. 162 s.

393. Zełenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Lublin : FIS, 1994. 50 s.

394. Życie katolickie. 1938, cz. 40, 2 paźd.

395. Żyzykin M. Autokefalia i zasady jej zastosowania. Warszawa : Instytut wydawniczy «Biblioteka polska», 1931. 128 s.

Додатки

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Нерода І. Ревіндикація православних святинь у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). Літопис Волині. Луцьк : Вид. дім «Гельветика», 2020. Чис. 23. С. 19–24.

2. Нерода І. Акція «ревіндикації душ» на Волині у другій половині 1930-х років. Літопис Волині. Луцьк : Вид. дім «Гельветика», 2021. Чис. 25. С. 17–23.

3. Нерода І. Боротьба за скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви у Польщі в другій половині 20-х–30-х роках ХХ століття. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 41. / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ВДПУ, 2022. С. 96–106.

4. Нерода І. Особливості впровадження нової унії в східних воєводствах Польщі (1923–1937 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 39: До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Філінюка. С. 117–133.

5. Нерода І. Боротьба волинян проти полонізації православ'я. Current issues of social studies and history of medicine : Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. 2023. № 2 (36). С. 82–86.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Нерода І. Особливості проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі. V Таврійські історичні наукові читання : матеріали міжнар. наук.-практ.

конф., м. Київ, 2–3 трав. 2021 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2021. С. 31–36.

7. Нерода І. Ю., Кучерепа М. М. Проблема правового врегулювання внутрішнього положення Православної церкви в Польщі на початку 1920-х років. Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (12–13 травня 2021 року). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 289–291. (Особистий внесок здобувачки – 60 %).

8. Нерода І. Редукція парафій на Волині у міжвоєнний період. Україна у світовому геополітичному та культурному просторі : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 21 травня 2021 р.); упорядник В. А. Білик. Луцьк, 2021. С. 149–151. [Електронне видання].

9. Нерода І. Проблема врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі в першій половині 1920-х років. Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Вип. 10. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. С. 155–159.

10. Нерода І. Початок українського національно-церковного руху на Волині у 1920-х роках. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (11 листопада 2021 р.) / відп. ред. Голуб Г.С., Зінченко М. О. Луцьк, 2021. С. 341–342.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Нерода І. Проблема уніфікації календаря у Православній церкві у Польщі в першій половині 1920-х років. Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. Вип. XVII. Луцьк : Терези, 2021. С. 139–145.

12. Кучерепа М., Нерода І. Полонізація Православ'я в 1930-ті роки. Церква Христова: місія, традиції, сьогодення / Упорядник прот. В. Вакін. Київ : Дух і Літера, 2021. С. 221–232. (Особистий внесок здобувачки – 50 %).

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на наукових та науково-практичних конференціях різного рівня

Міжнародні наукові та науково-практичні конференції:

1. Міжнародна науково-практична конференція «V Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 2–3 квітня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

2. Міжнародна наукова конференція «Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі» (м. Луцьк, 22–23 квітня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

3. XV Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: проблеми та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

4. V Міжнародна науково-практична конференція молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 11 листопада 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

5. Міжнародна богословська наукова конференція «Церква Христова: місія, діалог традицій та виклики сьогодення» (м. Луцьк, 3 червня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

6. IV Міжнародна наукова конференція «Українці та їхні сусіди протягом віків: політика, економіка, релігія, культура і щоденне життя» (м. Перемишль, 15–17 вересня 2023 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

Всеукраїнські наукові і науково-практичні конференції:

7. X Всеукраїнська науково-практична конференція «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк – Світязь, 16–18 квітня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

8. Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів «Україна у світовому геополітичному та культурному просторі» (м. Луцьк, 21 травня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

9. Науково-практична конференція «Любартівські читання» (м. Луцьк, 28 травня 2021 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

10. Наукова конференція «Почаївська Лавра та її вплив на формування української православної ідентичності» (м. Кременець, 28 вересня 2023 р., форма участі – усна доповідь).

Додаток Б

Урядовий акт від 30 січня 1922 р. «Тимчасові правила відносин уряду Речі Посполитої Польської з Православною Церквою в Польщі»

№ 38. Warszawa, Czwartek 16 Lutego 1922 roku. Rok V.

MONITOR POLSKI
 DZIENNIK URZĘDOWY RZECZYSPOLITEJ POLSKIEJ.
 WYCHODZI CODZIENNIE Z WYJĄTKIEM NIEDZIEL I ŚWIĄT.

PRENUMERATA.
 Kwartał . . . 500 Mk.
 Z adresem . . . 500 .
 Za miesiąc . . . 1500 .
 Numer pojedynczy . . . 50 marek.
 Księga pocztowa nr 210.

OGŁOSZENIA.
 Cena za wiersz drugiego planu (zesp.) po 10 dniach 50 mk.
 Tabelaryczne i cyfrowe o 30%; ograniczone o 100% dłuższe.
 Nakłosa 8 linijek.
 Za terminowy druk ogłoszeń Administracja nie odpowiada.

Redakcja i Administracja: Miodowa № 22. Redaktor naczelny przyjmuje od 12—2 pp. Redakcja otwarta od 9—3 pp. Tel. red. 44-05, Tel. adm. 44-50.

TRESC DZIAŁU URZĘDOWEGO:
 I. Zarządzenia Władz Naczelnych:
 Póź. 20. Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce.

DZIAŁ URZĘDOWY.
 I. Zarządzenia Władz Naczelnych.
 20.
 TYMCZASOWE PRZEPISY
 o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce.

Celem ujednolicenia trybu postępowania w sprawach Kościoła Prawosławnego na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, Rząd w osobie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na czas przejściowy do chwili uchwalenia ustawy, normującej stosunek Państwa Polskiego do Kościoła Prawosławnego, zgodnie z wymaganiami art. 115 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. — ustala następujące zasady:

W razie przeniesienia lub usunięcia zarządcy parafy, biskup jednostkowo z wyjątkiem rozporządzenia zawiadamia o tem właściwego starostę, który ze swej strony zawiadamia niezwłocznie wojewodę.

Jeżeli duchowny prawosławny straci obywatelstwo polskie albo jeżeli będzie uznany w innym zrodzi lub takich czynów karygodnych, które pochodzą z chciwej zysku, wstrząsają moralnością lub jeżeli okaże się skrajnym dla Państwa. — właściwy biskup na żądanie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego obowiązany jest niezwłocznie oznajmić Janą osobę od wywołania sprawy kościelnej.

4) Wskazy urzędowej listy paraf prawosławnych dotyczącej obywateli są do wiadomości Ministrów Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za pośrednictwem Egzarchy w ciągu 3 miesięcy wysłać weryfikacji parafii prawosławnych, jakie istnieją w zastępczym pod ich zastępstwem ówczesnych, z zaznaczeniem, które parafie wkrótce oraz które parafie należy otrzymać jako samostan. a które jako filjały, tudzież imiennego wykazu wszystkich proboszczów i duchownych, zamieszkujących przy parafii, z powołaniem ich w posiadaniu przez nich obywatelstwa polskiego. Celem biskup obowiązany jest wnieść problem parafii, przy której istnieje filja.

O ile religiozna ludność prawosławna pragnie posiadać przy filji swoje duchowne, winna zapewnić im utrzymanie. Na utrzymanie filji przy parafii samostan. może być wyznaczone duchownych przy filji

nych, uznanych przez Rząd. Posiadanie świadectw z tytułu tylko seminarjów daje im prawo do objęcia służby duchownej. Względnie do czasu ostatecznego zorganizowania studiów teologicznych w seminarjach duchownych, kandydat posiadający odpowiednio kwalifikacje dla wyłączenia ich na katechów mogą otrzymywać stanowiska pasterskie po złożeniu egzaminów w formie, wyznaczony przez właściwego biskupa diecezjalnego, nie inaczej jednak, jak w obecności delegata Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Kandydat do seminarjów duchownych winni posiadać świadectwa ukończenia przynajmniej czteroklasowych szkół państwowych ogólnokształcących lub równoważonych szkół prywatnych. Nie posiadający takich świadectw kandydati muszą zdać egzamin w seminarjum duchownym w obecności przedstawiciela państwowej władzy szkolnej.

Program studiów, wykładanych w seminarjach duchownych, winni być składowym do aprobaty Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Język polski ma być obowiązkowo wykładany w seminarjach duchownych. Prezentacje seminarjów, jak również wykładaczy seminarjów duchownych winni posiadać obywatelstwo polskie oraz być niemającym rachunku się pod względem moralnym i politycznym. Kandydatów za podjęciem studiów duchownych wyznacza Sobór biskupów, zawiadamia Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Джерело: Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce. Monitor Polski. № 38. Póź. 20 z 1922 r. URL: <https://scan.lex.pl/monitory/1922/710467.pdf> (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток В

Грамота Президента Речі Посполитої від 30 травня 1930 р. про скликання Помісного собору Автокефальної православної церкви в Польщі

DZIAŁ URZĘDOWY.

Do
JEGO EKSCYCELENCJI KSIĘDZA METROPOLITY
DYONIZEGO,
Głowy Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawo-
sławnego w Polsce.

Dnia 15 czerwca 1791 roku, pod opieką i auspicjami Rządu Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej, został otwarty w mieście Pińsku ostatni Sobór Kościoła Prawosławnego w Polsce.

Dzięki wyrokowi Opatrzności Bożej, Święty Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce może nawiązać nie do swej historycznej przeszłości. Obecnie nadszedł czas, aby urzeczywistnione były dążenia Zwierzchników Kościoła Prawosławnego w Polsce w osobach ś. p. Metropolity Jerzego, oraz Waszej Ekscelencji, jak również Św. Soboru Biskupów i wszystkich obywateli Rzeczypospolitej wyznania prawosławnego, by zgodnie ze świętymi Kanonami Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce odbył swój Sobór, pierwszy w odrodzonym Państwie Polskiem.

Prace Soboru, dla należytego wykonania tak doniosłych zadań, winny być z jaknajwiększą starannością przygotowane, zgodnie ze Świętymi Kanonami i Prawami Państwa, oraz z potrzebami duchowymi wszystkich obywateli Rzeczypospolitej, którzy Wiarę Prawosławną wyznają.

Stąd słusznem jest, że zwołanie Soboru poprzedzone będzie zgromadzeniem przedstawicieli duchowieństwa, oraz mężów świeckich, światłych i bogobojnych, którzy, stanowiąc Przedсоборовe Zebranie, w skupieniu i trosce o dobro swej Wiary i swego Państwa, pod dostojną opieką Waszej Ekscelencji i Św. Soboru Biskupów, zajmą się wspólnie należytem przygotowaniem i opracowaniem tych licznych zagadnień i spraw, w których Sobór będzie musiał się wypowiedzieć.

W trosce o dobro wszystkich prawosławnych obywateli Rzeczypospolitej, wzywam Waszą Ekscelencję, jako Głowę Kościoła Prawosławnego w Polsce, oraz Św. Sobór Biskupów, ażeby w ścisłym porozumieniu i uzgodnieniu terminów i innych podstawowych zasad pracy obu tych Zgromadzeń z przedstawicielem Rządu Rzeczypospolitej, Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zwołał Przedсоборовe Zebranie, a następnie, po troskliwym dokonaniu prac przygotowawczych, zwołał do stołecznego miasta Warszawy Pierwszy Sobór Generalny Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce.

Łowicz, dnia 30 maja 1930 r.

Prezydent Rzeczypospolitej:

(—) J. Mościcki.

Prezes Rady Ministrów:

(—) W. Sławoski.

Minister Wyznań Religijnych
i Oświecenia Publicznego:

Джерело: URL: <http://scan.lex.pl/monitory/1930/680644.pdf> (дата звернення:

28.12.2023)

Додаток Г

Представники уряду й Православної церкви після видання Грамоти Президентом Речі Посполитої від 30 травня 1930 р. про скликання Помісного собору Автокефальної православної церкви в Польщі

Джерело: Національний цифровий архів Польщі (Narodowe Archiwum Cyfrowe)

Додаток Д

Робоча зустріч Синоду єпископів Православної церкви в Польщі. Перший ліворуч – архієпископ Олексій (Громадський). Третій ліворуч – митрополит Діонісій

Джерело: URL: https://risu.ua/ukrayinizaciya-pochayivskoyi-lavri-u-1920-1930-h-rokah-sino-zhovti-prapori-zamajorili-na-masovij-akciyi-protestu_n118182
(дата звернення: 28.12.2023)

Додаток Е

Декрет Президента Речі Посполитої від 18 листопада 1938 р. про відношення держави до Польської автокефальної Православної церкви

597

DEKRET PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ

z dnia 18 listopada 1938 r.

o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Na podstawie art. 55 ust. (2) ustawy konstytucyjnej postanawiam co następuje:

Art. 1. (1) Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, zachowując w sprawach dogmatycznych i kanonicznych jedność z Powszechnym Wschodnim Kościołem Prawosławnym, jest niezależny od jakiegokolwiek pozakrajowej władzy duchownej lub świeckiej.

(2) Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny korzysta w swym życiu wewnętrznym z całkowitej wolności rządzenia się w granicach prawodawstwa państwowego, a w szczególności dekretu niniejszego oraz Statutu Wewnętrznego, uznanego przez Państwo w drodze rozporządzenia Rady Ministrów.

(3) Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny swobodnie porozumiewa się w dziedzinie religijno - moralnej z innymi kościołami prawosławnymi.

(4) Metropolita i biskupi znoszą się swobodnie i bezpośrednio w sprawach wiary i mo-

ralności z podwładnym duchowieństwem i ze swymi wiernymi.

Art. 2. Przepisy kościelne, wydawane przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, powinny być oparte na dekreście niniejszym i Statucie Wewnętrznym i nie mogą pozostawać w sprzeczności z prawodawstwem państwowym.

Art. 3. Włączenie do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego innej organizacji kościelnej lub religijnej o własnym ustroju wewnętrznym, zawarcie ustrojowego związku z taką organizacją oraz utworzenie nowego obrządku w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym—dokonywa się w trybie, ustalonym przez Statut Wewnętrzny, za zgodą Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Art. 4. Władze państwowe udzielają swej pomocy do wykonania zgodnych z prawem po-

Джерело: Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. DURP. 1938. № 88. Poz. 597. S. 1317–1326. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938088059701.pdf> (дата звернення: 18.12.2023).

Додаток Ж

679

ROZPORZĄDZENIE RADY MINISTRÓW

z dnia 10 grudnia 1938 r.

o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Na podstawie art. 1 ust. (2) dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz. U. R. P. Nr 88, poz. 597) zarządza się co następuje:

§ 1. Uznaje się załączony do rozporządzenia niniejszego Statut Wewnętrzny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wraz z załącznikami, złożony przez reprezentację prawną tego Kościoła.

§ 2. Wykonanie rozporządzenia niniejszego porucza się Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

§ 3. Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem ogłoszenia.

Prezes Rady Ministrów: *Stawoj Sładkowski*

Minister Wyznań Religijnych
i Oświecenia Publicznego:

W. Świętosławski

Załącznik do rozp. Rady Min. z dnia
10 grudnia 1938 r. (poz. 679).

STATUT WEWNĘTRZNY
Św. Polskiego Autokefalicznego Kościoła
Prawosławnego.

I

Zasady ogólne.

§ 1.

(1) Św. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, zachowując jedność w sprawach dogmatycznych i kanonicznych ze Św. powszechnym Wschodnim Kościołem Prawosławnym, jest niezależny od jakiegokolwiek pozakrajowej władzy duchownej lub świeckiej i równy w prawach wszystkim Św. Autokefalicznym Kościołom Prawosławnym zgodnie z kanonami (I, 6, 7; VI, 36).

Джерело: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. DURP. 1938. № 103. Poz. 679. S. 1545–1583. URL: <https://www.dziennikustaw.gov.pl/D1938103067901.pdf> (дата звернення: 01.12.2023).

Додаток 3

Митрополит Православної Церкви в Польщі Діонісій Валединський

Джерело:

URL:

https://risu.ua/php_uploads/images/articles/ArticleImages_36261_dionisij_valedynskij_w.jpg (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток И

Митрополит Полікарп (світське ім'я Петро Дмитрович Сікорський) (1875–1953)

Джерело:

URL:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/dd/Polikarp_sikorski.jpg/320px-Polikarp_sikorski.jpg (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток К

Митрополит Олексій (світське ім'я Олександр Якубович Громадський
(1882–1943))

Джерело:

URL:

https://www.wikiwand.com/uk/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Aleksy_hromad%C5%9Bkyj.jpg (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток Л

Арсен Річинський (1892–1956), волинський український громадський, політичний і церковний діяч, композитор, фотограф, краєзнавець, основоположник української етнології релігії, святий сповідник, лікар.

Джерело: URL: <https://www.google.com/search?q=%> (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток М

Президія Українського православного церковного з'їзду. Луцьк, 1927 рік.

Джерело: URL: <https://nspu.com.ua/novini/arsen-richinskij-1892-1956-borec-za-ukrainu-j-ukrainsku-cerkvu/> (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток Н

Генрик Ян Юзевський (1892–1981) – польський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1929–1930), волинський воєвода: 1928–1929 і 1930–1938, автор «Волинського експерименту», прихильник українізації Православної церкви

Джерело:

URL:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/46/Jozewski_Henryk.jpg/300px-Jozewski_Henryk.jpg (дата звернення: 28.12.2023)

Додаток П

Лист Міністра віросповідань і народної освіти від 31 травня 1927 р. щодо передачі церкви в с. Краска для її використання віруючими східнослов'янського обряду (неоунії)

487
55

WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

WARSZAWA,
dn. 31 maja 1927 r.
VI.C.I.3654/27

DO
PANA WOJEWODY
w Łucku

sprawie przekazania cerkwi w Kraścu
użytku wschodnio-słowiańskiego
rządu.

Ministerstwo przesyła w załączeniu odpis wniesionego bez-
pośrednio do Ministerstwa podania Ks. Biskupa Łuckiego w powyższej
sprawie i prosi o zawiadomienie petenta, że obowiązujący obecnie
stan prawny nie daje władzom administracyjnym możliwości dyspono-
wania świątyniami i przynależnymi do nich budynkami i wydawania
jakichkolwiek, choćby prowizorycznych zarządzeń co do ich użytko-
wania.

Rozstrzygnięcie kwestji tytułu własności, która jest tu

1

Drukarnia Państwowa. Nr. 27591. 16.125. 10.000.

14

momentem decydującym, należy do kompetencji władz sądo-
wych. -

Za Ministra:
K. Chulicz
Dyrektor Departamentu Wyznań

Ka

URZĄD WOJEWÓDZKI WOŁYŃSKI

Padano dn. -4.-CZE.-1927 r.

№ 2510. K. S. S.

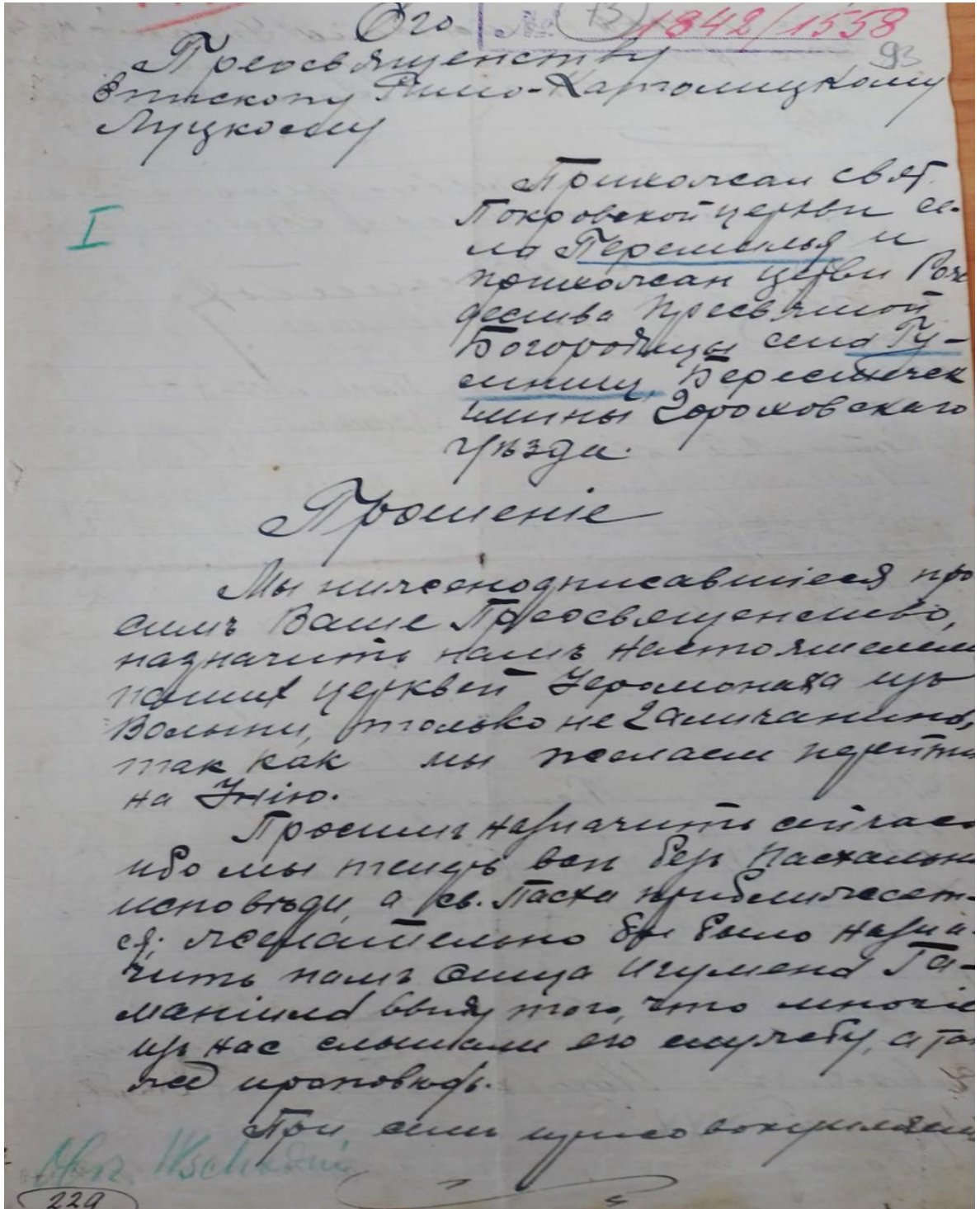
Zat. 1.

WY
m. g.

Джерело: ААН. УВВ. Sygn. 979/79. К. 73, 74.

Додаток Р

Прохання парафіян церкви Різдва Христового с. Гумнище Горохівського повіту до римсько-католицького єпископа про бажання перейти на унію та призначення уніатського священника в парафію. 25 березня 1927 р.

Продовження додатку Р

39
 що церква наша Господи Уніатокі,
 що свідомість свідомі старшиму
 жоні и Стариц. Роско-Ханотіг
 кі.з.

25/III-27. Проси листи-циркуляри
 від першого в Душницю

1) Ефим Якубів
 2) Диремшолов.
 3) Іванов. 4) Олександр Тавришчак,
 5) Афанасій Тавришчак +++
 6) Дмитрій Тавришчак Намія Тавришчак +++
 7) Олексій Тавришчак +++ Леонтій Тавришчак
 8) Костянтин Тавришчак xxx Максим Тавришчак
 9) Іванов Тавришчак + Микола Мушкетер xx
 10) Микола Тавришчак Микола Тавришчак xxx
 11) Борис Тавришчак ++ Даниїл Тавришчак ++
 12) Марія Тавришчак Давид Тавришчак Багаченко ++
 13) Григорій Тавришчак Іван Тавришчак ++
 14) Марія Тавришчак ++ Василь Тавришчак
 15) Іван Тавришчак ++ Іван Тавришчак Микола Тавришчак
 16) Сидорій Тавришчак xv Микола Тавришчак +++
 17) Костянтин Тавришчак xx Іван Тавришчак ++
 18) А. Скорубенко Веніамин Тавришчак xxx
 19) Микола Тавришчак xx Микола Тавришчак xx
 20) А. Скорубенко Олександр Скорубенко ++
 21) Костянтин Тавришчак ++ Іван Тавришчак ++
 22) Микола Тавришчак ++ Іван Тавришчак ++
 23) Василь Тавришчак ++ Микола Тавришчак ++
 24) Роман Тавришчак Костянтин Тавришчак xx + +
 25) Василь Тавришчак ++ Іван Тавришчак ++
 26) Захар Тавришчак ++ Іван Тавришчак ++ ++
 27) Іван Тавришчак xx Стефан Тавришчак ++

Джерело: ААН. UWW. Sygn. 979/79. К. 94.

Додаток С

Лист Горохівського староства Волинському воєводі від 14 квітня 1927 р. у справі переходу православних віруючих с. Гумнище до східного (неоунійного) обряду

Starostwo Horochiowskie
L. 9100
W sprawie przejścia ludności
prawosławnej wsi Humniszcze
na łono kościoła wschodniego.

Horochów, dnia 14. IV. 1927 r.

Do Pana Wojewody Wołyńskiego
w Łucku

Wies Humniszcze, gminy Beresteczko była przydzieloną do parafji wsi Peremył. Parafją tą zarządzał ksiądz prawosławny Teodor Aleksiejew, stałe zamieszkały w Peremylu, który na odprawianie obrzędów religijnych wyjeżdżał do wsi Humniszcze raz na miesiąc, czasami dwa razy. Mieszkańcy wsi Humniszcze domagali się od niego, żeby przyjeżdżał do prosby ich odmówił się do drugą niedzielę, jednak ksiądz Aleksiejew do prosby ich odmówił się nieprzychylnie. Wobec czego powtarzających się prosb w powyższej sprawie, ksiądz Aleksiejew nabrak takiej antypatji do swych parafjan, iż postanowił im podziurawiane przez nich od dłuższego czasu grunta, należące do cerkwi w Humniszczach i takowe wydzierzawił nie tylko mieszkańcom wsi Peremyli, ale i mieszkańcom powiatu Dubieńskiego.

Ludność wsi Humniszcze widząc nieprzychylnie postępowanie księdza Aleksiejewa wybrała z pomiędzy siebie delegację i wysłała ją do biskupa Symona w Krzemieńcu z prośbą o zmianę księdza proboszcza. Prośba ta została odmownie załatwiona, wobec czego parafjanie postanowili przyjąć obrządek cerkwi wschodniej, wystali delegację do księdza kanonika Pereczekleja Gamalego, która złożyła akt z podpisami parafjan wsi Humniszcze zawierający prośbę objęcia przez tegoż obowiązków duszpasterstwa ludności pomienionej wioski.

Ksiądz Pereczeklej przyjął prośbę tę przychylnie i udał się o poradę do Kurji Biskupiej Łucku. Kurja Biskupia wydelegowała księdza Gamaleja Pereczekleja z pismem z dnia 29 marca b. r. L. 1890 upowazniającym go do objęcia duszpasterzowania nad parafjanami wsi Humniszcze, Peremyli i Beresteczko.

Dnia 10 b. m. przybył wspomniany ksiądz proboszcz do wsi Humniszcze gdzie został przez ludność miejscową do cerkwi uroczysto wprowadzony. W czasie odprawiania nabożeństwa towarzyszył mu poprzedni ksiądz proboszcz wyznania prawosławnego Teodor Aleksiejew. Po poświęceniu cerkwi ksiądz Gamalej Pereczeklej zaznajomił parafjan z zasadami religji cerkwi wschodniej. Po dokonaniu tej ceremonji ksiądz Teodor Aleksiejew, jako zdejści cy cerkiew, zas ksiądz Gamalej Pereczeklej, jako odbierający na zgodę i po jednanie się pocałowili się w cerkwi przed cesarskimi wrotami.

Ksiądz biskup Symon dowiedziawszy się o przejściu i sprowadzeniu proboszcza unjackiego do wsi Humniszcze wydelegował do Beresteczka księdza kanonika Narcyza Danielewicza i księdza Jozefa Pieretuchina, obu z Krzemienia, którzy w towarzystwie księdza dziekana Jana Nikolskiego z Beresteczka, księdza Bogusza z Peremyli, księdza Antoniego Parzedziaka z Holoty, Karola Ogrodnika, kowala z Beresteczka z narzędziami służącymi do wżmywania, udali się w dniu 19. IV. b. r. do wsi Humniszcze i dokonali wżmywania się do cerkwi, celem zabrania urządzeń cerkiewnych /orzędmioty liturgiczne. Działo się to około godziny 19-ej. Ludność miejscową zauważwszy wżmanie się księży wkroczyła gwałtownie do cerkwi, księży prawosławnych z cerkwi wyprowadziła i zatrzymała ich w jednym z pobliskich domów do czasu przybycia policji, którą bezwzględnie o zajściu powiadomiła. Policja po przybyciu na miejsce wypadku księży zatrzymanych przez ludność uwolniła, narzędzia zaś służące do wżmywania w liczbie 25 sztuk zakwestjonowała.

Po przeprowadzeniu dochodzeń stwierdzono i ustalono, że w roku 1925 opiekunem cerkwi wsi Humniszcze został wybrany przez kler, parafjan i dziekana, oraz zatwierdzony przez księdza metropolitę prawosławnego w Polsce miejscowy gospodarz Michał Katolik, który dotychczas obrządku cerkwi wschodniej nie przyjął, to też temu, jako prawemu posiadaczowi klucza od omawianej cerkwi zostały w dniu 21 b. m. za potwierdzeniem odbioru urządzone wręczone. Michał Katolik po odebraniu kluczy wręczył je z własnej inicjatywy nowo obranemu opiekunowi cerkwi obrządku wschodniego, wskutek czego nastąpiło ogólne zadowolenie ludności wsi Humniszcze.

Sprawą wżmania drzwi przez księży prawosławnych zajął się

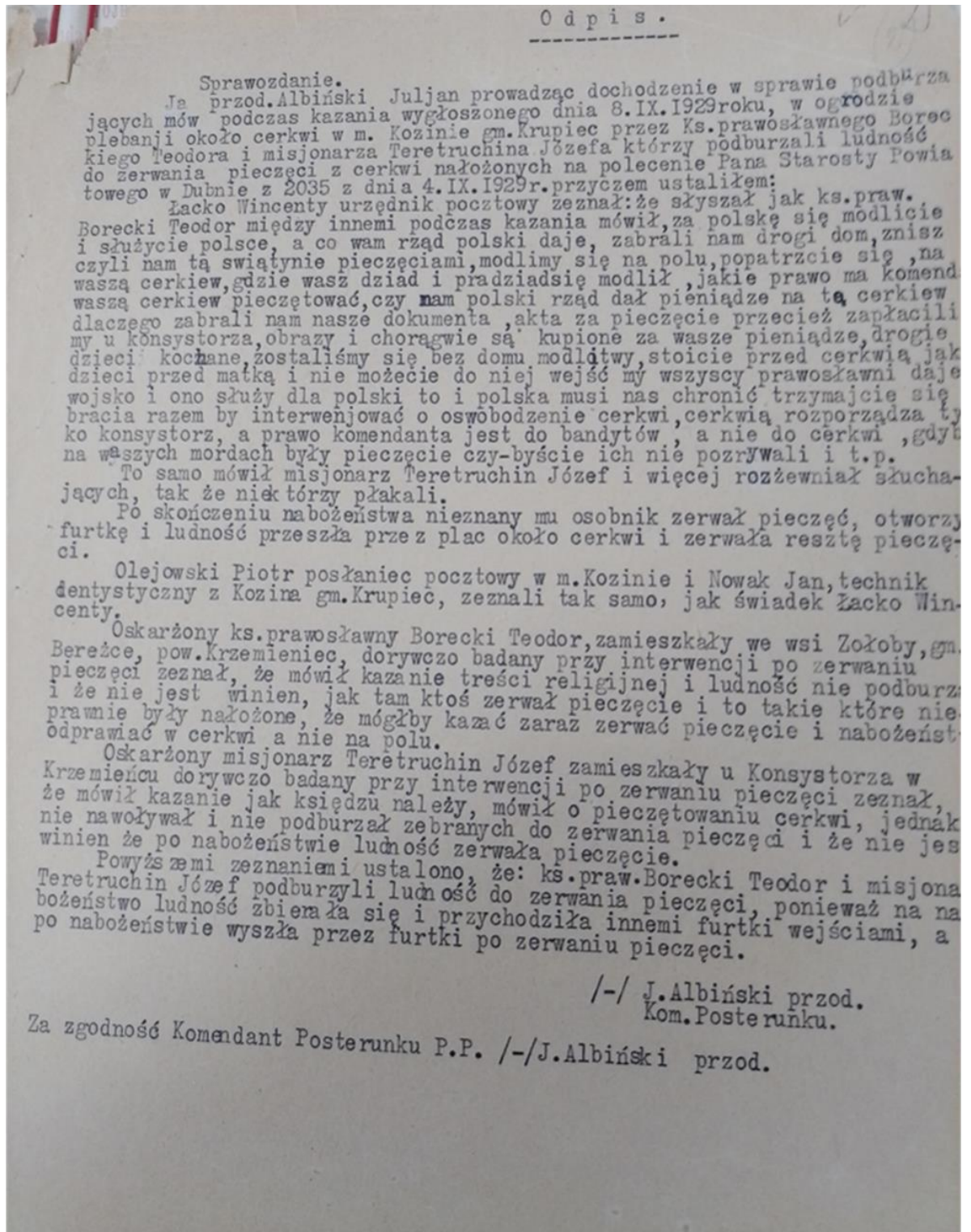
prokurator.

URZĄD WOJEWÓDZKI WOŁYŃSKI
Podano dn 29-KWI-1927 r.
Starosta
wz. Sierakowski

Джерело: ААН. УВВ. Сгно. 979/79. К. 112.

Додаток Т

Звіт коменданта постерунку державної поліції Юліана Альбінського про проведене слідство щодо виголошення 8 вересня 1929 р. підбурюваних проповідей священником Теодором Борецьким і місіонером Йосипом Теретрухіним біля церкви с. Козин

Додаток У

Президент Польщі Ігнацій Мосціцький в соборі Св. Трійці в Луцьку.
1929 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Додаток Ф

Президент Польщі Ігнацій Мосціцький (четвертий зліва) у компанії митрополита Православної церкви Польщі Діонісія (Валединського) (п'ятий зліва), православного духовенства, волинського воєводи Генріха Юзевського (третій зліва), генерала Станіслава Тачака (другий зліва) відвідує Почаївську лавру. Червень 1929 року

Джерело: URL: https://risu.ua/ukrayinizaciya-pochayivskoyi-lavri-u-1920-1930-h-rokah-sino-zhovti-prapori-zamajorili-na-masovij-akcii-protestu_n118182
(дата звернення: 28.12.2023)

Додаток Х

Віряни на території Почаївської лаври, 1930 рік

Джерело: URL: https://risu.ua/ukrayinizaciya-pochayivskoyi-lavri-u-1920-1930-h-rokah-sino-zhovti-prapori-zamajorili-na-masovij-akcii-protestu_n118182
(дата звернення: 28.12.2023)

Додаток Ц

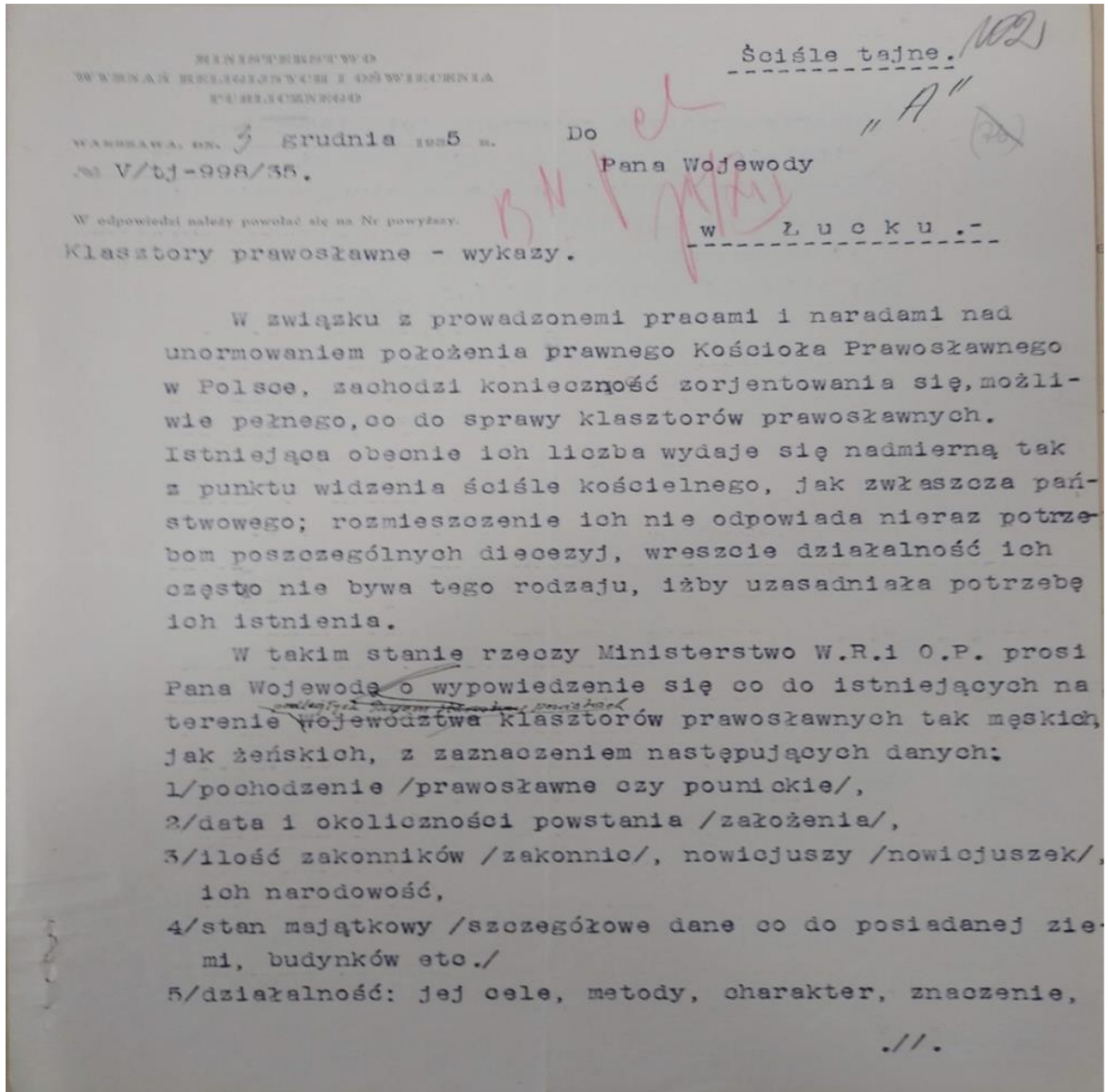
Маніфестація в Почаєві 10 вересня 1933 р. з вимогами українізації
Православної церкви

Джерело: Українська нива : газета. 1933. № 34.

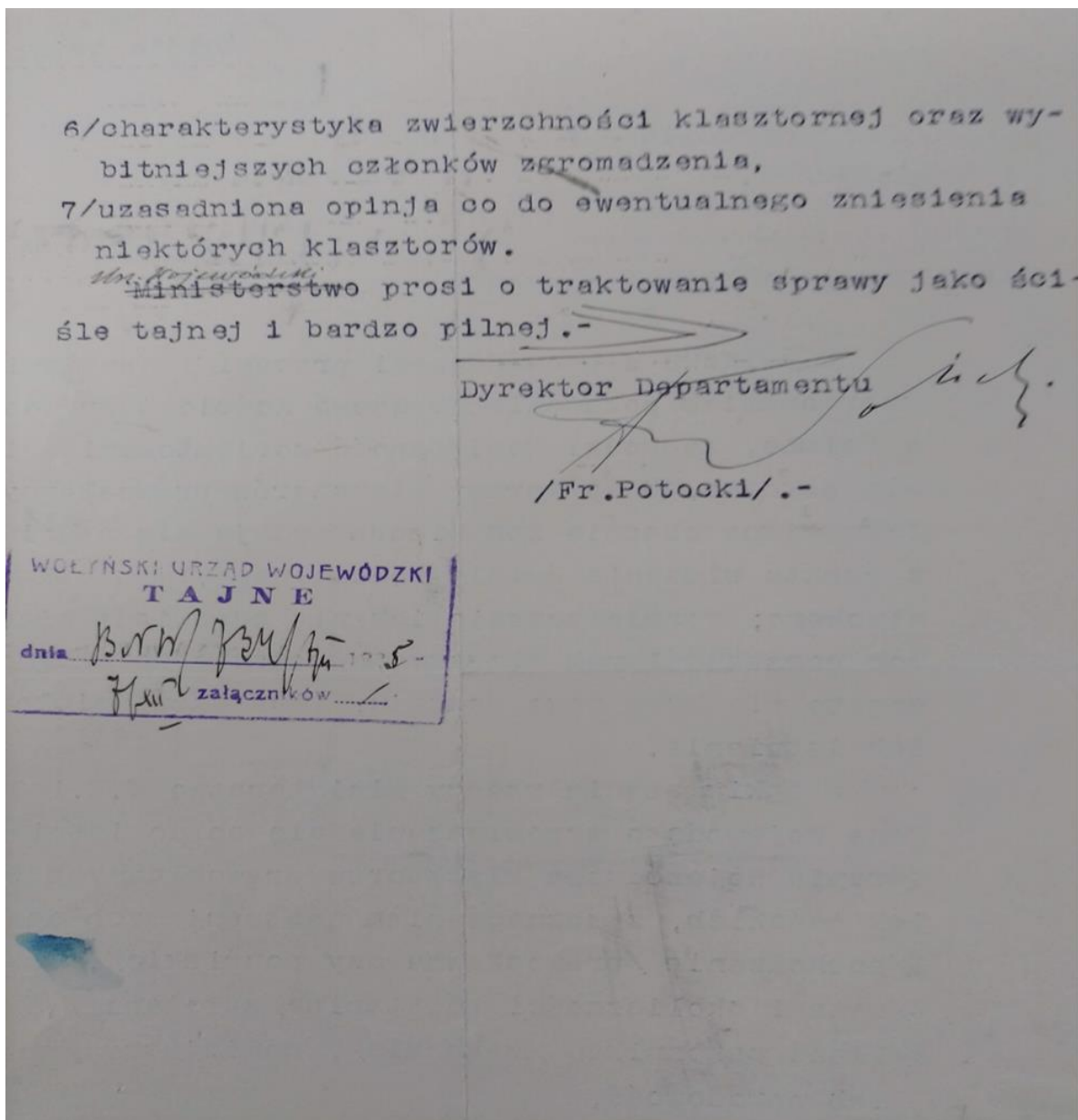
Додаток Ш

Таємне розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти Волинському воєводі від 3 грудня 1935 р. про надання інформації про чоловічі і жіночі монастирі на території Волинського воєводства

Джерело: ААН. УВВ. Sygn. 979/56. К. 102.

Продовження додатку Ш

Джерело: ААН. УВВ. Сьгн. 979/56. К. 102.

Додаток Ш

Інформація Кременецького повітового старости від 18 січня 1936 р. про православні монастирі у повіті

STAROSTA POWIATOWY
KRZEMIENIEC
L: 54 /tjn.

22/1

Krzemieńiec, dnia 18 stycznia 1936 r.
T a j n e .

Do
Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego
w Ł u c k u

Klasztory prawosławne - wykazy.
№ Nr. BNV-734/tj. z 10.XI.35 r.

W wykonaniu polecenia przedkładam wykaz klasztorów prawosławnych pow. Krzemienieckiego wraz z żądaniami przez Urząd Wojewódzki danymi:

Klasztor męski w Zahajcach gm. Dederkaży:
Klasztor prawosławny w Zahajcach Małych od 1714 r. do 1794 r. był klasztorem unickim, poprzednio zaś i potem - p r a w o s ł a w n y m - przeorem był Bazyl Rogowski.- W/w. klasztor i cerkwie zostały wybudowane w r. 1636 przez Irenę Jarmolińską, która również podarowała na ten cel ziemię w ilości przeszło 600 dz.- Jej mąż Konstanty Jarmoliński był pułkownikiem armii polskiej.-
Klasztor liczy zakonników 31, zakonnic 3 i nowicjuszy 30, narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej.-
Majątek klasztoru stanowi 501 dz. ziemi w tym lasu 110 dz., pastwisk 74½ dz. ziemi sadybnej, 11 dz. ornej, 233 dz., 1260 sąż.kw. łąk, 45 dz. wody, 16 dz., 1140 sąż.kw. nieużytków, 10½ dz. 3 cerkwie, 11 domów mieszkalnych, 16 budynków gospodarczych i 1 młyn wodno-motorowo-turbinowy.-
Działalność charytatywna Klasztoru polega na utrzymaniu 13 starców.- Przełożonym klasztoru jest arcybiskup Aleksy, zaś namiestnikiem ks. archimandryta Mark Jakimczuk.
Gospodarka jest prowadzona nieumiejętnie, często deficytowo.- Kilka lat temu klasztor zmuszony był sprzedać 170 dz. ziemi mieszkańcom wsi Zahajec M. i W. na pokrycie deficytu.-
Poza działalnością charytatywną i religijną innej Klasztor nie przejawia.- W politykę tak zespół, jak i poszczególni zakonnicy się nie wdają.- Stan moralny mierzny - intelektualny niski.-
Namiestnik nie odznacza się wybitniejszą indywidualnością, jest człowiekiem spokojnym, apolitycznym, bez większych wołyńców.-
Wniosku na ewentualne zniesienie nie wysuwam, ze względu na nieszkodliwy charakter Klasztoru z jednej, a szermierze i rozgoroczenia na wypadek zniesienia z drugiej strony.-
Nadmieniam, że w lesie Klasztoru znajduje się duża psieka i tak zwany skitlik lub "Mitropoliczja Hacza", w której Arcybiskup, a dawniej Metropolita odbywali rekolekcje i spędzali chwile odpoczynku.- Przy skacie /pustelni/ jest jeden zakonnik.-
Klasztor żeński w Obyczcu gm. Szumsk.
Klasztor w Obyczcu /obecnie żeński/ według podań ludowych został założony przez Księcia Teodora Ostrogskiego z równoczesnym nadaniem około 6000 dziesięcin, przeważnie lasów, stawów i łąk.- W owym czasie klasztor liczył rzekomo 1500 prawosławnych zakonników.-
Po najeździe tatarów właściwy klasztor został zrujnowany i w czasie Unji Lubelskiej liczył już tylko około 300 zakonników /unjatów/.-

Продовження додатку Ш

Po ostatnim rozbiórce Polski ówczesny rząd rosyjski zniósł klasztor, przydzielając dawny skit klasztorny wraz z około 62 dziesięcinami ziemi parafii prawosławnej w Obyczu.- Wtedy obok skitu zbudowano przez parafjan starą cerkiew istniejącą obecnie.-

W roku 1922-gim klasztor zostaje odnowiony i przydzielony prawosławnym mniszkom, przybyłym z Dubna.- Obecnie klasztor żeński liczy 73 osoby, w tym jedną przełożoną klasztoru 2'ch mniszów, 18 mniszek, około 30 posłusznic-nowicjuszek i 22 dziewczynki w wieku od 3-15 lat w ochronce, założonej przez poprzednią przełożoną klasztoru.-

Klasztor posiada 62 dziesięciny ziemi, w tem 32 dz. ornej, 2 dz. pod ogrodem i cmentarzem, reszta zaś łąki - podmokłe i nieużytki.-

Z budynków na terenie klasztornym znajduje się stara murowana cerkiew, licząca około 120 lat, zbudowana przez miejscowych parafjan rolników wsi Obycz, 2 budynki mieszkalne konwiktu /jeden nowy wybudowany przez Ihumenię Onufrję poprzednią przełożoną klasztoru/ mieszczące około 12 cel, 1 mniejszy nowo-zbudowany o 4 celach, chatę o 2-3 celach i budynki gospodarcze, jak 2 stodoły, stajnia, chlew, drewnia i inne.-

Działalność klasztoru jest następująca: klasztor wychowuje nowicjuszek, pomaga w miarę możliwości ubogim okolicznym.- W osnowie prac klasztoru leży jaknajdalej posunięta dobroczynność.- Klasztor wychowuje obecnie 22 dziewczynki w wieku od 3 - 15 lat.- Dziewczynki te są przeważnie podrzutkami, lub pełnymi sierotami.- W klasztorze dzieci pobierają naukę religji prawosławnej, pozatem starsze dziewczynki uczęszczają do miejscowej publicznej 3 klszkoły powszechnej w Obyczu.-

Kilka specjalnie uzdolnionych zakonnic wykonuje i maluje obrazy, inne szyją bogate szaty liturgiczne, robią i ozdabiają kamieniami i szyciem złotem i srebrnymi nićmi mitry, oraz wykonują wszelkie zamówienia na przedmioty prawosławnego kultu religijnego.-

Klasztor płaci zwierzchności do Konsystorza daniny, dochodzące do 300 zł. rocznie, pozatem jest samowystarczalny.-

Do zwierzchności klasztornej należy obecna przełożona Ihumenia Marja / Marja c. Anastazego Tinkowa / ur. 1873 r nieustalonej przynależności.-

Ze względu na niedługi pobyt ściślejszych danych o niej Starostwo zapodać nie może, - co do dawnej przełożonej klasztoru Ihumeni Onufrji- to o takowej można wyrazić się jaknajpochlebniej, ponieważ za nią została założona ochronka i budynki doprowadzone do należytego stanu, jak również za czasów jej gospodarstwa klasztoru nie wykazywała żadnych braków.-

Duszpasterzem klasztoru jest Archimandrita Juwenali /Jan s. Jana Mielniczuk ur. w r. 1878/, który kieruje zbiorami i budową nowej cerkwi i zasługuje na dobrą opinię, przynależność państwowa polska.-

Obecnie w klasztorze znajduje się na pobycie czasowym zakonnik Tymoteusz Szewczenko, który był przez szereg lat dozorcą stawu i młyną Ławry Począjowskiej w Surazhu, aż do wydzierżawienia tychże, urodzony ~~on~~ jest w r. 1872 - przynależności państwowej nie ustalone.-

Zaznaczyć należy, że klasztor prowadzi życie pracowite ciche i lojalne, oraz nie przejawia zainteresowań natury politycznej.-

Продовження додатку Ш

- 3 -

Podkreśliam, że Klasztor jest placówką pożyteczną, samowystarczalną i szanowaną przez ludność, na tyle prawosławną.- Zdanem mojem zniesienie takiego byłoby niepożądane.- Poziom intelektualny ze wyjątkiem paru sióstr wykształconych jest niski.- Stan moralny bez zastrzeżeń.-

Klasztor Obinw. Pańsk. w Krzemieńcu.

Gmachy klasztorne pobudowane zostały około 1760 r. dla księży Reformatorów przez wojewodę poznańskiego Stanisława Potockiego, a w/g. innych źródeł przez Zamojskiego.-

Reformaci z tego klasztoru zostali przeniesieni w 1807 roku do Dederkna Dużych, a ich miejsce zajęli księża Bazyljanie /przeniesieni na steranie T. Czackiego ze swego klasztoru, zajętego na Liceum Krzemienieckie/.-

W 1839 r. klasztor Bazyljański uległ skasowaniu z zamiarą na parafialną cerkiew prawosławną, a w roku 1865 wznowiony został jako klasztor "Bohojwleński".-
Nadmieniam, że Klasztor "Bohojwleński" ze szkołą i przytułkiem, a w roku 1638 z drukarnią cyryliczną egzystował już w swoim czasie w Krzemieńcu na innym miejscu. Według kronik klasztor ten ufundowany został na początku XVII wieku za zgodą króla Władysława IV przez chorążego Danyśa Malinowskiego i podchorążego Ławrentja Dzwinińskiego przy drewnianej cerkwi "Bohojwleńskiej", na miejscu której wznoszą się obecnie gmachy Liceum.-

Klasztor Bohojwleński w Krzemieńcu przy ul. "Zerosekiej Nr.1 posiada ziemi 9 dz.291.saż. pod cmentarzami, sadybą i ogrodami.- Gmach piętrowy, w którym zamieszkuje Arcybiskup, zakonnicy i internat Seminarjum Duchownego.- Gmach piętrowy zajęty przez Seminarjum Duchowne i Konsystorz Duchowny i dom parterowy, zajęty przez szkołę psalmistów.-

Na klasztornym folwarku "Berezyns" jest 74 dz.493 saż./ w tem pod sadybą i ogrodem 2 dz.100 saż., ziemi ornej 62 dz.233 saż. sianożędź, torfowisk 10 sz.160 saż. dom stodoła i 3 bud.gospodarcze.-

Przeorem klasztoru jest Arcybiskup Aleksy, namiestnikiem Ks.Protojeraj Leoncjusz Pietropawkowski.-

Nadto w Klasztorze przebywa 10 zakonników /przeważnie wyższych stopni/ i 8 nowicjuszy.-

Klasztor żadnej działalności politycznej nie przejawia - jest wyłącznie siedzibą i otoczeniem arcybiskupa co stanowi jego główne zadanie i działalność.-

Innych prac i działalności nie przejawia.- Do czasu tedy pozostania w Krzemieńcu siedziby Ordynariusza Djecezji - sprawa ewentualnego zniesienia klasztoru jest zdanem mojem nieaktualna.-

Klasztor męski w Poczajowie.- / Sw. Uspieńska Ławra Poczajowska /-

Pochodzenie klasztoru jest prawosławnne.- W roku 1713 klasztor przystępuje do Unji Lubelskiej i pozostaje unickim do roku 1831.- W tym czasie po powstaniu listopadowym został przez rząd rosyjski odebrany unjatom i oddany zpowrotem prawosławnym.-

Dokładnej daty historycznej powstania klasztoru nie można ustalić.- Początki jego sięgają XIII wieku, kiedy po pierwszym napadzie tatarów część mnichów z Włajowa przesiadliła się do Poczajowa.- Pierwszą datą hist.

Продовження додатку Ш

- 4 -

ryczną jest 1527 rok. - W połowie XVI wieku zostają nadane klasztorowi ziemie wraz z włościami, zaś przy końcu XVI wieku /1597/ Anna Hojska podarowała klasztorowi obraz cudowny Matki Boskiej. -

Pierwszym ihumenem klasztoru był Jow Zelizo, który w 1618 r. zakłada drukarnię klasztorną i od tego czasu datuje się rozwój i znaczenie klasztoru. - W roku 1831 po przejściu klasztoru zpowrotem do prawosławia - zostaje on podniesiony do godności Ławry. -

Obecnie jest w klasztorze 73 mnichów, w tej liczbie 10 archimandrytów, 4 ihumenów, 31 iromonachów, 18 irodjekonów i 19 zwyczajnych mnichów. - Oprócz tego jest w klasztorze 73 nowicjuszy i 9 tymczasowych nowicjuszy. - Ogółem 154 osób. - Mnisi wyższych rang są przeważnie narodowości rosyjskiej, mnisi niższych rang pochodzą przeważnie z miejscowej ludności ukraińskiej, lecz pod wpływem ogólnego kierunku wychowania klasztornego - kierunku zdecydowanie rosyjskiego - uważają się częściowo za Rosjan. -

Ławra posiada obecnie 770 ha lasów i 195 ha ziemi ornej. - Zbudowania klasztorne wraz ze świątyniami sięgają wartości kilku milionów zł. - Oprócz tych zabudowań Ławra poza obrębem klasztoru zabudowania folweczne. - Szczególnie duże dochody przynoszą klasztorowi ogrody owocowe o obszarze około 25 ha i pasieka. - Oprócz dochodów z ziemi czerpie klasztor znaczne dochody z odpustów, na które ściągają dziesiątki tysięcy pątników z całych Kresów. - Jakkolwiek zaznaczyć należy, że w ostatnich czasach frekwencja pątników stale z roku na rok zmniejsza się. - Przyczyną tego jest z jednej strony ogólny kryzys gospodarczy, z drugiej rozłam, jaki powstał w cerkwi prawosławnej wskutek dążenia części wyznawców do ukraińzacji cerkwi, podczas gdy inni chcą zachować ją w charakterze cerkwi rosyjskiej, wzgl. starosłowiańskiej. -

W czasie zaboru rosyjskiego wpływy i działalność klasztoru były b. wielkie, był czynnikiem politycznym i narzędziem ugruntowania państwowości rosyjskiej i dlatego klasztor otaczany był szczególną opieką przez rząd i dwór.

Po odrodzeniu Państwa Polskiego działalność Ławry zmienia się i skurczyła terenowo, ograniczając się do zakresu spraw religijnych i gospodarczych. - Wskutek rozłamu wewnętrznego tracąc część zwolenników na korzyść ukraińzatorów cerkwi prawosławnej - jest jednak w dalszym ciągu głównym ośrodkiem i twierdzą dawnych prądów cerkwi. -

Klasztorzem zarządza Kolegjalny Sobór, którego wykonawczym organem jest namiestnik, wraz ze swą administracją. - W obecnym składzie personalnym Ławra nie posiada wybitnych działaczy. - Działalność obecna klasztoru nie ma zdecydowanego kierunku, ogranicza się raczej do zaspakajania wewnętrznych materialnych potrzeb swoich. -

Stosunek klasztoru do Państwa Polskiego jest dość trudnym do określenia, gdyż zależy w dużej mierze od osoby, która w danym okresie posiada największe wpływy. - Poprzedni namiestnik Demaskin był dyktatorem w klasztorze i sam dawał mu kierunek raczej polityczny. - Obecnie na większe wpływy i znaczenie ma sekretarz soboru archimandryta Wenjamin, ustosunkowany niezbyt przychylnie do Włsk wskutek czego w ogólnym postępowaniu klasztoru daje się zauważyć pewien odcień nielojalności i nieufności. -

W pracach społeczno-gospodarczych klasztor nie bierze żadnego udziału. -

Prowadzi działalność religijno-naukową przez urządzenie kursów dla mnichów, oraz zatrudniając w swoich

Продовження додатку Ш

- 5 -

licznych warsztatach /elektrownia, pozłotnia, wyrób utensyli cerkiewnych ze szlachetnych metali, ślusarnia, pracownia malarzka i t.d./ młodzież spośród nowożyty i częściowo świecką, którą kształci w kierunku zawodowym.

W obrębie Ławry oprócz kilku świątyń /Sobór Uśpienia Bohorodicy, Sobór Troicki, Cerkwie Pieszczerne, Podpieszczerna Trapietna i Zimowa.-/ znajdują się zabudowania samego klasztoru, warsztatów, hotele: biały i czerwony, Archijerejskie pokoje /Pałac Biskupi/ i t.d.-

O parę kilometrów od Poczajowa w lesie znajduje się tek zwany skit /pustelnia/ Ławryjski, do którego są zsyłani na pokutę za przewinienia zakonnicy ze wszystkich klasztorów.-

W Szumsku Ławra posiada staw i młyn / w dzierżawie/. W Rudni Poczajowskiej i Zdobunowie przy dworcach kolej. istnieją t.zw. Podwórja Ławry /cerkiewki i schroniska dla pątników/-

Przeorem Ławry /tytuł specjalny - Świąszczo Archimandrit/ jest Metropolita Wołocziński Prawosławnego w Polsce Dionizy, któremu też Ławra bezpośrednio podlega, będąc w ten sposób na terenie diecezji wołyńskiej - jednostką eksterytorjalną.- Namiestnikiem jest archim. Pantelejmon Rudyk, za czasów pobytu w Zahajcach b. opozycyjnie i agresywnie nastawiony, obecnie znacznie spokojniejszy, ale zupełnie nie-udzielający się.-

Nadmieniam, że pewne napięcie i oziębienie ustosunkowanie się do Władz Państwowych nastąpiło w Ławrze od czasu pamiętnych zajść Poczajowskich, o przychylny stosunek do których Zwierzchnictwo Ławry i cała koterja rosyjska posądza Władze Państwowe.-

Sprawa wniosku co do zniesienia Ławry jest rzecz jasna nie do pomyślenia.- Ławra nie przestaje być dla wszystkich prawosławnych, a częściowo wogóle chrześcijan największą świętością i relikwią.-

STAROSTA POWIATOWY

Stanisław Czarnocki

Додаток Ю

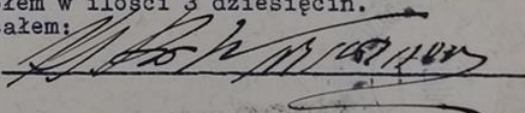
Протокол вступного розгляду справи про ревіндикацію Православної церкви св. Покрови в Козині у 28 вересня 1937 р.

P R O T O K Ó Ł

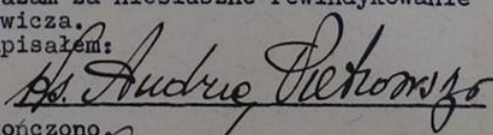
spisany dnia 28 września 1937 r. w Kozinie z przebiegu wstępnego postępowania w sprawie przejścia świątyni prawosławnej pod wezwaniem św. Pokrowy w Kozinie rewindykowanej na rzecz duchowienstwa rzym.-kat. decyzją Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dn.31.VII.1937 r. Nr.BNW-27/37, zatwierdzonej decyzją Ministerstwa W.R.i O.P. z dn.10.IX.1937 r. N.V-3574/37.

O b e c n i :
 Mgr. Antoni Majewski, referendarz jako delegat Starostwa Powiatowego w Dubnie,
 Ks. Stanisław Woronowicz, dziekan dubieński jako delegat Kurii Biskupiej w Łucku,
 Ks. prawosł. Andrzej Pietrowski, dziekan Koziniński jako delegat Prawosławnego Konsystorza Duchownego w Krzemieńcu upoważniony telefonicznie do występowania w dniu 28.IX,1937 r.

Obecni obejrżeli przedmiotową świątynię oraz grunty przylegające do niej, które według posiadanych materiałów informacyjnych należały niegdyś do klasztoru O.O. Dominikanów.
 Po dokonaniu oględzin strony oświadczają:
 Ks. dziekan Stanisław woronowicz oświadcza:
 Co do rewindykacji samego kościoła to należy również rewindykować pozostałe dzwony tej świątyni i obrazy religijne w liczbie trzech, umieszczonych obecnie w nowej cerkwi u góry przed kopułą i czwarte go obrazu P.Jezusa znajdującego się na chorze. Również i wota metalowe znajdujące się przy obrazie Matki Boskiej.
 Przy rewindykacji kościoła poddominikańskiego w Kozinie, jeżeli chodzi o nieruchomości przynależne do tego kościoła, to stosownie do opisu ze źródła prawosławnego N.I.Teodorowicza Tom.II z r.1889 Historyczno-Statystycznego opisu cerkwi i parafii Diecezji Wołyńskiej str.1080 i 1081, należy rewindykować na rzecz duchowienstwa rzym.-katolickiego sadybę o obszarze 3 dziesięcim, położoną około Kościoła, 28 dziesięcin 2270 sążni kw. ziemi ornej i sianokosów 4 dziesięciny 430 sążni kw., która to ziemia położona jest w odległości 2 przeszło klm. i mniej od Kościoła, a na którą to ziemię znajduje się erekcja z r.1778 jako fundacja Jana Tarnowskiego, przechowana w Duchownym Konsystorzu Wołyńskiej Diecezji; jak świadczy Teodorowicz w omawianym wyżej dziale, a także według projektu z r.1857 i planu.
 W każdym razie niezwłocznie należy przejąć w posiadanie ziemię sadybę ~~określoną~~ wokół i poza kościołem w ilości 3 dziesięcin.
 Po odczytaniu podpisałem:

Ks. Andrzej Pietrowski oświadcza:
 Zastrzeżeń nie wnoszę co do rewindykacji i oddania w posiadanie duchowienstwu rzym.-kat. świątyni poddominikańskiej oraz obrazów i wotów, wymienionych przez ks. Woronowicza, zaś dzwonów w tym wypadku jeżeli zostanie przez znawców stwierdzone, że należały one do kościoła O.O. Dominikanów. Również nie sprzeciwiam się oddaniu w posiadanie ziemi położonej wokół świątyni, a wykazanej na załączonym szkicu, a pozostającej w przeważnej części w dzierżawie u osób trzech, na podstawie umów zawartych z Prawosławnym Konsystorzem Duchownym w Krzemieńcu.
 Co do reszty ziemi przynależnej niegdyś do świątyni O.O. Dominikanów to stwierdzam, że w sposób mi bliżej nie znany przeszła ona do rąk miejscowych włościan i wszystka do obecnego czasu znajduje się w ich posiadaniu, wobec czego uważam za niesłuszne rewindykowanie ziemi określonej przez ks. Woronowicza.
 Po odczytaniu podpisałem:

Na tym dochodzenie na miejscu ukończono.